

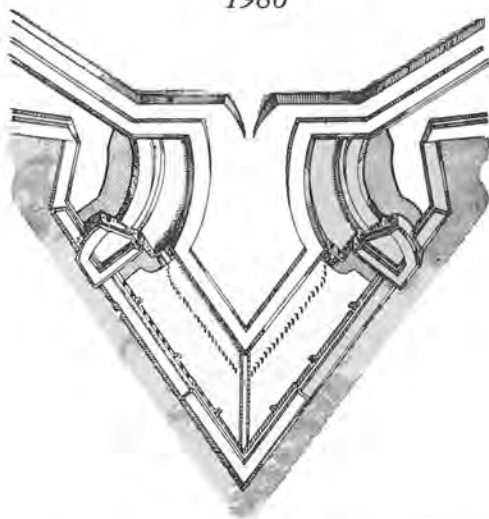
JAARBOEK 1986 / 87

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

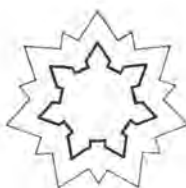

JAARBOEK 1986/87

*waarin opgenomen jaarverslag
1986*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters – Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid 1981

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. M. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF

Onderscheiden met 'de Coehoornmortier'

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDUKINK (†)

1979

H. A. TREU

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1982 - Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD

DER NEDERLANDEN,

BESCHERMHEER

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

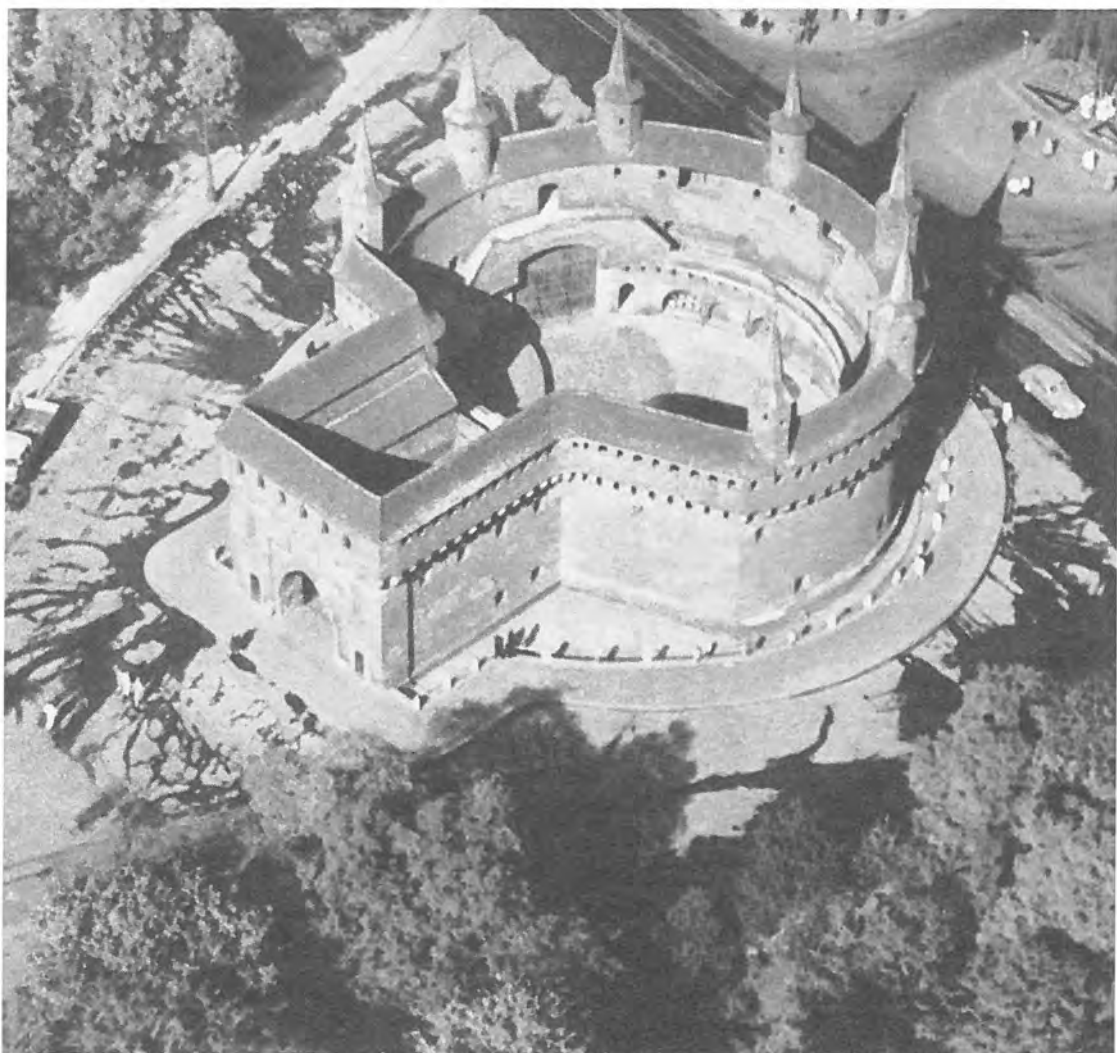
1986

ING. G. KOPPERT

ING. G. VAN DER WEL

*Jan Blanken Jzn (1755-1838), Inspecteur Generaal van de Waterstaat van 1808-1826.
(Rijksmuseum Stichting Amsterdam)*

15e Eeuwse Barbacan Kraków met 130 embrasures en 7 wachttorens, sleutel tot de oude vestingstad. (foto Edward Hartwig, Kraków)

VOORWOORD

In het jaar, waarin wij ons elfde lustrum vieren, kan men pogen, inhakend op een gouden-jubileum-overpeinzing, in enkele treffende volzinnen een kenschets van de aansluitende vijf jaren te geven.

Wel, het staat vast, dat er veel valt te memoreren; er gebeurde veel; er kwam ook nogal wat over ons heen. Soms bekruipt ons de gedachte (en de feiten spreken dat niet tegen), dat het steeds méér wordt. De geduldige lezer kan dat zelf (opnieuw) gewaarworden in dit jaarboek; de volhardende kan verder gaan, kan vijf jaarboeken naast elkaar leggen en zelf conclusies trekken.

Ik wil – het lijkt ietwat ongerijmd – uw aandacht bij dit elfde lustrum vragen voor onze meest recente publicatie 'Het register op de jaarboeken 1932-1982', samengesteld door Ing. G. v. d. Wel. De gedachte aan het samenstellen van een dergelijk register kwam op tijdens de voorbereidingen van het vijftigjarig jubileum. Het zal U duidelijk zijn, dat de uitvoering niet in een handomdraai kon worden meegenomen, maar jaren arbeid zou vergen.

Het werk is nu gereed. Wij zijn de samensteller uiteraard zeer erkentelijk voor zijn inzet en volharding (elders in dit jaarboek komen we daarop terug). Tijdens de viering van het jubileum in 1982 hebben we op uiteenlopende wijze aandacht besteed aan hetgeen onze voorgangers tot stand brachten. Wie nu het 'Register' doorneemt kan gewaarworden, dat het geen holle woorden waren, maar dat door velen indrukwekkend veel werk is verzet ter verwezenlijking van onze doelstellingen.

De feiten liggen nu binnen handbereik.

Zoals reeds in onze Nieuwjaarsbrief vermeld werd, heeft onze penningmeester E. van Walree zijn functie per 1 september 1986 overgedragen aan Jhr. J. P. Six van Wimmenum. De heer Van Walree begon na een lange loopbaan in het bedrijfsleven – w.o. vele 'tropenjaren' – in 1971 aan een nieuwe loopbaan bij onze Stichting. Een even succesvolle kunnen we vaststellen! Dat werd reeds in 1982 onderschreven en erkend met de toekenning van de Menno van Coehoorn-mortier. Nu hij in verband met het bereiken van de 80-jarige leeftijd is teruggetreden willen wij hem ook op deze plaats van harte danken voor alles wat hij deed voor onze Stichting.

Voorzitter.

*Het Prinselijk Paar te Soestdijk tijdens het défilé op 28 juni ter ere van Z.K.H. 75 jaar.
(foto H. van Dam, Baarn)*

*De M.v.C.-delegatie: v.l.n.r. Laguette, Moelaert, Mulder, Van Walree, Treu, Engelbrecht,
Tempelman. (foto H. van Dam, Baarn)*

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE SECRETARIS

Onderscheidingen

Koninklijk onderscheiden werd de heer *L. J. Morreau* te Maastricht. De Coehoornpenning werd toegekend aan de heer *D. J. Reeskamp* te Giethoorn.

Algemeen

Gedurende enige tijd in de zeventiger jaren verheugden wij ons in een opmerkelijke groei van het begunstigersaantal, wat bij ons, in 1978, de wens (en verwachting) deed ontstaan dat wij spoedig de 1000 zouden overschrijden . . .

De *'ongunst der tijden'* een veel voorkomende verzuchting van mijn voorgangers, in jaarverslagen van de eerste decennien van ons bestaan, heeft die verwachting gelogenstraft. Al bleven wij – en dit mag toch nog wel als gunstig worden aangemerkt – vrij stabiel.

Het laatste halfjaar menen wij weer tekenen van opleving waar te nemen.

Enkele tientallen nieuwe begunstigers meldden zich de laatste tijd aan!

Wij geloven dat het tijdstip gunstig is om U – niet alleen ter kennismaking maar méér met het oogmerk U te betrekken bij het werven van begunstigers – ons nieuwste wervingsvouwblad toe te zenden. Wij hopen dat U er een kansrijke bestemming voor weet. Op aanvraag zenden wij U gaarne meer. Voor hen die nog niet direct kunnen besluiten doch eerst iets meer over onze Stichting willen weten is een nieuwe voorlichtingsbrochure ter perse.

Wij hopen dat velen Uwer de tentoonstelling *'De fysieke existentie dezes Lands'* hebben bezocht, waar de figuur *Jan Blanken*, Inspecteur generaal van Waterstaat maar ook schepper van tal van verdedigingswerken, centraal staat. De tentoonstelling werpt een licht op een naar ons gevoelen nogal miskende periode onzer geschiedenis: de Patriottentijd, de Bataafse Republiek, die van het Koninkrijk Holland en van de Inlijving. *Jan Blanken* stond er middenin en leverde onvermoeid opmerkelijke prestaties als man van waterstaat en van defensie.

Drs. Charles van den Heuvel belicht o.a. de figuur de Utrechtse architect *Sebastiaan van Noyen*, die de belangrijke positie van Ingenieur van de Keizer (*Karel V*) vervulde.

Ir. H. W. Boekwijt ontdekte in Parijse archieven belangrijke stukken over *Grave*, waarvan *Menno van Coehoorn* de auteur is.

Philippe Bragard schrijft over *Coehoorns* bouwactiviteiten aan de Citadel van Namen.

Een *Itinarium van Napoleon* stelt ons in staat hem te volgen op zijn reizen naar België en Holland. Vooral vestingsteden hebben de keizerlijke belangstelling.

Dr. J. Hartog vertelt over het Fort Oranje op Bonaire.

Over onze *buitenlandse contacten* en de daarmee in verband staande deelname aan conferenties schrijven verschillende deelnemers.

Het betreft: de Simon Stevinstichting, de F.S.G. de D.G.F. die excursies organiseerden naar en in België, Frankrijk, Duitsland, Engeland, Denemarken en Malta.

Een bijzondere belevenis was een *reis naar Kraków* op uitnodiging van de Technische Universiteit aldaar, waarbij professor J. Bogdanowski als gastheer trad. Wij hielden er lezingen en schreven artikelen die werden vertaald in het Pools met summaries in het Engels en het Russisch zodat de naam **МЕННО БАХ КОЕХООП** nu ook in de Sovjet Unie kent geen vreemde klank heeft. Wij hopen professor Bogdanowski dit jaar in ons land te mogen verwelkomen.

Organisatie

Wij zenden U ditmaal geen prijslijst van publicaties doch doen dat voortaan 2x per jaar tegelijk met de Nieuwjaarsbrief en de Septemberbrief. Voor de eerste maal in september 1987.

1. BESTUUR

Als lid van het hoofdbestuur en dagelijks bestuur, in de functie van penningmeester, volgde *Jhr. J. P. Six van Wimmenum* de heer *E. van Walree* op m.i.v. 1 september 1986.

2. CORRESPONDENTEN

Overijssel: de heer *D. J. Reeskamp* is opgevolgd door *Ir. H. R. Steenberg* te Zwolle.

Utrecht I: de heer *J. Combrink* is opgevolgd door *Dr. H. P. Deijs* te Rhenen.
Noord Holland V: de vacature is opgevuld door de heer *P. P. Bakker* te Enkhuizen.

Limburg V: de heer *L. J. Morreau* is opgevolgd door de heer *J. Notermans* te Maastricht.

3. MEDEWERKERS EN COMMISSIELEDEN

Als bijzondere medewerker van het Dagelijks Bestuur (BM) trad de heer *A. van Sluiter* te Son toe.

Studiecommissie (SC) toetreden de heer *H. Verwey* te Gouda.

Technische Commissie (TC) toetreden de heer *Th. van Straalen* te Woudenberg.

Tactische Commissie: toetreden de heer *J. de Zee* te Culemborg.

Het bestuur dankt de uitgetreden functionarissen voor de diensten die zij de Stichting verleenden.

Het Dagelijks bestuur is eveneens onze correspondenten en medewerkers wederom veel dank verschuldigd voor hun inzet.

Ook de heer *Th. Bien*, accountant, zij dank gebracht voor zijn deskundige steun aan onze nieuwe penningmeester.

Voor het Dagelijks Bestuur,
H. A. Treu, secretaris

**'CAPITAINE JEHAN MARIE
ET MAISTRE BASTIEN D'UTRECHT'**

**Enige onbekende tekeningen van Giovanni Maria Olgiati en
Sebastiaan van Noyen van Spaanse grensversterkingen
in de Zuidelijke Nederlanden rond het midden van de zestiende eeuw**

door Drs. C. M. J. M. van den Heuvel

Wie zich met de bestudering van vestingsteden en fortificaties in de Zuidelijke Nederlanden in de 16e-Eeuw wil bezighouden, zou eigenlijk een paar jaar in België, Spanje en Italië moeten wonen. Zo is het niet uitgesloten dat iemand die in Brussel een verwijzing vindt naar een Nederlandse of Italiaanse architect die in Spaanse dienst in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam was, zijn tekeningen zal moeten trachten op te sporen in Simancas, Rome of Turijn. Voor wie van reizen houdt een aantrekkelijke gedachte, maar vaak moeilijk realiseerbaar. Veelal moeten we genoegen nemen met een incompleet beeld. Dat geldt ook voor de tekeningen uit een aantal Italiaanse collecties die ik u in dit artikel wil presenteren. Ze illustreren weliswaar een aantal verschillende fasen uit de planning en uitvoering van stedeboouwkundige en militair-technische projecten, maar voor een beter inzicht in de functie van dergelijke tekeningen dienen ze in nauwe samenhang met de praktijk van de planning van vestingen en fortificaties te worden bestudeerd. Hiertoe is aanvullende informatie noodzakelijk die zich bevindt in Spaanse en Belgische archieven. Gelukkig is de situatie niet zo somber dat we niets weten. Er verschenen reeds in het binnen- en buitenland vele publicaties over dit onderwerp.

Ingenieur van de keizer

Eén naam keert steeds weer terug in de literatuur: Sebastiaan van Noyen. Dit is niet verwonderlijk. Als ingenieur van de keizer droeg hij de verantwoordelijkheid voor de bouw van alle fortificatiewerken in de Zuidelijke Nederlanden. Daarvóór vroeg men nog de Italiaan Donato Buoni di Pellizuoli als er verdedigingswerken moesten worden gebouwd of de oude aan herziening toe waren. Deze architect afkomstig uit Bergamo plande o.a. de nieuwe fortificaties voor de stad Antwerpen (1540), de citadellen van Gent (1542) en Cambrai (1544) en de vestingstad Mariembourg (1546). Hij behoorde tot de eerste generatie van Italiaanse militaire ingenieurs die door de Habsburgse hoven van Mechelen en Brussel naar de Nederlanden werden gevraagd omdat de kennis van hun Nederlandse collega's achterbleef bij de enorme ontwikkelingen in de vestingbouwkunde in Italië.

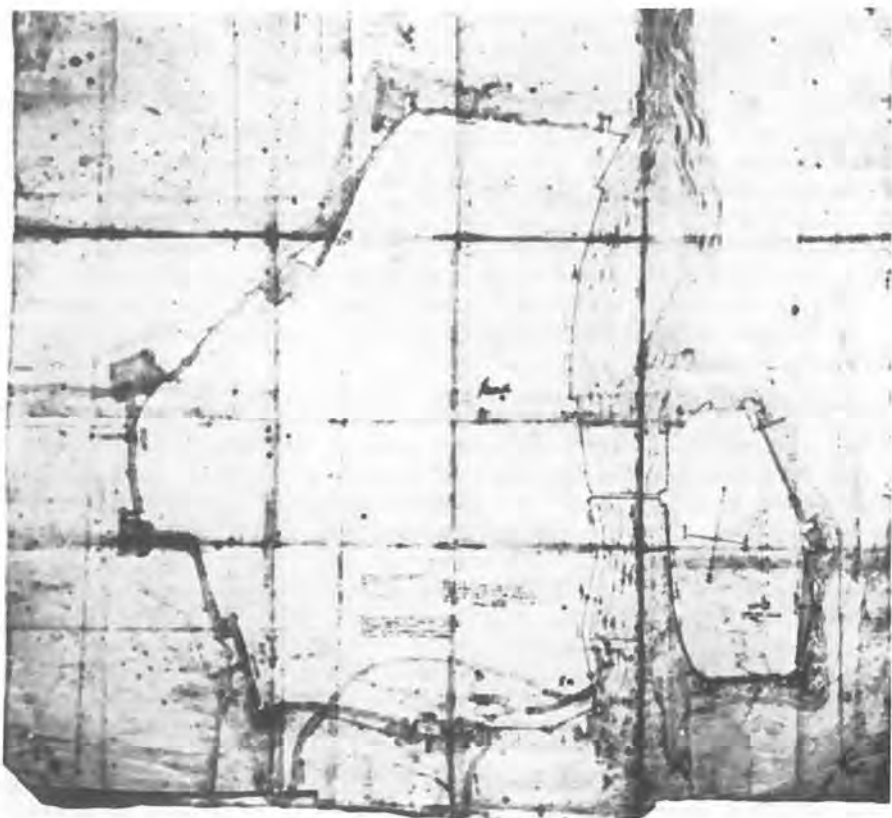
De toekenning van de meest belangrijke functie van keizerlijk ingenieur aan de Utrechtse architect Sebastiaan van Noyen, betekende geenszins dat er een einde kwam aan de aanwezigheid van Italiaanse ingenieurs in de Nederlanden. Rond het midden van de 16e-Eeuw verbleef er een tiental Italiaanse militaire architec-

ten in de Nederlanden; voor de gehele Tachtigjarige Oorlog zou dat aantal minstens zestig bedragen.

Door het schaarse en vaak verspreide bronnenmateriaal is het niet altijd mogelijk precies hun activiteiten in de Nederlanden te achterhalen. Bovendien is hun bekendheid blijkbaar niet evenredig aan het belang dat ze voor de praktijk van de stede- en verdedigingsbouw hebben gehad. Zo heeft Francesco de Marchi, één van de meest gevierde architecten, niets in de Nederlanden van zijn ontwerpen gerealiseerd zien worden. Omgekeerd is het met Giovanni Maria Olgiati.

Giovanni Maria Olgiati

Met uitzondering van een 19-eeuwse levensbeschrijving van C. Promis en een aantal lokale studies is er nauwelijks iets over deze Milanese architect bekend.¹

Afb. 1. Maastricht - G.M. Olgiati - 18 mei 1553. Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 - f. 43. (pen, ingekleurd, gesigeneerd en gedateerd)

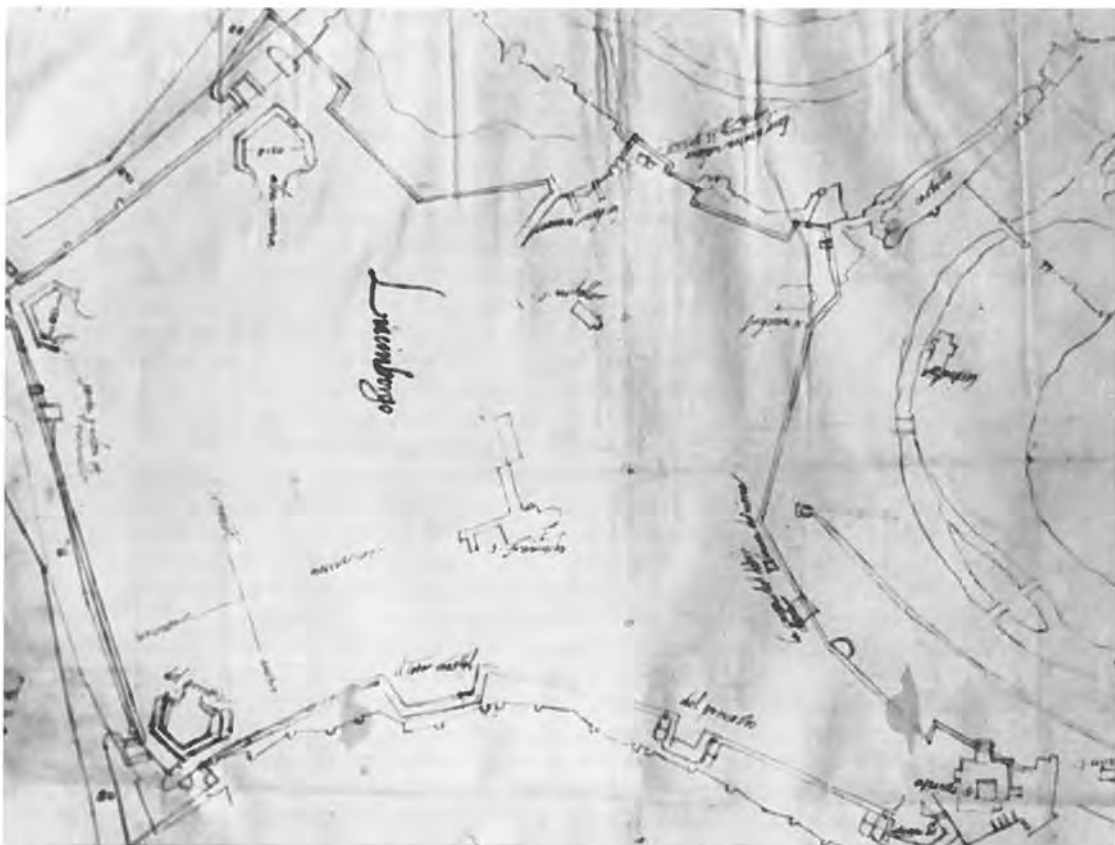
In zijn tijd was hij echter een zeer gewaardeerd ingenieur, geprezen in de eigentijdse literatuur, die o.a. werkte in Savona, Asti, Genua, Milaan, Alessandria, Albenga, Siena, Novara, Spanje en Oostenrijk alvorens hij naar de Nederlanden kwam.² Geboren in het einde van de 15e-Eeuw, en dus ruim vijftig jaar, toen hij in 1553 naar het Noorden vertrok, kon hij inmiddels bogen op een aanzienlijke carrière.

Op 26 april van dat jaar arriveerde hij in Brussel. Blijkbaar nam hij direct contact op met de bisschop van Atrecht, Antoine Perrenot de Granvelle, die hem op 3 mei voordroeg aan de regerende landvoogdes Maria van Hongarije. Tijdens dit gesprek deelde ze hem mede dat hij naar de Nederlanden was geroepen om de garnizoensplaatsen en versterkingen in de grensgebieden te verkennen.³ Hoogstwaarschijnlijk leende zij de Milanese architect van Ferrante Gonzaga, gouverneur van deze stad, om Sebastiaan van Noyen te begeleiden en zich te laten informeren over mogelijke andere varianten voor de grensversterkingen. Terwijl Olgiati op 5 mei nog op de expeditie wachtte, was hij blijkbaar kort daarna in Maastricht. In Vaticaanstad, in de Biblioteca Apostolica Vaticana, bevindt zich een codex: Codice Barberiano Latino 4391, waarin een tekening van Maastricht is opgenomen met Olgiati's handtekening en de datum 18 mei 1553⁴ (afb. 1). Hij gaf in rood de bestaande verdedigingsstructuur weer en tekende in zwart de door hem voorgestelde wijzigingen (een nieuwe borstwering en 'piattiformi' – verhogingen – achter de bastions) die tevens op de kaart werden toegelicht. Dit geldt voor alle tekeningen die hij signeerde.

Het is niet uitgesloten dat Olgiati, alvorens hij Maastricht aandeed, eerst de stad Luxemburg tekende (afb. 2). In het Archivio di Stato te Turijn bevindt zich naast drie gesigioneerde tekeningen en één ongesigioneerde manuscriptkaart een tekening van Luxemburg die qua kleurgebruik en opschriften overeenstemt.⁵ Haar fortificaties zijn echter veel schetsmatiger getekend. Het jaar is helaas van de tekening gescheurd; wel is nog de datum van 11 mei leesbaar. Bronnen vermelden activiteiten in het jaar 1553.⁶ Als de tekening inderdaad in dat jaar door Olgiati zou zijn gemaakt, deed hij dat in minder dan zeven dagen en reisde hij bovendien nog naar Maastricht.⁷ Misschien verklaart dit het schetsmatige karakter van de tekening, terwijl het ook mogelijk is dat het een provisorische tekening betreft die als basis diende voor de definitieve versie. Op een andere tekening in deze collectie, van de vestingstad Mariembourg, ontbreekt zelfs ieder opschrift⁸ (afb. 3). Paradoxaal kan deze tekening zonder handtekening, datum noch toelichting met veel grotere waarschijnlijkheid aan Olgiati worden toegeschreven. Niet alleen zijn de fortificaties van de garnizoensplaats op eenzelfde wijze getekend als op de gesigioneerde tekeningen, ook is er correspondentie bekend die op deze tekening betrekking lijkt te hebben.

Capitaine Jehan Marie et maistre Bastien d'Utrecht

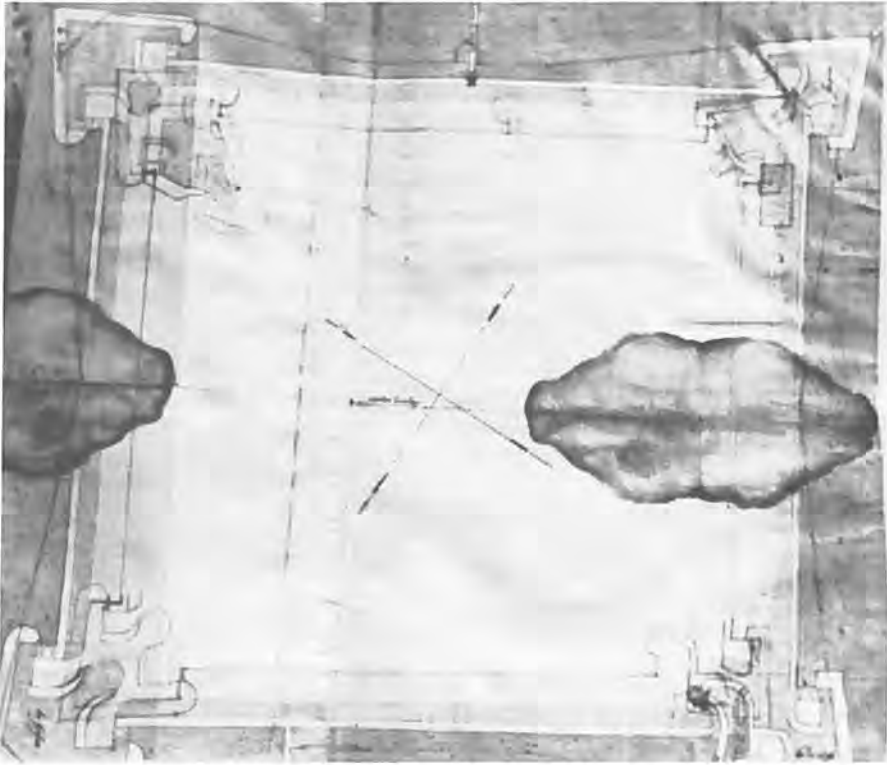
Op 25 juli 1553 schreef de gouverneur van Mariembourg Philibert de Martigny aan Maria van Hongarije dat hij in haar opdracht aan 'capitaine Jehan Marie et maistre Bastien d'Utrecht' de verdedigingswerken had laten zien.⁹ Tevens vermeldt de brief dat deze kapitein, die niemand anders dan onze Giovanni Ma-

Afb. 2. Luxemburg - G.M. Olgiati? - 11 mei (1553)? Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 31. (pen, rood en zwart, ongesigneerd, gedeeltelijk gedateerd)

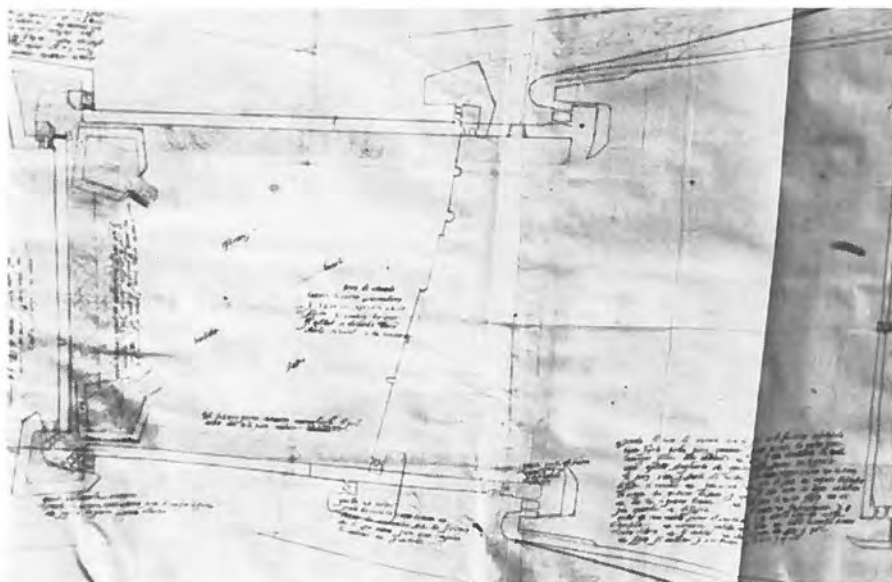
ria kan zijn, aan de landvoogdes tekeningen van de noodzakelijke verbeteringen alsmede advies zal zenden. Deze bestonden in de aanpassing van de halfronde inkepingen in de courtines, achter de flanken van het bastion, waarin de poorten lagen verscholen – een oplossing die Donato Buoni di Pellizuoli o.a. ook te Antwerpen en Gent toepaste – en de regulering van het grachtwater m.b.v. een molen. Deze molen is niet op de tekening aangegeven. Maar aangezien de brief van meerdere tekeningen spreekt, kan deze op een andere kaart zijn afgebeeld.

Een maand later reisde Olgiati blijkbaar in Artesië. Drie tekeningen zijn kort na elkaar van datum en zijn handtekening voorzien: 'Boussain' (Bouchain) 22 augustus 1553 (afb. 4), 'La cittadella di Cambrai' (Kamerijk) 24 augustus 1553 (afb. 5) en het 'Castello di Ranty' (Renty) 12 september 1553 (afb. 6).¹⁰

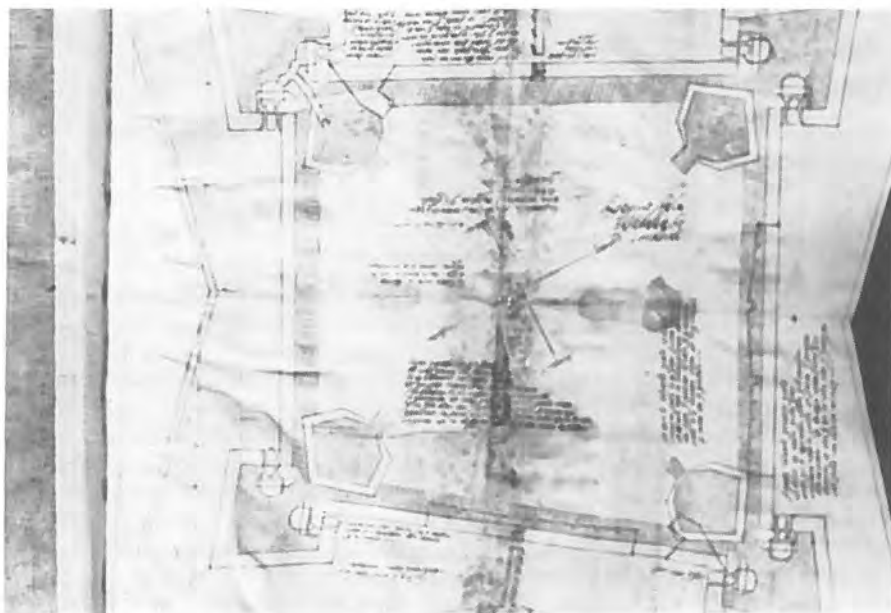

Afb. 3. Mariembourg - G.M. Olgiati? - (25 juli 1553 circa)? Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 16. (pen, ingekleurd, ongesigneerd, ongedateerd)

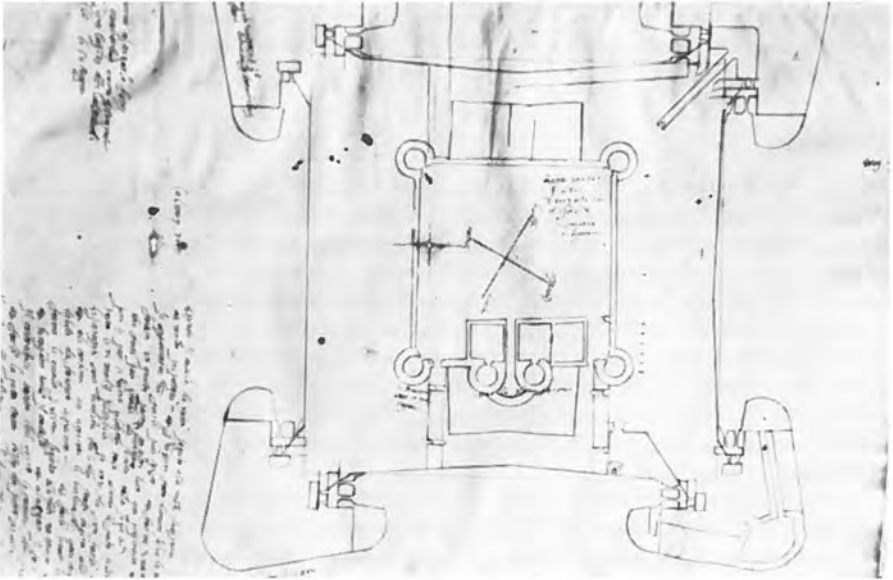
Het is opvallend dat de rode begrenzingen van de bestaande fortificaties op deze tekeningen reeds een toepassing van het Italiaanse systeem laten zien. De plannen van Bouchain en Renty tonen beide bastions met teruggetrokken flanken. Te Bouchain stelde Olgiati een aanzienlijke uitbreiding voor en de gebruikelijke toevoeging van 'piattiformi'. Voor Renty dat slechts voor de helft in steen was opgetrokken had hij liefst een geheel nieuwe vesting opgetrokken; als haalbare mogelijkheid vermeldt hij echter een aanpassing van de vorm van de bastions en de verbreding van de gracht. De rode lijn op de tekening van de citadel van Kamerijk geeft de fortificatiestructuur aan die Donato Buoni di Pellizuoli in 1544 plande. Evenals in Mariembourg corrigeert Olgiati ook hier weer de merkwaardige hoeken achter de bastions en voegt hij nieuwe 'piattiformi' toe. In minder dan tien jaar tijd moesten de bestaande verdedigingswerken, uitgevoerd volgens het 'moderne' Italiaanse systeem, blijkbaar worden aangepast aan de nieuwe eisen die tijdens de expeditietoht naar voren kwamen. Juist omdat zowel de oorspronkelijke geplande situatie – van Donato

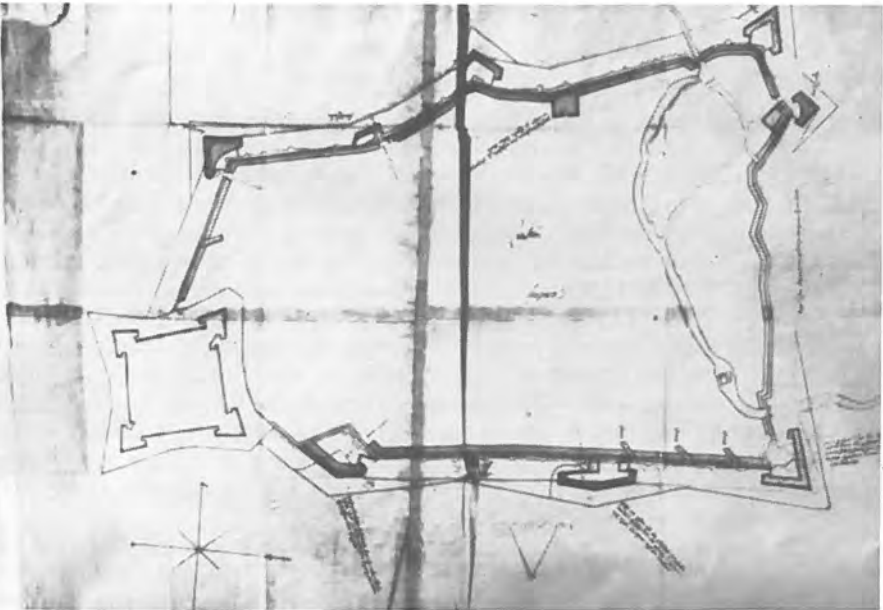
Afb. 4. Bouchain - G.M. Olgiati - 22 augustus 1553. Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 14v en 15. (pen, ingekleurd, gesigneerd, gedateerd)

Afb. 5. Citadel van Kamerijk (Cambrai) - G.M. Olgiati - 24 augustus 1553. Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 13. (pen, ingekleurd, gesigneerd, gedateerd)

Afb. 6. Renty - G. M. Olgiati - 12 september 1553. Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 18. (pen, rood en zwart, gesigneerd en gedateerd)

Afb. 7. Kamerijk (Cambrai) - anoniem - (29 april 1554 circa)? Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 - f. 48. (pen, sepia, ongesigneerd, ongedateerd)

Buoni di Pellizuoli zijn bijv. geen tekeningen van fortificaties bekend – als de voorgestelde herzieningen in kaart werden gebracht zijn deze tekeningen zo interessant.

Kamerijk

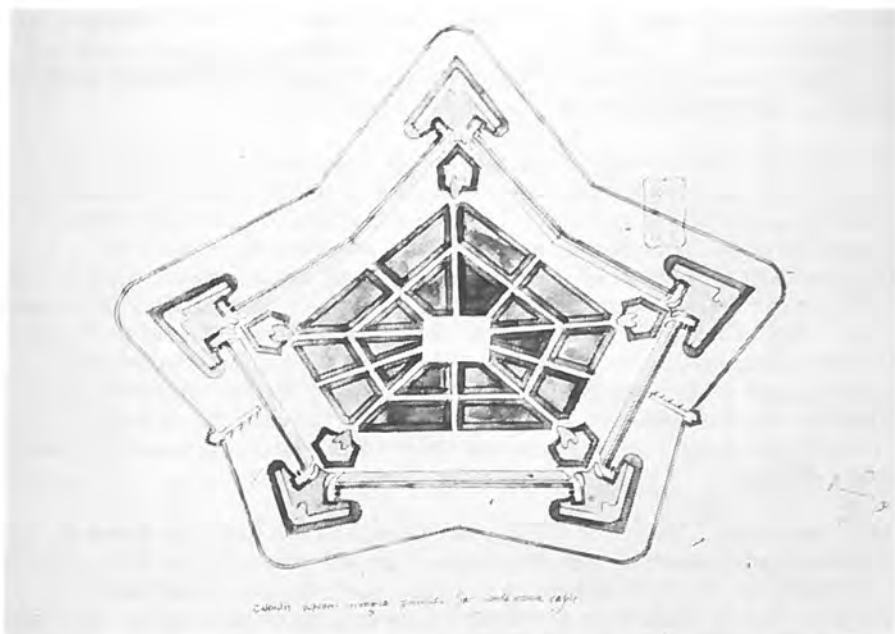
Ook in de Codice Barberiano Latino 4391 bevindt zich nog een ongepubliceerde tekening van Kamerijk, ditmaal niet van de citadel maar van de verdedigingsgordel rondom de stad waarop twee verschillende fasen zijn weergegeven¹¹ (afb. 7). Het zou de tekening kunnen zijn waarover de graaf Lalaing spreekt in zijn brief van 29 april 1554 aan Maria van Hongarije. Een ingenieur die aan de nieuwe landvoogd der Nederlanden, de Hertog van Savoye, Emanuele Filiberto had toebehoord, maakte, na het zien van de oplossing die Sebastiaan van Noyen had bedacht voor de fortificaties vanaf de citadel tot aan de poort van St. Joris, een andere tekening. Sebastiaan van Noyen herzag zijn werk en ging accoord met het voorstel van deze anonieme, maar vermoedelijk Italiaanse ingenieur.¹²

Of het Olgiati was betwijfel ik echter. Niet alleen verschilt de tekening in uitvoering (de oude structuur is bijv. niet in rood maar in sepia aangegeven en ook de windroos en schaal aanduiding zijn verschillend) ook was de Milanese architect vermoedelijk naar zijn geboorteland teruggekeerd.¹³ Toch vergat men hem niet in het Noorden; in 1556 schreef Emanuele Filiberto nog naar Cuneo in Italië dat haar nieuwe fortificaties volgens de wens van Olgiati uitgevoerd moesten worden.¹⁴

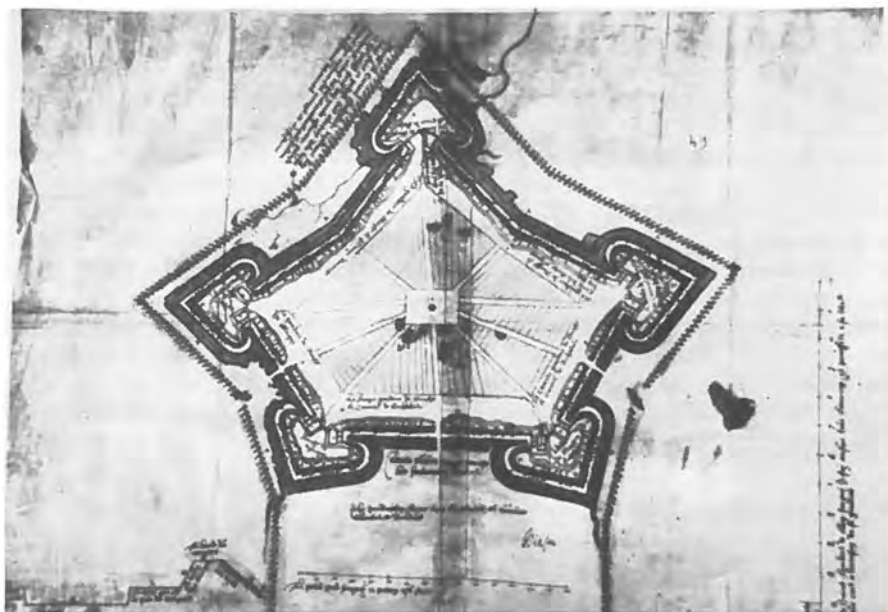
Philippeville

In de Nederlanden kon de Hertog van Savoye zich verder beroepen op Sebastiaan van Noyen. Vanaf 1554 werkten ze nauw samen bij de planning van Hesdinfert. De tekeningen die Sebastiaan van Noyen voor deze nieuwe vestingstad nabij het verwoeste Hesdin maakte zijn ons helaas niet bekend. Gelukkig geldt dit niet voor de tekeningen die hij voor de andere vestingstad Philippeville maakte. Het Algemeen Rijksarchief te Brussel bezit een nauwgezette geaquarelleerde tekening van Philippeville met daaraan een toelichting gehecht die de naam van Sebastiaan van Noyen vermeldt (afb. 8). Vermoedelijk werd deze tekening als definitief ontwerp voor Philippeville gepresenteerd. Terecht merkt O. Berckmans op dat dit niet de eerste verklaring was die de keizerlijke ingenieur naar Brussel stuurde.¹⁵ De bijgevoegde toelichting vermeldt namelijk dat de gracht breder was dan op de vorige beschrijving. Zijn conclusie echter dat deze voorstelling dan de latere tekening moet zijn waarvan Willem van Oranje spreekt in zijn brief aan Filips II van 12 november 1555 is echter m.i. onjuist.

Niet in Brussel maar in Vaticaanstad bevindt zich de tekening van Philippeville waarvan sprake is in laatstgenoemde brief (afb. 9). P. Marconi die deze tekening voor het eerst in 1968 publiceerde, omschreef het als een originele tekening 'Di autore fiammingo'.¹⁶ Deze 'Vlaamse auteur' was hoogstwaarschijnlijk nie-

Afb. 8. Philippeville - Sebastiaan van Noyen. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen (in handschrift) N 2705. (pen, ingekleurd, signatuur op toelichting, ongedateerd)

Afb. 9. Philippeville - Sebastiaan van Noyen? - (12 november 1555 circa)? Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 - f. 49. (pen, ingekleurd, ongesigneerd, ongedateerd)

mand minder dan Sebastiaan van Noyen. Niet alleen vermeldt de tekening hetzelfde opschrift als het exemplaar in Brussel: 'Calendis octobris Orangie princeps haec fundamenta coepit', ook verraden de notities op de kaart dezelfde hand die de toelichting bij de tekening te Brussel schreef.

Op het eerste gezicht lijkt de tekening in het Vaticaan op een variant van het ontwerp. De opvallende concentrische weg die de radialen halverwege het plein (eveneens verschillend van vorm) en de bastions doorkruist op de tekening in Brussel en die ook daadwerkelijk is uitgevoerd, ontbreekt op het plan in Vaticaanstad. Dit is opmerkelijk aangezien Sebastiaan van Noyen reeds op 23 september 1555 de interne wegenstructuur had bepaald. Herzag hij zijn eerdere plan? Vermoedelijk niet. Het lijkt me meer waarschijnlijk dat hij in dit geval met een schematische voorstelling van de wegen en kavels volstond omdat de kaart met een ander oogmerk werd gemaakt en er bovendien voorlopig nog onduidelijkheid bestond over de verdere inrichting van deze plaats aangezien de vestiging van mensen en de bouw van huizen op de kavels aanvankelijk moeizaam verliep.

Op 8 november 1555 sprak Willem van Oranje in een brief aan Filips II zijn twijfels uit of er onder de gegeven omstandigheden wel veel mensen hier zouden willen wonen. Wel had de heer van 'Thoulouze', die als soppaintendente van de bouw toezicht hield over de uitvoering, twee schuren in opdracht van Filips II laten optrekken o.a. om munitie in onder te brengen.¹⁷ Het zijn de gebouwen die in het centrum van de tekening zijn aangegeven; bij één ervan lezen we zelfs het bijschrift: 'la maison de la monition'. Ze werden aan de andere gebouwen van particulieren toegevoegd. In dezelfde periode gaf Filips II aan kolonel Schwendy de opdracht in de vestingplaats te overwinteren.

Laatstgenoemde vroeg o.a. om geschikte onderkomens voor zijn mannen. Het opschrift linksboven in de tekening nabij de palissade vermeldt dat deze in opdracht van kolonel Schwendy werd aangebracht om het de 'pionniers et ouvriers' mogelijk te maken het werk te continueren. Op 12 november 1555 verstuurde Willem van Oranje op verzoek van de heer van Thoulouze een tekening gemaakt door 'maistre Bastien' naar Filips II om de staat weer te geven waarin de bouw zich bevond. Gezien de informatie die we op de tekening in de Biblioteca Apostolica Vaticana kunnen lezen, is dit hoogstwaarschijnlijk de bewuste tekening van Sebastiaan van Noyen van 12 november 1555.¹⁸

Deze tekening lijkt op schematische wijze te zijn weergegeven op een copie in het Archivio di Stato van Turijn.¹⁹ Ook van de vestingplaats Hesdinert bevinden zich zowel in het fonds Architettura Militare IV van dit archief, als in de Codex Barberiano Latino 4391 in de Biblioteca Apostolica Vaticana diverse tekeningen.²⁰ Herkomst dezer tekeningen laat zich niet eenvoudig vaststellen.

De Vaticaanse collectie

P. Marconi vermoedt dat de collectie in Vaticaanstad werd bijeengebracht door Raffaele Barberino, oom van paus Urbanus VIII, die o.a. in Vlaanderen

en zelfs in Rusland reisde.²¹ Dit is een mogelijkheid. In ieder geval bevat de collectie naast een veertigtal tekeningen van Italiaanse fortificaties (in het bijzonder van de Borgo van Rome 1540-1550 circa) ongeveer tien tekeningen van steden in de Zuidelijke Nederlanden en van een vijftal versterkingen in Oost-Europa (Hongarije).

Met uitzondering van een tekening met de ommuring en citadel van Antwerpen die dus in ieder geval na 1567 gedateerd dient te worden, geven de kaarten van de versterkingen in de Nederlanden de situatie rond het midden van de jaren vijftig weer. Naast de tekeningen van Hesdin en Philippeville bevat de band o.a. een fraaie kaart van Grevelingen (Gravelines) van Francisco Thebaldi, een kapitein afkomstig uit Mantova, en twee kaarten van Thionville, waarvan er één de plaats vermeldt waar Piero Strozzi, bij wie Raffaele Barberino zijn militaire loopbaan te Siena begon, omkwam.

Staatsarchief Turijn

Ook in het deel 'Fiandra' (Architettura Militare IV) in het Archivio di Stato van Turijn treffen we in verhouding veel voorstellingen van fortificaties uit deze periode aan.²² Ongetwijfeld heeft dit o.a. te maken met het verblijf van Emanuele Filiberto in de Nederlanden in de vijftiger jaren van de zestiende eeuw. Niet alleen kon hij zelf tekeningen meenemen, ook onderhield hij contacten met ingenieurs, die ook na zijn terugkeer in Italië, hun tekeningen vanuit de Nederlanden bleven toesturen.

Andere Italiaanse archieven

Blijkbaar had deze tekeningencollectie al vroeg een grote faam, aangezien Filips II in 1567 een ingenieur, een schilder en een landmeter/geograaf stuurde om alle tekeningen van plaatsen in de Nederlanden te laten copiereën.²³ Maar niet alleen in deze beide collecties ook in andere Italiaanse archieven en bibliotheken zijn er tekeningen van vestingsteden en fortificaties in de Nederlanden uit het midden van de 16e-Eeuw aanwezig. Wellicht waren juist de voorstellingen van deze vroege experimenten van regelmatige vestingsteden en citadellen populair bij de Italiaanse hoven, aangezien ze het meest beantwoordden aan de geldende theorieën op dat moment.²⁴ In een enkel geval gaf de vorm bovendien aanleiding tot het toekennen van een symbolische of metaforische betekenis.

Op een prent van Hesdinfert in het Archivio di Stato van Milaan lezen we dat deze vestingstad de vorm van de keizerlijke kroon heeft²⁵ (afb. 10). Niet dat deze symboliek als een uitgangspunt diende voor de planning, zoals niet zelden in de literatuur m.b.t. soortgelijke voorbeelden wordt gesuggereerd; eerder werd deze achteraf toegevoegd.

In die zin zijn dergelijke voorstellingen dan ook niet zo zeer interessant voor de planningsgeschiedenis van stedenbouwkundige en militair-technische projecten, maar illustreren ze eerder het belang dat aan de 'artes militaris' werd toegekend. Dat geldt voor veel voorstellingen in deze collecties. Als verzamelobjec-

ten waaraan vaak weer nieuwe voorstellingen voor bijv. atlanten, wandkaarten of muurschilderingen in villa's werden ontleend, hadden ze een min of meer zelfstandige betekenis binnen de militaire cultuur van de tweede helft van de 16e-Eeuw in Europa.

Niettemin bevatten dergelijke collecties echter ook tekeningen die onderdeel uitmaakten van de plannende- en uitvoerende fasen van stedelijke- en verdedigingstechnische realisaties zoals we zagen bij de tekeningen van Giovanni Maria Olgiati en Sebastiaan van Noyen. Om de werkelijke betekenis van de verschillende soorten tekeningen te kunnen vaststellen is aanvullend bronnenonderzoek vereist naar de praktijk van de stadsplanning en militaire architectuur.

Afb. 10. (Hesdinfert) - anoniem - ongedateerd), Milaan, Archivio di Stato, Cart. 227 - fasc. 4 (M.M.D. piante 2). (druk, ingekleurd, ongesigneerd, ongedateerd)

NOTEN

- ¹ C. Promis: *Gl'ingegneri militari che operarono o scrissero in Piemonte dall'anno MCCC all'anno MDCL. Notizie raccolte da Carlo Promis*, Turijn (1871) Bologna (1973) - herdruk - pp. 107-114.
- G. Rossini: 'Le fortificazioni genovesi a Vado dal XVI secolo: un capitolo di architettura militare', *Atti e Memorie della Società Savonese di Storia Patria* 14 (1980) pp. 107-139.
- ² G.P. Lomazzo: 'Trattato dell'Arte. Della Pittura, Scoltura et Architettura', Milaan (1584), *Giovan Paolo Lomazzo: Scritti sulle arti* 2 Vols. (a cura di R.P. Ciardi) Lari (1974) Vol. II p. 565.
- Voor de activiteiten van Olgiati in Italië, zie C. Promis (o.c./n. 1).
- ³ C. Promis: (o.c./n. 1) p. 112.
- Brief van G.M. Olgiati aan Ferrante Gonzaga - Brussel, 5 mei 1553.
- 'Con la gratia di Dio sono gionto a brusseli alli 26 del mese passato et Abo Apresentato le litere a mons d'aras il quale il terzo di mi fese parlar alla regina maria la quale mi dise che la cauza che la m.tà sua mia avia a V. Eccel.a richiesto era perchè io dovesse Andare a visitare le terre et presidii delle frontere et cossi expecto la expedittion per andare . . . '.
- ⁴ Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 f. 43 Maastricht, P. Marconi: 'Contributi alla storia delle fortificazioni di Roma nel Cinquecento e nel Seicento', *Quaderni dell'istituto di storia dell'architettura* fasc. 67-70 Roma (1965) pp. 109-130 afb. 28.
- ⁵ Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare, Vol. I, II, III, IV, en V. Het betreft een collectie van in totaal 576 tekeningen van vestingen, fortificaties, belegeringen e.d., gebonden in vijf volumes. Eén volume: *Architettura Militare IV* (J.b.I. 6) 'Fiandra' bevat 111 tekeningen. Daarnaast bevat volume III dat aan Frankrijk is gewijd en deel V diversen, ook nog enige tekeningen van de Nederlanden zodat dit totaal op 130 tekeningen komt. Van de vijf volumes is een inventaris gepubliceerd door C. Astengo: 'Piante e vedute di città. (una raccolta inedita dell'Archivio di Stato di Torino)', *Studi e Recherche di Geografia VI* -1- (1983) pp. 1-77. Ik bereid een publicatie voor van de tekeningen in het deel IV 'Fiandra' (Ned. België en Noord-Frankrijk). De kaart van Luxemburg heeft als signatuur: *Architettura Militare IV* - f. 31.
- ⁶ A. Henne: *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, Gent (1907), Tome III p. 169. In 1553 bezocht Martin van Rossem samen met Sebastiaan van Noyen de werken van Arlon. In 1555 versterkt laatstgenoemde Arlon en Luxemburg. Kortom er is sprake van activiteiten in dit gebied in de periode 1553-1555. Ik vermoed dat Olgiati tijdens zijn reis langs de grensversterkingen in 1553 steeds of in ieder geval regelmatig in gezelschap was van Sebastiaan van Noyen. Zeker is, dat tenminste twee steden door beide ingenieurs tezamen zijn bezocht. Zie noot 9 en noot 13.
- ⁷ P. Marconi: (o.c./n. 4) geeft als datum 15 mei 1553 voor de tekening van Olgiati van Maas-tricht; ik lees echter 18 mei 1553.
- ⁸ Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV, f. 16 - Mariembourg.
- ⁹ R. Wellens: 'Lettres de Philibert de Martigny, gouverneur de Mariembourg (1551-1554)', *Namurcum: Chronique de la Société Archéologique de Namur* (1963) pp. 34-45 - brief VI.
- Philibert de Martigny aan Maria van Hongarije - Mariembourg, 25 juli 1553: 'Madame. Suivant Vostre ordonnance, ay monstré au capitaine Jehan Marie et maistre Bastien d'Utrecht, toute la fortification de ceste Vostre ville, en laquelle ilz ont trouvé que l'on porroit facilement oster les entrees des bolwerz pour le peu d'espaisseur desd. entrees et aultrement. Et aussi ont trouvé les portes et petit pandz allant desd. portes au batteries bien battables et que facilement en batant les coingz des courtines allans es retours après les portes que lesd. portes et pandz seroient fort descouvertz. Comme la tout Vostre Majesté verra par les patrons que led. capitaine vous envoie et aussi son advis pour les remedes, lesquelz je trouve estre fort bons et necessaires, remettant le tout a l'ordonnance de Vostre Majesté, laquelle je supplie très humblement estre bien tost. Aussi-Madame, j'ay monstré aud. capitaine les entrees des eaues que maistre Donatz

avoit fait faire, lesquelles il trouve aussi estre au contraire et seroit une grande despence et inutile comme ay aultrefois dict a Vostre Majesté a Avesnes. Bien est et comme led. capitaine Jehan Marie at trouvé que l'on porroit faire ung molin dedans la ville en prenant l'eauwe et hausant les rives de la riviere depuis Boussut et faire entrer lad. riviere entre les bolswerz d'Arscot et de l'Empereur . . . '.

Verder voor de bouwactiviteiten te Mariembourg: O. Berckmans: 'Mariembourg et Philippeville, villes neuves et fortes de la Renaissance I', *Bulletin de la commission royale des monuments et des sites* (1977) pp. 67-85.

¹⁰ Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare Vol. IV - f. 13.

La cittadella di Cambrai, A. Scotti: 'Per un profilo dell'architettura militare (1535-1565)', *Omaggio a Tiziano, la cultura milanese nell'età di Carlo V* (Cat. di mostra Palazzo Reale, Milano (1977), Milaan (1977) p. 110 en afb. 68 f. 14v en 15 - Bouchain - De inventaris van C. Astengo (o.c./n. 5) vermeldt niet de handtekening van G.M. Olgiati. f. 18 - Renty.

¹¹ Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 - f. 48 Kamerijk (Cambrai).

¹² A. Henne: (o.c./n. 6) Tome III p. 170.

Brief van graaf Lalaing aan Maria van Hongarije - Cambrai, 29 april 1554: 'Madame, l'ingénieur, que du sceu de votre majesté j'ay amené avecq moi, et lequel auparavant estant au duc de Savoye, avoit le desseing de ceste ville a regardé l'ouvrage que maistre Bastien devisé à faire depuis la cittadelle jusques à la porte Saint-George, et en a fait ung aultre desseing, qui ne couleroit a xx^m florins aultant, et non plus contre la cittadelle que l'aultre. Sur quoy après avoir mandé ledit maistre Bastien, et que avons le tout par ensemble bien débatu, s'est ledit maistre Bastien condescendu entièrement à celluy dudit ingénieur . . . '.

¹³ Olgiati was in ieder geval vóór 4 mei 1554 terug in Italië. In het Archivio di Stato te Genua vermeldt een document de deelname van de ingenieur aan de fortificatiewerken van Albenga. R. de Maestri: 'Opere di difesa del secolo XVI nella riviera di ponente', *Quaderno n. 5, Istituto di Elementi di Architettura e Rilievo dei Monumenti della Facoltà di Architettura, Genova*, pp. 4-118. Uit een brief van G.M. Olgiati aan Ferrante Gonzaga blijkt dat de Milanese ingenieur eind 1553 nog in de Nederlanden was. Hij schrijft dat hij in gezelschap van Sebastiaan van Noyen naar Namen gaat en dat hij met een zekere Evangelista van Milaan naar de Nederlanden kwam die zeven maanden in dienst was. Aangezien Olgiati op 26 april 1553 in de Nederlanden aankwam was hij rond december 1553 nog in de Nederlanden. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papiers de l'Etat et de l'Audience (Lettres Missives) 1673/3a.

¹⁴ C. Promis: (o.c./n. 1) p. 113 brief vanuit Gent, 12 september 1556.

¹⁵ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen (in handschrift) N 2705.

O. Berckmans: 'Mariembourg et Philippeville, villes neuves et fortes de la Renaissance II', *Bulletin de la commission royale des monuments et des sites* (1979) pp. 107-138 afb. 2.

¹⁶ Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano 4391 - f. 49.

P. Marconi: 'Una chiave per l'interpretazione dell'urbanistica rinascimentale. La cittadella come microcosmo', *Quaderni dell'Istituto di storia dell'architettura fasc. 85-90 Roma (1968)* pp. 53-94 afb. 86.

¹⁷ M. Gachard: *Correspondance de Guillaume le Taciturne Prince d'Orange*, Brussel (1847-57) Tome I p. 194.

Brief van Willem van Oranje aan Filips II - Kamp nabij Echerennes, 8 november 1555: 'Sir, j'ay receu les lettres de Vostre Majesté du vj^e de ce mois et communiqué le premier point d'icelles au Sre de Thoulouze. Et comme desjà au nouveau fort y a deux assez grandes granges dressés, et aulcunes aultres des particuliers, desquelles au besoing on se pourra ayder ledict de Thoulouze y eust bien faicts dresser aultres . . . je feray répartir les héritages dudicts fort: mais je doubte que, si on veult charger d'aucune reconnaissance, que peu de gens y voudront édifier . . . '. De brief vormt een antwoord op de brief van 6 november van Filips II: 'Mon cousin;

afin que l'on ait moyen de mectres les munitions du nouveau fort à couvert, vous ferez bien d'ordonner au seigneur de Thoulouze, qu'il regarde de faire dressez quelques granges et maisons . . . '.

¹⁸ M. Gachard: (o.c./n. 17) Tome I p. 206.

Brief van Willem van Oranje aan Filips II - Kamp nabij Echerennes, 12 november 1555: "Le Sr. de Thoulouze m'a requis de vouloir envoyer à Vostre dicte Majesté le patron du nouveau fort, cy enclos, avec une declaration sur icelluy, faite par maistre Bastien, par lesquelz Vostre Majesté verra en quel estat sont les ouvraiges dudict fort . . . ."

¹⁹ Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 19.

²⁰ Turijn, Archivio di Stato, Architettura Militare IV - f. 50.

Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codice Barberiano Latino 4391 - f. 49 en 50.

²¹ P. Marconi: (o.c./n. 4) p. 112 en n. 8. Zie ook Dizionario Biografico Italiano voce: Barberino. De carrière van R. Barberino schommelde tussen militair en koopman. Hij was in dienst onder Piero Strozzi te Siena rondom 1554. Een jaar later ging hij naar Antwerpen om de zaken van zijn oom Niccolò waar te nemen. Daarna ondernam hij een handelsreis naar Rusland; vervolgens diende hij o.l.v. de Hertog van Alva. In opdracht van Chiappino Vitelli voerde hij een geheime missie uit in Engeland om de hoven van Londen en Madrid nader tot elkaar te brengen. De tekeningen in kwestie zijn gepubliceerd door P. Marconi: (o.c./n. 4)

afb. 29 - Fortificaties en de citadel van Antwerpen

afb. 30 - 'Il forte di Gravelinghe' is natuurlijk Grevelingen (Gravelines) en niet Den Haag zoals P. Marconi onnauwkeurig vermeldt. Hoewel de tekening is gesigneerd door F. Thebaldi lijkt er een verband te bestaan met G. M. Olgiati. Niet alleen vertonen de 'piattiformi' een sterke gelijkenis ook zijn de oude en nieuwe fortificaties op eenzelfde wijze aangegeven.

afb. 31 - Thionville - 'le fiamminghi come volevano fare'. De vorm van de bastions en de cavaliers (piattiformi), en de inkleuring van de kavels stemmen overeen met de tekening van Sebastiaan van Noyen van Philippeville te Brussel (zie afb. 8 en n. 15).

afb. 32 - Thionville - 'Teonvilla del C. Pacciotto come si fà'.

²² Bovendien bevat de collectie veel voorstellingen uit het begin van de 17e-Eeuw, die vermoedelijk door Carlo Emanuele I aan de verzameling werden toegevoegd.

²³ C. Promis (o.c./n. 1) p. 75.

²⁴ Het is opvallend dat ondanks de ver ontwikkelde theorieën over stadsplanning en verdedigingsbouw in Italië, niet hier, maar in Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden de eerste regelmatige vestingsteden, voorzien van bastions en gecombineerd met een radiaal wegenpatroon, werden gerealiseerd. Het vroegst bekende voorbeeld in Italië is Palmanova waarvan de planning in 1593 werd begonnen.

²⁵ Milaan, Archivio di Stato - cart. 227 - fasc. 4 (M.M.D. - piante 2).

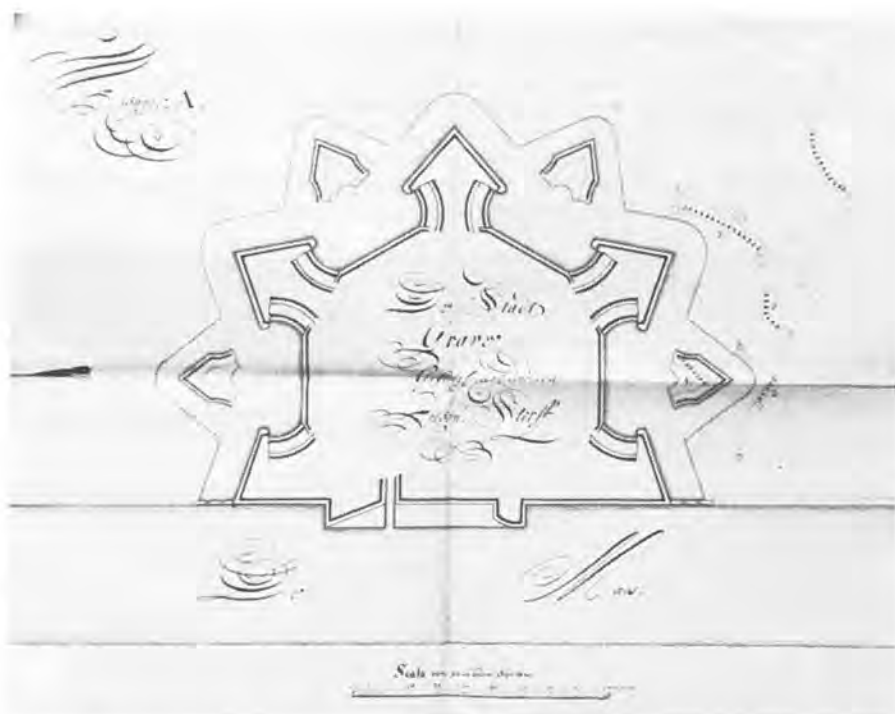
l'Immagine illustrata. Territorio e cartografia in Lombardia fra '500 e '800 (Cat. di mostra, Archivio di Stato, Milano (1984) Como 1984 p. 36.

DE VERBETERINGSWERKZAAMHEDEN AAN DE VESTING GRAVE NA 1674*

door Ir. H. W. Boekwijt

Een aantal jaren na de herovering van Grave in 1674 op de Franse bezetting door de Staatse legers onder luitenant-generaal Rabenhaupt en stadhouder Willem III is een aantal ingrijpende verbeteringswerkzaamheden aan de vestingwerken van de stad uitgevoerd. Hierbij worden onder andere een drietal hoornwerken verwijderd, het aantal bastions van zes op vijf teruggebracht en ook de ravelijnen aangepast aan de nieuwe situatie. De vestingwerken worden aangelegd volgens het Nieuwnederlandse stelsel; de plannen voor de verbetering worden over het algemeen toegeschreven aan Menno van Coehoorn. Dat dit echter niet het geval is geweest wordt aangetoond door een aantal archiefstukken, welke zich bevinden in de Franse militaire archieven in respectievelijk Parijs en Château de Vincennes. Van belang is met name een handge-

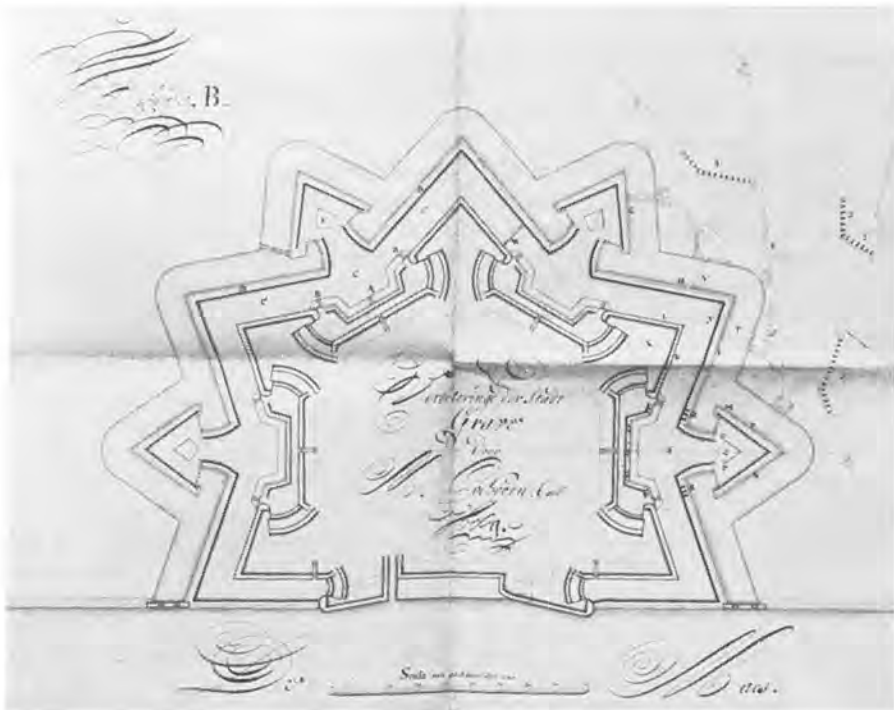

A 1683 Plan van Grave gefortifieert door Storff als sig die vestinge int jaar 1683 bevond. Tek. door Menno v. Coehoorn. Bron: Insp. du Génie (depôt Vincennes) art. 14, Grave.

schreven rapport met tekeningen, gericht aan stadhouder Willem III en vervaardigd door Menno van Coehoorn.¹ Het dateert uit 1684 en betreft een verslag van een bezoek door van Coehoorn aan Grave in juni 1683, waarbij hij de tot dusver verrichte werkzaamheden aan een kritische blik onderwerpt en een aantal verbeteringen voorstelt, onder verwijzing naar een tweetal tekeningen van zijn hand. Op de eerste tekening ('Figuur A') wordt de bestaande toestand aangegeven. Het aantal bastions is al verminderd en zij vertonen de typerende holgebogen flanken van het Nieuwnederlandse stelsel. Op de tekening valt voorts te lezen dat de gerealiseerde werken zijn ontworpen door ingenieur Storff. De tweede tekening ('Figuur B') is een weergave van Coehoorn's plannen. Zijn verslag wordt vergezeld van een aanbiedingsbrief aan stadhouder Willem III met de volgende tekst:

U Hoogheyt

Tot schamens toe heb ick gewacht aen u Hoogheyt te senden het plan der stad Grave, op myn manier verbeteret, soude soo lange niet getardeert hebben, soo

B 1683 Verbeteringe der Stadt Grave door M. v. Coehoorn. Bron: Insp. du Génie (depôt Vincennes) art. 14 Grave. (foto's H. W. Boekwijt, Arnhem)

ick de waere plan had ontfangen, maer om dat u Hoogheyt met veele affaires is geoccupeert, soo dunckt mij om u Hoogheyt beveelen op te volgen, niet qualijck, te sullen doen. De plans met een beschrijvinge daer van overtesenden, biddende dese verbeteringe van soodanige kenners te laten jugeren, die bij u Hoogheyt onpartidigh worden geoordeelt, de manier waerdoor de muynen voort overstorten bewaert en hoedanigh dese stadt verandert wort, is uyt de plan en beschrijvinge te sien, maer wat sterkte bekomen wort, sal door hare attacque niet alte wel begrepen worden, die ick niet langer heb derven maken, om niet te verveelen, en niet korter, soo ick daer van iets soude seggen. wanneer u Hoogheyt dese manier believen te volgen, sal ick doen sien dat de kosten van mijn verbeteringe niet sullen overtreffen die vant nieuwe heywerk en dat vorders tot voltrekkinge vant tegenwordige werck moet gedaen werden; wat sterckte door mijne verbeeteringe bekoome, kunnen u Hoogheyt uyt nevensgaende consideratie sien, blivende in verwachting van u Hoogheys ordres.

*u Hoogheys
alderonderdaenigste dinaer
M. Coehoorn*

Levarde den 7. juni 1684

Coehoorns rapport** omvat enerzijds het constateren van twee essentiële tekortkomingen aan de tot dusver gerealiseerde vestingwerken, te weten het onvoldoende diep funderen van de muren en de zwakte van het verdedigingsstelsel ter plaatse van de Maas.

Het probleem van de ondiepe funderingen was blijkbaar ook al door anderen onderkend en men had dit getracht op te lossen door het opnieuw onderheien van het bestaande werk. Deze nieuwe funderingsplannen worden echter door van Coehoorn afgewezen, aangezien het nieuwe heiwerk bij droge zomers in het zicht zou komen van een eventuele belegeraar en daarna eenvoudig vernietigd kunnen worden, waarop de muren vanzelf zouden bezwijken.

Het is interessant om de bevindingen van Menno van Coehoorn te vergelijken met een Frans verslag, dat in oktober 1683 door Doucet de Vermonts is opgesteld. Deze 'Mémoire sur la fortification de Grave' is, tezamen met een plattegrond van de stad en een gedetailleerd funderingsplan van de bastions opgenomen in de persoonlijke atlas van Louis XIV.² Ook in dit verslag wordt gewag gemaakt van tekortkomingen, zoals die ook door van Coehoorn zijn opgemerkt. Evenals het Nederlandse verslag, wordt voorts opgemerkt dat een aantal werkzaamheden nog niet is uitgevoerd, zoals het ontbreken van glacis en bedekte weg rond de gracht, 'la place est toute ouverte'. Volgens de Franse opsteller is de zwakte van het metselwerk te wijten aan het feit, dat na het ontwerpen van de plannen door ir. Storff de door hem voorgestelde profielen niet zijn uitgevoerd, maar dat men het metselwerk heeft opgetrokken naar ontwerp van de Amsterdamse architect Dorsman.

In het verslag van Menno van Coehoorn wordt als remedie tegen de fouten genoemd het leggen van Hoornvormige tenailles vóór de courtines en het introdu-

ceren van een droge gracht voor het bestaande systeem met een diepte tot boven de funderingen, echter wel op zomerniveau van de Maas, zodat men bij eventueel weggraven van deze bodem direct het water zal tegenkomen. Voor deze gracht wordt een nieuwe wal met bedekte weg geprojecteerd, welke voor de courtines ravelijnvormig worden uitgebogen, en hier ter plaatse aan de binnenzijde worden uitgegraven tot op het niveau van de droge gracht. In deze uitgegraven ravelijnen zouden stenen redoutes met schietgaten gebouwd moeten worden. Buiten deze tweede wal wordt ten slotte een natte gracht ontworpen.

Om de voordelen van het nieuwe plan uiteen te zetten, lanceert van Coehoorn een papieren aanval op zowel de bestaande als de de door hem verbeterde vesting. Met behulp van beide plattegronden worden de beide varianten op sterkte beproefd, waarbij uiteraard de 'variant van Coehoorn' de grootste voordelen biedt. Hiervoor zij verwezen naar de onderstaande tekst van het verslag en de afbeeldingen A en B.

Latere plattegronden van Grave geven in grote lijnen nog de situatie weer, zoals die door Storff is ontworpen, overigens met de in 1683 nog niet gerealiseerde contrescarpen. De door van Coehoorn in 1684 gedane aanbevelingen zijn blijkbaar uiteindelijk niet voor uitvoering in aanmerking gekomen.

NOTEN

¹ Inspection du Génie, depôt Vincennes, art. 14, Grave. Vermoedelijk zijn de stukken in de Napoleontische tijd naar Frankrijk overgebracht. Oorspronkelijke bron: N 104b, Militair Cabinet, geseponneert in de Kast A sub letr. G.

² Atlas 107 (atlas de Louis XIV) 'Plans des places étrangères' blz. 82. Bron: Inspection du Génie (bibl.) Paris.

* Het bovenstaande artikel sluit aan bij vorige artikelen over Grave in ons Jaarboek:
— 'De Franse Methode' en Ingenieur Paul Storff de Bellville — Dr. J.S. van Wieringen; Jb 1980/81, blz. 68 e.v.
— Financiële aspecten van de laat-17e eeuwse vestingbouw — Drs. A.C.M. Kappelhof; Jb 1983/84, blz. 14 e.v.

De werkzaamheden in Grave komen tot uitvoering in de jaren 1680-83 doch blijken dan ondeugdelijk te zijn, waarna de verantwoordelijke Paul Storff de Bellville met de noorderzon verdwijnt. In 1683 moet Van Coehoorn poolshoogte nemen en in 1684 schrijft hij zijn rapport dat van een voorstel tot verbetering vergezeld gaat. Aan het slot van het artikel volgt een nabeschouwing van Dr. Van Wieringen.

** Wegens gebrek aan ruimte konden wij van het originele document slechts copieën van blz. I en 9/9v opnemen. (+ transcriptie in Boekwilt). Voor bijzonder geïnteresseerden zijn wij bereid het geheel met transcriptie te kopiëren. Totaal 31 blz.; kosten inc. verzending f 15,—. Wijze van bestelling zoals aangegeven in onze prijslijst van publicaties. (Red.)

Fol. J.

N° 439

N° 104^e

Militair Cabinet
Gedeponeert in de Kist A.
Sub. L^o & C.

van Coehoorn

Uitg. 16/1/77

10. 310.
10. 4.

Consideration over de Fortificatie = werken der Stadt Grave
soo als die in Junij 1603. bevo-
den sijn, en in wat voegen
beschre door den Colone L. M.
Coehoorn worden verbeterd.

PLACES ÉTRANGÈRES
CARTON N° 1
Pièces N° 4 Comprenant 1 Discours
Echelle de 2 Dessins

Na

dat ik de Stadt Grave als boven hadde
besichtigt, hebbe ik twee principale
fautes daer in aangemerkt.

Ten Eersten sijn de fondamenten der Muyr.
werken niet diep genoeg geleijt, waer door
die paelen alwaer men de aerde mede omme
nigh begon woght te nemen; overvullen, en de
muyrten dede schuiven. Hier uyt volgt vder dat
wanneer men ander Grachten son duytte wil
geven, datse by drooge Somers des votten waters
bward, sullen alle muyrten moeten over-
heep vallen; dat de grachten des votten waters
moeten behoude, is onwederpredeelyck, anders
sullen de grachten wanneer de Dood is omge-
graven, ofte door Canon verbrocken, worden
afgetapt.

Om

Consideratien over de Fortificatie = werken der stad Grave soo als die in Juni 1683 bevonden sijn, en in wat voegen deselve door den Colonel M: Coehoorn worden verbeteret.

blz. 1. **N**ae dat ik de stad Grave als boven hadde besichtig, hebbe ik dese twee principale fautes daer in aengemerkt.

Ten Eersten sijn de fondamenten der Muyrwerken niet diep genoeg geleyt, waer door die paelen alwaer men de aerde maer een weynigh begon wegh te nemen, overweken, en de muynren dede scheuren. Hier uyt volgt seker dat wanneer men aende Grachten een diepte wil geven, datze bij drooge somers ses voeten waters bewaere, sullen alle muyrwerken moeten overhoop vallen; dat de grachten ses voeten waters moeten behouden is onwedersprekelijk, andersins sullen de grachten wanneer de Beer is omgegraven, ofte door Canon verbrooken, worden afgetapt.

1v. Om nu aende grachten dese diepte te geven, ende de muyrwerken te doen staen, soo is mij ter handt gekomen seker teekeninge van een tweede heijinge, waer door men oordeelde 't werk te remedieren; off nu dit middel van sulk een effect sal wesen, laet ik andere oordeelen, doch gelooft dat de bovenste schooren van dit nieuwe heywerk, dat ten principale de keringen sal moeten doen, sullen gesien, en door 's Vians Canon konnen verbrooken worden, wanneer bij een drooge somer dese gracht als vooren gesegt sal wesen afgetapt, waer door het muyrwerk nootzakelijck moet overstorten.

Ten anderen dat de Attaque deser stadt aende Maeskant blijft, daermen die faute gelijkse inde laetste Belegeringe aengemerkt was, behoort weg-genomen te hebben.

Om dan dese Muyrwerken te doen staen, en met minder en sekerder kosten, een meerder sterkte te bekomen, soo presentere aen U Hoogh'

dese nevensgaende fig. met letter **B** en de tegenwoordige fortificatie onder letter **A** beyde op een Maet en in haer Royale werk gelijk getekent, sijnde (soo mij gecommuniceert is) de ware aftekeninge der stad Grave. en hoewel ik weet dat dese Teekeningen niet perfect en met de ware Plans overeenkomen, soo derf ik U Hoogheyt verseeckere, dat dat verschil in mijn desseijn geen naedeel sal geven.
(...)

blz.

9. Ik twijffele niet off al de Werelt sal mij accorderen dat mijn verbeteringe met **B** in sterkte die van **A** verre overtreft. En door dese manier van bouwen bekoome ik de voordelen, beyde van een drooge, en natte gracht. Uyt Mijn verbeteringe letter **B** sien U Hoogheyt dat de Attacque aende Maeskant geheel weg-genomen is, alsoo den Viant aldaer de flanquen niet verbreken kan, noch de Breche inde Capitale Wall make, daer den Viant aende fig. **A** sijne Attacque aende Revier kant boven, en beneden kan aenbrengen, om dat de flanquen aldaer door een batterie op het schorre, ende aende overkant vande revier kruysgewijse kunnen beschooten worden, ende door bovengemelde batterie aende overkant der Maese de Breche gemaekt, ende de storm langs de Beer aengebracht worden, gelijk men in de laeste belegeringe gesien heeft.

finis.

ende overkant vande Revier kruysgewijse kunnen
beschooten worden, ende door bovengemelde batterie
aende overkante der Maese de Breche gemaekt,
ende de storm langs de Beer aengebracht worden,
gelijkmen inde laeste belegeringe gesien heeft.

Finis.

Commentaar van dr. J.S. Wieringen

De door Ir. Boekwijt ontdekte documenten in Parijs werpen een nieuw licht op de geschiedenis van de vestingbouw in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Voor de Nederlandse vestingbouw is dit een belangrijke periode omdat toen de Oudnederlandse vestingbouw plaats maakte voor de Nieuwnederlandse.

De Oudnederlandse vestingbouw dateert uit de laatste decennia der zestiende eeuw en werd lange tijd toegepast, ook door veel andere landen. Na het midden van de zeventiende eeuw raakte hij echter verouderd. In Nederland zocht men het tot 1678 in detailverbetering van het Oudnederlandse stelsel en vervolgens in de zogenaamde 'Franse methode' die was gebaseerd op de ideeën van de Franse vestingbouwers Pagan en Vauban. In 1685 ontstond met Menno van Coehoorn's boek 'Nieuwe vestingbouw' het Nieuwnederlandse stelsel, dat in Nederland al spoedig de Franse methode zou verdringen.

Globaal is deze gang van zaken al lang bekend, maar de details liggen grotendeels in het duister. Vandaar het belang van de Franse documenten. Met name blijkt hieruit een drietal tot nu toe onbekende zaken:

- 1) Al in 1683, dus toen de bouw van de volgens de Franse methode ontworpen vestingen Naarden, Sas-van-Gent en Grave nog in volle gang was, werd Menno van Coehoorn door de Stadhouder geraadpleegd over vestingbouwkundige zaken.
- 2) Een der drie in 'Nieuwe vestingbouw' beschreven versterkingsmethoden, namelijk de 'Tweede methode' is door Menno van Coehoorn bedacht naar aanleiding van het verzakken der bekledingsmuren in Grave. Daarbij kan worden opgemerkt dat bij het herstel en de voltooiing van de vesting Grave in de jaren 1684 t/m 1689 Coehoorn's voorstellen niet zijn gevolgd. In plaats daarvan bleef het oude Franse-methodenontwerp van ingenieur Storff gehandhaafd; de verzakte muren werden hersteld volgens de voorstellen van de door de Raad van State geraadpleegde burgerarchitecten Van Gulik, Kerkhoven en Persoons.
- 3) Van Franse zijde werd blijkbaar gespioneerd bij de bouw der Nederlandse vestingen. Waarschijnlijk gebeurde dit ook omgekeerd: figuur R in 'Nieuwe vestingbouw' is een plan van de vesting Menen die 1680-1689 door Vauban werd gebouwd.

DE ROL VAN MENNO VAN COEHOORN TE NAMEN TUSSEN 1691 EN 1698

door Philippe Bragard* - Lic. Arch.; vrijwillig assistent
(UCL - Louvain-la-Neuve)

I. Inleiding

Het is niet de bedoeling in dit artikel een gedetailleerde uiteenzetting te geven over de vesting Namen in de XVIIe eeuw, maar om te trachten Menno van Coehoorn's verrichtingen met betrekking tot de fortificaties nader te bezien door inventarisatie van wat de Belgische en Franse archieven ons aan gegevens verschaffen.¹

Als geografische omlijsting: de stad Namen. Gelegen aan de samenvloeiing van de Sambre en de Maas, heeft de stad in de loop der tijden voor hen die de Zuidelijke Nederlanden in bezit hadden, in geo-strategisch en geo-politiek opzicht, als 'grendel' aan een kruispunt van landwegen en rivierverbindingen, een grote betekenis gekregen. In de loop van de XVIIe eeuw wordt dit fungeren als 'sleutel der Nederlanden', internationaal gezien, van grote draagwijdte.

Citadel naar een ter plaatse door W. H. Barlett vervaardigde tekening in 'Gezichten in Holland en België', Amsterdam, 1840.

1. Plan van de Stad Namen (zie ook vorige Jaarboek blz. 123). Projecten van 1690-1691.
 A. Willem's fort (Fort Guillaume of 'Fort de la Mère de Dieu').
 B. Bruggehoofd van Jambes.

Voordien hadden de Namense fortificaties op geen stukken na de betekenis van die van Antwerpen, Philippeville of Charlemont, voor wat betreft het in ontwikkeling 'bij-de-tijd-zijn'. De stedelijke verdedigingswerken bestonden immers uit ronde of halfronde bolwerken, die tussen 1465 en 1525 werden aangelegd, buiten de omwalling van de XIVe eeuw.² Eén enkel, van hoeken voorzien bastion, bestond reeds vóór de werken die in de jaren 1639 tot 1675 tot uitvoering kwamen. Het is in 1578 gebouwd van aarde met hout.³

Op de citadel wordt aan de westzijde, tussen 1542 en 1555, waarschijnlijk onder Donato di Boni en later onder Sebastiaan van Noyen** een klein gebastioneerd werk opgeworpen tot dekking van het middeleeuwse kasteel.⁴

De oorlog tussen Spanje en Frankrijk die in 1621 opnieuw uitbreekt, neemt sedert 1635 een andere wending, doordat Frankrijk een verbond met de Republiek der Verenigde Nederlanden sluit om de Spaanse Habsburgers uit de Zuidelijke Nederlanden te verjagen. De verwoestingen die in het 'Entre-Sambre-et-Meuse'-gebied door de Franse troepen worden aangericht, maken het noodzakelijk om aan de belangrijke verbindingswegen barrières, 'stopplaatsen' aan te leggen om ze tot staan te brengen. Namen is daarvan één. De in 1666 aangelegde vesting Charleroi sedertdien een andere.

Het moderniseren van de vestingwerken van Namen voltrekt zich in drie fasen. De eerste, van 1639 tot 1650, geeft het aanleggen van vijf bastions te zien, min of meer los van de middeleeuwse muur, welke in de bouwrekeningen als halvemane worden aangeduid. Tezelfdertijd bouwt men aan de citadel een indrukwekkend hoornwerk met in de keel een halvemaan, dat later de naam Terra Nova krijgt.

Locale ingenieurs met name: Boulangier, Blom, Van Es, Janssens, Van Marcke, Crepu, enz.⁵ doen tien jaar later het voorstel tot verbetering van de verdedigingswerken, in feite door ze te voltooiën. In de stad worden negen bastions gebouwd.

Op Terra Nova dekt een derde bastion de noordflank terwijl de halvemaan in de keel wordt geslecht. Tot ongeveer 1680 tenslotte, vult men de linie van bastions aan met ravelijnen, halvemane, lunetten en vooruitgeschoven redoutes. Te Jambes en op de heuvels die de stad in het noorden domineren, ontwerpt men gedetacheerde forten; deze zullen pas het licht zien na de belegeringen op het einde van de eeuw. Aldus is de situatie in Namen in 1690. Dan bouwt men een groot vooruitgeschoven fort op de onbeschermd hoge delen van het citadel-plateau.

II. Situatie

Het werk dat men 'Fort Guillaume' zal noemen wordt gebouwd op een plateau, een heuveltop van de uitloper die is gelegen tussen de Sambre en de Maas, welke top in de XVIIe eeuw 'terne desseus Saint Andrien' of 'Andrieu' wordt genoemd, ook wel genoemd 'Montagne du Diable'⁶ (zie afb. blz. 31).

De versterkingen op de 'Montagne du Diable'

Het is algemeen bekend dat een der zwakke punten van de uitloper het ravijn la Foliette is, waarlangs een aanvaller gedekt de top van het plateau kan bereiken zonder van Terra Nova uit te worden gezien. Deze zwakte was reeds opgemerkt sedert de tweede fase van werkzaamheden aan de Namense fortificaties tussen 1655 en 1675; een handgetekend, gekleurd plan op perkament, toont in 1672 een redoute 'in ontwerp' op de plaats die later door 'Fort William' of 'Fort Guillaume' zal worden ingenomen.⁷

Coehoorn als ingenieur te Namen

In de loop van het jaar 1690 verschijnt Menno van Coehoorn in Namen als kolonel aan het hoofd van zijn infanterieregiment. Zijn verhandelingen over vestingbouw zijn dan al gepubliceerd. Als de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën dan ook besluiten om het ravijn La Foliette te beveiligen en daarmee de hele vesting, doen zij een beroep op deze competente vakman, die zich op dat moment ter plaatse bevindt, hoewel hij niet altijd wordt vermeld en bijgevolg gerekend tot het aantal der ingenieurs in functie.⁸ De uitvoering zal geschieden op kosten van de Verenigde Provinciën, maar de Spaanse schatkist zal de fondsen voorschieten.⁹

Le Siebigne Colonel ~~de la Cour~~
au Service des Seigneurs Etats —
generaux des Provinces Unies —
Certifie a vous qu'il appartiendra
qu' la Maison Jardin es heritages
que Pierre francois du ffein mie
garconneur, possede sur le Terns
desseur M. Andrien hors la porte
de Bordeleaux, sont entierement
compris dans l'ouillage ou
forserette qui se fait main-
sur les Terns nomme communement
La Montaigne du diable, es quains
il est tres juste es raisonnables —
qu' pour son desinteressement on —
Luy rende ou assigne quelq autres
heritages aux environs de la —
a proportion des siens, par ou se
made. ny le public ne recourra
aucun prejudice, veu qu'on nen a
Jamais tire aucun profit, fait le
5. Septembre 1690

Autografisch certificaat getekend door Menno van Coehoorn 1691. (AEN, CP, 174)

De bouw van het 'Nieuwe fort'

De naam welke meestal aan het door Van Coehoorn gebouwde werk wordt gegeven is 'Fort Guillaume' of 'Fort d'Orange' omdat het op voorstel en op order van Willem III, Prins van Oranje, stadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden en koning van Engeland is gebouwd. Deze naam heeft het niet altijd gehad. Immers, de Spaanse eigentijdse documenten spreken over 'obra nueva' (het nieuwe werk) of 'fuerte de la Madre de Dios' (fort van de Moeder Gods).¹⁰ Coehoorn zelf noemt het 'nouvelle fortesse'.¹¹ Een andere naam welke in de archieven voorkomt is 'grand fort'.¹² Daardoor ontstaat, in 1691, verwarring in de aanduiding van de verschillende samenstellende delen van 'het kasteel' of 'de kastelen' van Namen: er zijn twee 'grand fort' of 'nouveau chateau' ('grote forten' of 'nieuwe kastelen') nl. het in uitvoering zijnde onder de directie van Van Coehoorn en dat wat in de jaren 1633 tot 1647 door de Spanjaarden is gebouwd; dit laatste beter bekend onder de naam 'Terra Nova'.¹³ In de documenten van 1691 en 1692 begint men onderscheid te maken tussen 'Terra Nova' en 'Nieuw fort'.

Pas na de belegering van 1692 zullen de benamingen 'Terra Nova' of 'Terre Neuve', en 'Fort Guillaume', 'Fort d'Orange', 'Nieuw fort' en zelfs 'Fort Coehoorn' in zwang zijn.

De eigenlijke bouw is in de maand juli 1691 begonnen. Eind december was deze goed gevorderd, 'ya perficcionada', zoals een brief van Castanaga, gouverneur generaal der Nederlanden aan Philips IV ons leert.¹⁴

Een historisch gedenkwaardig beleg in mei 1692 maakt een abrupt einde aan de werkzaamheden. Het grote werk is voltooid, maar nog geen enkele interne voorziening is gerealiseerd. Het fort heeft het aanzien van een hoornwerk dat aan de hoogteverschillen van het terrein is aangepast, met halfbastions voorzien van orillons. Het wordt beschermd door een bedekte contrescarpweg. Zijn oppervlakte komt overeen met die van Terra Nova.¹⁵

Tot dusverre zijn onze onderzoekingen voor wat de bouwkosten van de werken betreft nog niet afgesloten. Men kent slechts de bedragen welke aan bepaalde ambachtslieden verschuldigd waren dank zij gerechtelijke processtukken.

Door het vertrek van de Spanjaarden en Hollanders, na juni 1692, is namelijk het werkloon onbetaald gebleven, waarover de werklui zich bij de metselaarspatroons of aannemers hebben beklaagd. De processen beginnen in 1693 om bedragen van soms 1 gulden tot 75 gulden. Wij merken hierbij op dat behalve werklieden uit Namen ook de soldaten van het garnizoen de handen uit de mouwen staken.¹⁶ Behalve met de materiaalkosten en het arbeidsloon moest ook rekening worden gehouden met de schadeloosstelling van particulieren wegens onteigening van hun bezittingen. Dit heeft een der twee documenten, die Van Coehoorn's handtekening dragen, documenten van de staatsarchieven te Namen, ons overgeleverd.¹⁷

Andere plannen

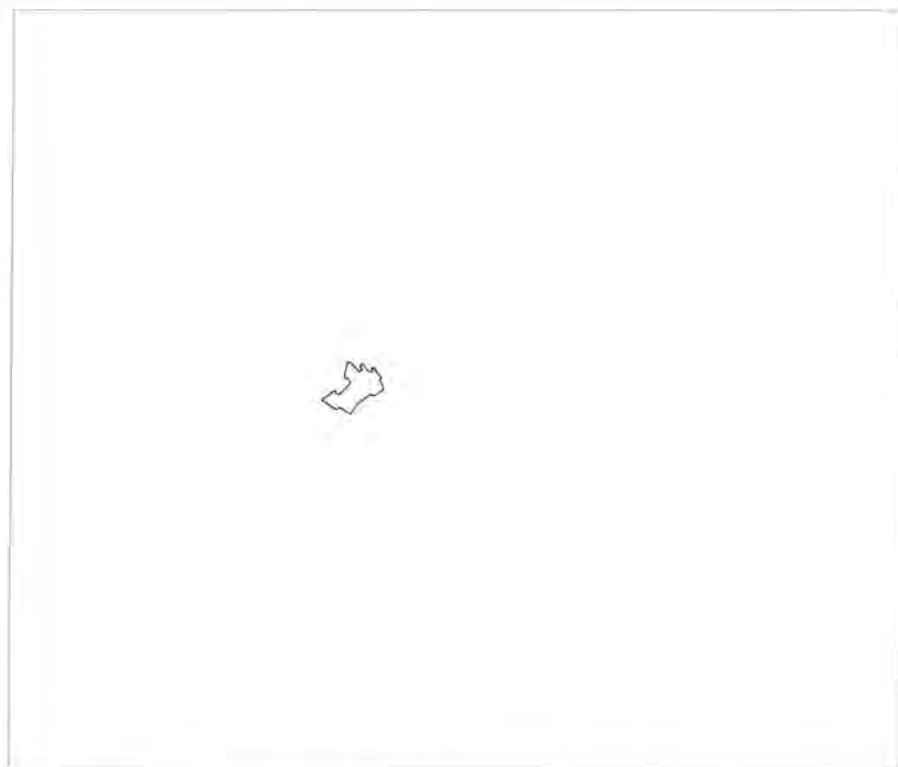
Het plan dat in december 1691 met de brief van Castanaga naar de Spaanse koning werd gezonden betreft een gebastioneerd bruggehoofd te Jambes, welke

Plan van de Stad Namen en het Kasteel met alle nieuwe werken sedert de herovering in 1698. (Soc. Arch. de Namur, Cartes et plans, no 40)

brief een dode letter zal blijven vanwege de buitensporig hoge kosten: ‘de tanta costa que no se podra hacer por falta de medios’. De grote bastions met geprononceerde orillons zijn karakteristiek voor het Nieuwnederlandse stelsel, terwijl al sedert enige tijd, de Fransen o.a., de voorkeur geven aan de rechte flanken.¹⁸

III. Ik ga niet uitweiden over het beleg van 1692.¹⁹ Het wordt van Franse zijde geleid door Vauban, ‘directeur der approches’ (te vergelijken met directeur der fortificatien), terwijl zich onder de commandanten in de belegerde stad Van Coehoorn bevindt, die met zijn regiment aan de verdediging van het nieuwe werk deelneemt. Gewond en vooral machteloos tengevolge van de weigering van de Hollands-Brandenburgse troepen om te vechten, is hij gedwongen de overgave van het fort te aanvaarden.²⁰ De officiële geschiedschrijving stelt dat de ontmoeting tussen Vauban en Van Coehoorn zeer hoffelijk was; beiden loofden zij het beleid van de ander. In werkelijkheid erkende, noch begreep

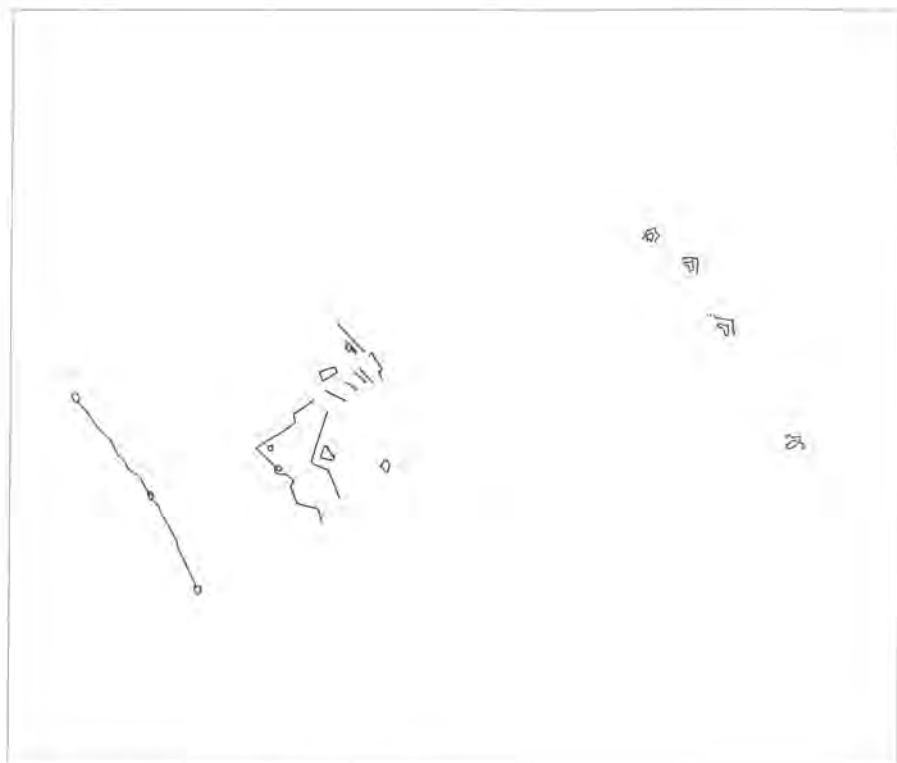

II. *Werken tussen 1691 en 1692: Willem's fort.*

Van Coehoorn de aanvalsmethode van Vauban met parallel-naderingsloopgraven, die hij als onzinnig beschouwde. En Vauban geeft in een in 1703 geschreven brief²¹ blijk van een slechte dunk van de kwaliteiten van de werken die tussen 1695 en 1698 volgens Van Coehoorn's instructies zijn aangelegd en van diens betekenis als ingenieur, terwijl hij ook Coehoorn's barbaarse wijze van belegering van de stad in 1695 had uitgemaakt voor al wat lelijk is. De 'kleine' en de 'grote' historiografie spreken elkaar soms tegen . . .

Gedurende drie jaar is de stad dan in handen van de Fransen. Vauban maakt plannen voor een geweldige versterkte legerplaats, want volgens hem ontbreekt het aan alles wat nodig is om een beleg doeltreffend te weerstaan. Vauban's plannen worden niet tot het einde toe uitgevoerd maar dragen wel bij tot een uitbreiding van de citadel tot aan de oude muren 'Vieux Murs' waardoor die alsdan een oppervlakte van 80 hectaren beslaat.

In 1695, kort voor het beleg, schat Vauban het totaal der kosten voor de nodige

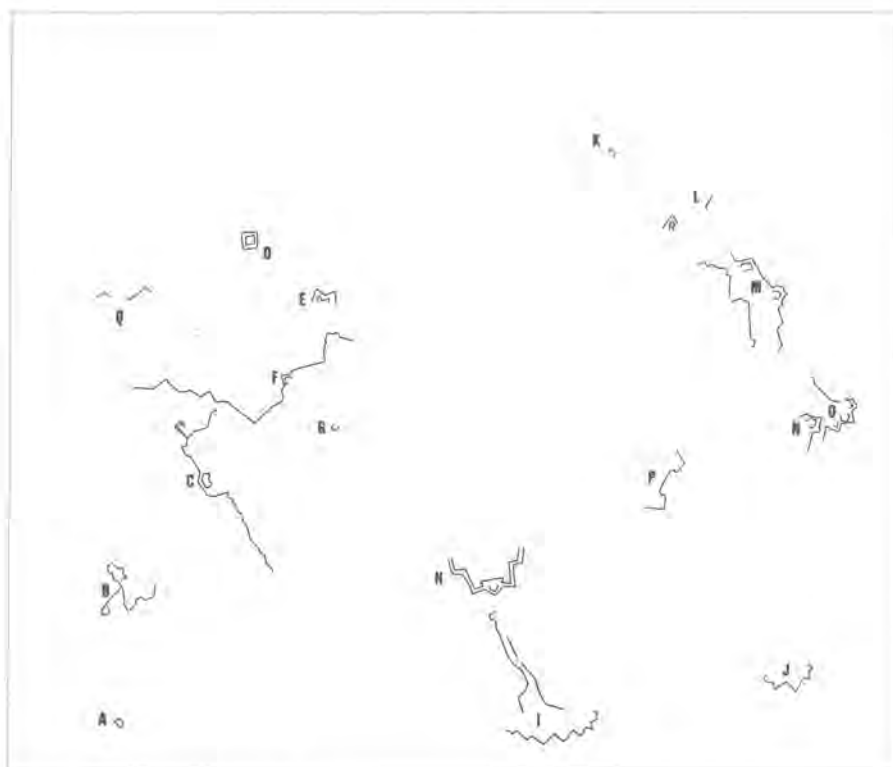

III. Werken van Vauban tussen 1692 en 1695.

werken op twee miljoen ponden. Maar wéér worden de werken door een belegering onderbroken!²²

De geallieerden, Engelsen, Spanjaarden, Hollanders en Duitsers slaan nu het beleg voor Namen. Op 4 augustus 1695 wordt de stad ingenomen, na vierentwintig dagen van bloedige gevechten. Voor de aanval op de Citadel vertrouwt Willem III het commando voor de operaties toe aan Van Coehoorn, die hij tot luitenant-generaal bevordert.²³ In de documenten betrekking hebbende op de werken die na het beleg worden aangepakt, wordt hij trouwens óók aldus gekwalificeerd.²⁴

Tot dan toe had Van Coehoorn tijdens de belegering zich slechts bezig gehouden met enkele aanvallen, waaronder die op de 'Vieux Murs'. Voor die op de Citadel en op het stadsgedeelte, gelegen tussen de beide rivieren, verlangt de ingenieur meer artillerie. Het zware bombardement duurt tot 30 augustus, de

IV. Werken tussen 1695 en 1698.

A. Redoute 'Bellevider', 1697.	J. Retranchement van Anhaive.
B. 'Gansefoort' of 'Gansevoet', 1697.	K. Redoute, 1696.
C. 'Fort Camus'.	L. 'Le coffre', 1696.
D. Redoute.	M. 'Bastion avancé', 1696.
E. Redoute 'des Briqueteries'.	N. 'Fort Coquelet', 1695.
F. Gekazematteerd bastion, 1696.	O. 'Bastion renversé', 1696.
G. Gekazematteerde lunette, 1696.	P. 'Ouvrage de Coehoorn', 1696.
H. Bruggehoofd van Jambes, 1696.	Q. 'Redoute des Balances', 1696.
I. Retranchement van St. Barbara, 1696.	

dag waarop een gelijktijdige aanval op alle versterkte punten wordt uitgevoerd. Op 1 september 1695 capituleert Boufflers, die een tweede aanval ducht. Na de val van Namen, naar aanleiding waarvan in alle kerken van Frankrijk de doodsklok werd geluid, is het de taak van Van Coehoorn in zijn hoedanigheid van Ingenieur Generaal der Fortificaties de verdedigingswerken te herstellen en te verbeteren. Daar is hij drie jaar mee bezig. Een register van de Rekenkamer²⁵ vermeldt bijzonderheden over de werken,

die meer dan 750.000 gulden hebben gekost, waarvan alleen al 500.000 gulden voor materiaalkosten. Een handgetekende kaart licht de gegevens van het register toe.²⁶

De werkzaamheden verlopen in drie fasen: in 1695, van september tot december worden de bressen gedicht. Het jaar 1696 wordt gebruikt voor de constructie van een tweede hoornwerk aan de St. Nicolaaspoort – een zwak punt in alle aanvallen op de stad – welk werk volgens traditie ‘ouvrage de Cohorn’ wordt genoemd; voor het maken van lunettes die voor de gedetacheerde forten liggen; voor de bouw van het Fort Coquelet en van de niet met steen beklede retranchements bij St. Barbara en Anhaive, waar Van Coehoorn een groot deel van de belegeringsartillerie had geplaatst; verder voor de aanleg van het werk te Jambes, eveneens een hoornwerk met zijvleugels. Opgemerkt zij dat de halfbastions van het type met orillons zijn, welke bij Van Coehoorn zeer in zwang zijn.

Op ‘Fort Oranje’ laat hij een gekazematteerde lunette maken vóór het ravelijn en een andere op de zuidflank. De interne voorzieningen van de Citadel worden in laatste instantie, in 1697 uitgevoerd: deze bestaan vooral in ondergrondse magazijnen; twee groepen, twaalf en negen, worden op ‘Fort Oranje’ uitgegraven en die welke vier jaar tevoren door Vauban waren gemaakt, worden ingericht.

Het is ook dán dat men door een bijna doorlopende ondergrondse verbinding – in de grachten onderbroken – de werken die tesamen de kernvesting vormen, dat wil zeggen de beide Médianes en Terra Nova, met elkaar in verbinding brengt.²⁷

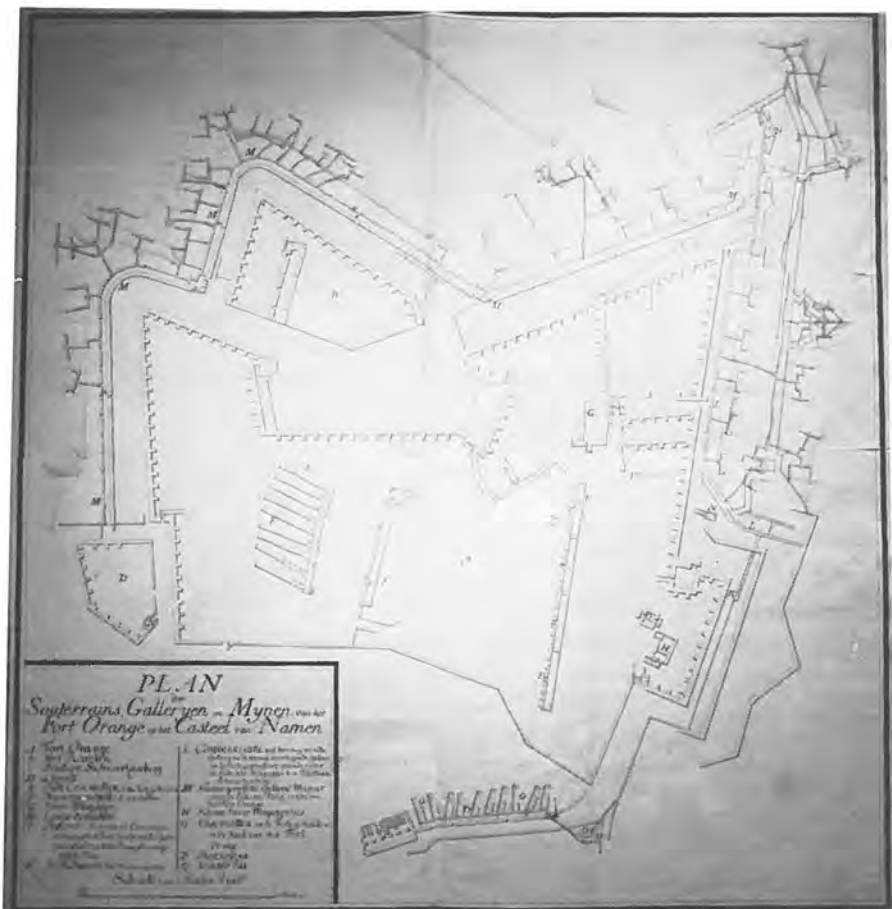
IV. Tot nu toe hebben we geen archiefstukken gevonden over de plannen die op deze fortificaties betrekking hebben, noch voor wat de geldelijke beloning voor Van Coehoorn in deze jaren betreft.

Het register te Brussel vermeldt hem als ‘Monsieur le Lieutenant-Général Cohorn’. Een zijner adjunct-ingenieurs is Quiter of Qurter. Indien nodig vervangt de brigadier-generaal Schwerin Van Coehoorn. Daar de Zuidelijke Nederlanden afhankelijk zijn van de Spaanse Kroon, is de controleur die met toezicht op de fortificaties is belast een Spanjaard, Ferdinand François Robiano, die men 8 pond en 8 stuivers per dag aan loon uitbetaalde, gedurende 2 jaar en 21 dagen, tesamen 6329 ponden en 8 stuivers.

De kwartiermeester-generaal van de fortificaties is Verboom, een in de Spaanse Nederlanden gerenommeerde ingenieur die, zoals de ironie van het lot het wil, in 1703 nog altijd voor de Spaanse Kroon werkt, doch onder de bevelen van Vauban.²⁸ De installatie van Philips V van Anjou op de Spaanse troon zal namelijk leiden tot een ‘ommekeer der bondgenootschappen’ en de Frans-Spaanse mogendheden tegenover de Engels-Nederlandse plaatsen.

In de tegenwoordige tijd zijn er nog slechts weinig restanten van al deze fortificaties te vinden. De stadsontwikkeling heeft haar rechten weer doen gelden en de oude militaire bouwsels weggevaagd.

In de XVIIIe eeuw verlaat men een deel van de verafgelegen verdedigingswer-

'Plan der souterrains, galleries en mynen van het Fort Orange op het casteel van Namen' (1756). (AEN, cartes et plans, 431)

ken: een Frans rapport d.d. 1744, over de fortificaties en over het garnizoen – dat sedert 1715 'Staats' was krachtens het Barrièretractaat – vermeldt dat 'Vieux Murs' en de belangrijkste bedekte wegen defect of verwaarloosd zijn.²⁹ Sedert ongeveer 1730 zijn de lunetten van de gedetacheerde forten en de retranchementen van Sint Barbara en Anhaive geslecht. Al in het begin van de XIXe eeuw, sinds men is begonnen met de reconstructie van de Citadelle en de wallen, bestaat het oude 'Fort Oranje' niet meer. Op die plaats verrijzen een lunette en een artillerietoren.

Maar gedurende de tweede opgravingscampagne van de Groep Archeologie van het C.A.C. (Comité Animation Citadelle) werd toevallig een deel van het

Resten van de noordflank van Willem's Fort – Fort Oranje ontdekt in augustus 1983. (foto C.A.C.)

mijnengalerijenstelsel, dat de noordflank beschermde, blootgelegd en heropend. Met een lengte van 185 meter voor de hoofdverbindingsgang strekken de galerijen zich naar links en naar rechts uit met T-vormige vertakkingen, die direct in de rots zijn uitgehouwen.

Zij zijn aangelegd in 1749-50 na de belegering van 1746, door het leger van Lodewijk XV. Een deel van de twee meter dikke muur van een bedding van dezelfde flank kon eveneens worden gerestaureerd. Enige jaren geleden werden door Van Coehoorn aangelegde magazijnen gelokaliseerd onder het amusementspark Koningin Fabiola en in het ravijn La Foliette.

Wij beëindigen hier onze uiteenzetting want de ontwikkeling van de Citadel sinds 1700 is een ander verhaal.

Om te besluiten willen wij nog enige interessante punten onderstrepen.

Namen zag zich aan het einde van de XVIIe eeuw geplaatst tegenover twee statenblokken, twee legermachten, twee koningen, twee persoonlijkheden, ook twee versterkingsstelsels en twee aanvalsmethoden. De belegeringsmethode van Vauban legt nadruk op het uitvoeren van grondwerken. Die van Van Coehoorn op het massale gebruik van artillerie. De Duitse aanval op de Versterkte Postitie Namen in augustus 1914 voltrekt zich ook door een intensief bombardement.

En voorts, Coehoorn heeft het aantal kleine werken vermenigvuldigd terwijl Vauban zich heeft gewijd aan de kernvesting.

Elk heeft er zijn aandeel in gehad; merken wij evenwel nog op dat Van Coehoorn het grootste deel van zijn plannen voor Namen tot uitvoering heeft zien brengen, zij het dat twintig jaar later de geweldige omvang werd teruggebracht tot een meer bescheiden realiteit.

* Geautoriseerde vertaling H. A. Treu.

** Zie voor Sebastiaan van Noyen het artikel van drs. Van den Heuvel, blz. 9 e.v.

NOTEN

- ¹ We zijn bezig met de voorbereiding van een doctoraat-thesis over de vestingbouwkundige ontwikkeling van de citadel van Namen (XVde tot XIXde eeuw) onder de directie van Prof. L.F. Genicot (ULC).
- ² Zie J. Borgnet, *Promenades dans Namur*, Namur, 1851-1859. Hij heeft de militaire geschiedenis en de vestingbouw van Namen uit de lokale archieven bestudeerd.
- ³ F. Jacquet-Ladrier, *La reconstruction de la porte de Bruxelles en 1660-1661. Un épisode de l'histoire des fortifications namuroises*, in ASAN, LXIII, 1983, p. 78-95; Ph. Bragard en A. Matthys, *Fouille de sauvetage des vestiges de la porte de Bruxelles à Namur*, in *Archaeologia Belgica*, Brussel, 1987 (in druk); Ph. Bragard, *Interprétation des vestiges découverts aux casernes Léopold à Namur en 1982*, in *Activités 84-85 du SOS Fouilles*, Bruxelles, 1986, p. 161-170.
- ⁴ Zie noot 1.
- ⁵ J. Muller, *Les ingénieurs militaires dans les Pays-Bas espagnols (1500-1715)*, in RIHM, 20, 1959, p. 467-478; A. Claessens, *A propos d'ingénieurs et d'établissements d'instruction dans les Pays-Bas espagnols au XVIIe siècle*, in *L'Intermédiaire des généalogistes*, LXXXVIII, 1960, p. 186-190.
- ⁶ Plaatsnaam in Coehoorn's certificaat. AEN, CP, 174, brieven van Procureur Général, 30 aug. 1691.
- ⁷ AGR, Cartes et plans manuscrits, 31.
- ⁸ AEN, CP, 174. Zie hierboven noot 6. Het woord 'ingénieur' werd uitgewist. H. Wauwermans, *Le marquis de Verboom, ingénieur militaire flamand au service d'Espagne*, in AAAB, XLVII, 1891, p. 280.
- ⁹ Borgnet, *op. cit.*, p. 436-437. AEN, CP, E 8032 (1693): de Spaanse intendant geeft geld voor het werkloon.
- ¹⁰ AES, Estado, 3886; plan van 1691, AES, Mapas, planos y dibujos, XI, 85.
- ¹¹ AEN, CP, 174. Zie hierboven noot 6.
- ¹² C.G. Roland, *Chronique namuroise*, in ASAN, XXIX, 1910, p. 123.
- ¹³ Zie b.v. rekeningen-registers van de Namense domeinen van 1633 tot 1692, AGR, CC, 3390-3451.
- ¹⁴ AES, Estado, 3886.
- ¹⁵ Ph. Bragard en C. Lemoine-Isabeau, in catalogus *Cartographie belge dans les collections espagnoles (XVIe-XVIIIe siècles)*, Brussel, 1985, p. 92-93. ID., *Plan van Namen*, in *Stichting Menno van Coehoorn Jaarboek 1985/86*, p. 123-124.
- ¹⁶ AEN, CP, E 8022 en 8032.
- ¹⁷ AEN, CP, 174.
- ¹⁸ P. Rocolle, *2000 ans de fortifications françaises*, Paris, 1973, dl. 1, p. 207 en 223.
- ¹⁹ Zie P. Delvaux, *Le siège de Namur en 1692*, onuitgegeven lic. thesis, Leuven, 1945, aan te vullen met het relaas van Vauban (SHAT, BG, in folio 19).

- ²⁰ P. Delvaux, *Les responsabilités des Provinces-Unies dans la capitulation de Namur en 1692*, in *Mélanges d'Histoire et d'Archéologie namuroises offerts à Ferdinand Courtoy*, Namur, 1953, p. 777-783.
- ²¹ SHAT, AG, art. 14, Namur, I.
- ²² SHAT, AG, art. 14, Namur, I, en BG, in folio 19.
- ²³ Wauwermans, *op. cit.*, p. 289.
- ²⁴ Zie hierboven.
- ²⁵ AGR, CC, 27263.
- ²⁶ Bibliothèque de la Société Archéologique de Namur, cartes et plans n° 40. Bibliothèque Royale, Bruxelles, cartes et plans, IV 7623.
- ²⁷ De onderaardse gang van Mediane werd door de Historische en Archeologische groep van de C.A.C. bestudeerd: Ph. Bragard en C. Kahn, *Sondage archéologique dans les souterrains de la citadelle de Namur*, in *Les Amis de la Citadelle*, 34, 1986, p. 16.
- ²⁸ Hij heeft een project voor de Namense vestingen geschreven, dat door Vauban werd goedgekeurd (SHAT, AG, art. 14, Namur, I).
- ²⁹ SHAT, AG, art. 14, Namur, I.

Afkortingen

AAAB	Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique.
AEN	Archives de l'Etat à Namur.
AES	Archives d'Espagne, Simancas.
AG	Archives du Génie, Vincennes.
AGR	Archives Générales du Royaume, Bruxelles.
ASAN	Annales de la Société Archéologique de Namur.
BG	Bibliothèque du Génie, Vincennes.
CC	Chambre des comptes.
CP	Conseil Provincial de Namur.
CP, E	Idem, enquêtes judiciaires.
RIHM	Revue Internationale d'Histoire Militaire.
SHAT	Service Historique de l'Armée de Terre, Vincennes.

Verantwoording

Fig. I volgens het plan van Namen van 1691, Simancas, Mapas, planos y dibujos, XI, 85. Fig. II tot IV, volgens het plan van Namen van 1698, Bibliothèque de la Société Archéologique de Namur, cartes et plans, n° 40.

HET ITINERARIUM VAN NAPOLEON I

Parijs - 1911
Albert Schuermans

door H. A. Treu*

1. Inleiding

Als in 1911 dit door de Académie française bekroonde boek verschijnt (2e ed.) is het Henri Houssaye, lid van de Académie, die een voorwoord schrijft in het 464 bladzijden tellende werk. Deze bekende Franse historicus (1848-1911) wijst in zijn voorwoord op de publieke honger naar werken over Napoleon en zijn tijd. In de voorbije 2 decennien (1890-1911) verschenen er meer dan 600, waaraan Houssaye, hij zegt het zelf, het zijne heeft bijgedragen.¹

En sedert 1911 tot heden toe is de stroom niet opgedroogd. Wie zal het totale aantal publicaties over Napoleon nog kunnen bepalen? Geen wonder overigens, want vrijwel geheel Europa maar ook landen in Afrika, Azië en Amerika hebben met de geniale geweldenaar te maken gehad en over hem geschreven. 'Napoleon voor en tegen' luidt bij ons de veelzeggende titel van een boek van de historicus Dr. P. Geyl.

Oók verschenen er meer itineraria, of reisroutebeschrijvingen, waarin Napoleon's komen en gaan, sedert zijn openbare leven een aanvang nam, soms van dag tot dag, ja van uur tot uur wordt uitgesponnen. De itineraria die vóór het thans te bespreken werk zijn verschenen waren echter volgens Houssaye onvolledig door hiaten van soms jaren en gebrekkig in hun bronvermelding. Schuermans maakt daarop een uitzondering en in zijn voetnoten is hij uitvoerig en betrouwbaar, aldus de académicien.

Het *Itinerarium* geeft in de regel geen commentaren, evenmin vermeldt het politieke of militaire achtergronden. Slechts nu en dan wordt vermeld waaruit het reisgezelschap of de begeleiding bestaat. De handelende persoon is steeds 'hij', 'Napoleon', 'de keizer' waardoor een beeld ontstaat alsof er geen begeleiding was. Toch was deze volgens andere bronnen vaak talrijk en spreekt men meer dan eens van 'een schitterend gevolg'.

Voorbeeld: de reis naar Noord-Frankrijk en België die aanstonds aan de orde komt en die op 24 juni 1803 begon was er een van vorstelijke allure en werd door de Eerste Consul ondernomen in gezelschap van Josephine, zijn eerste vrouw. Deze werd begeleid door twee 'dames d'honneur'; een der dames was Mme de Rémusat, echtgenote van de prefect van het paleis, aan wier mémoires nu en dan bijzonderheden die zich in de naaste omgeving van de eerste consul, later keizer voordeden zijn ontleend. Tot het escorte behoorden generaals van de garde, drie aides-de-camp, de prefect van het paleis De Rémusat e.a.

Samenvattingen en toelichtingen in dit artikel zijn dan ook aan andere werken ontleend. Wat ons thans interesseert zijn vooral de bezoeken aan ons land waarbij Napoleon's bijzondere belangstelling voor vestingsteden en fortificaties is gebleken.

Wij weten dat Napoleon België en ons land verschillende malen heeft bezocht o.a. voor inspecties. De eerste maal als Eerste Consul van de Franse Republiek. In 1810, kort voor de 'inlijving' als Keizer en in 1811 dus als 'onze Keizer'. Vele Nederlandse tijdgenoten beschouwden en erkenden hem als zodanig (wat de voortzetting hunner carrière onder koning Willem I niet in de weg stond).

Van deze reizen geeft het *Itinerarium* een tamelijk uitvoerig beeld voor wat de routebeschrijving en dagindeling betreft, wat de mogelijkheid opent voor nader onderzoek in gemeentelijke archieven en contemporaine periodieken en kranten, als men dat zou willen. De reizen werden meestal in rijtuigen gemaakt en soms gedeeltelijk per schip. Intochten geschieden meestal te paard met groot gevolg.

Veelvuldig worden beraadslagingen vermeld onder de aanduidingen 'conseil', 'séance du conseil', soms dagelijks, soms enige keren per week. Wij treffen ook aan: 'Conseil d'Etat' (Raad van State), conseil des consuls, - des ministres, - de l'administration des finances, - de la guerre, de la marine, - de la justice etc. etc., welke staatslichamen alle in het regeringscentrum zetelen. Het lijkt aannemelijk dat wanneer tijdens het reizen vrij geregeld 'conseil' wordt vermeld, daar in het algemeen sprake is van stafbesprekingen. De auteur heeft er zich niet verder over uitgelaten. Reden voor ons om het woord meestal onvertaald te laten.

2. Reis naar Noord-Frankrijk en naar België **An XI - 5 messidor, 24 juni 1803 vrijdag**

Aanvang vierentwintig juni 1803; het tijdstip was niet willekeurig. Op 27 maart 1802 sloten Engeland en Frankrijk de Vrede van Amiens, een wankele vrede die reeds in 1804 werd verbroken.

Op 11 mei 1803 had de Engelse gezant Withworth Parijs verlaten wegens de verwachte hervatting van de oorlog. Napoleon laat alle Engelsen in Frankrijk interneren.²

Na het vertrek uit Saint-Cloud op 24 juni gaat de reis gedurende de eerste twee weken langs Amiens-Compiègne - Abbeville - Boulogne - Calais - Grevelingen - Duinkerken en Lille, welke laatste stad op 6 juli wordt bereikt.

Onderweg: bezoek aan vestingwerken, havens, batterijen en troepeninspecties. Verschillende locaties aan de kust worden bekeken. Herhaaldelijk 'conseil', stafberaad.

Zaterdag 9 juli vertrek uit *Lille* na een bezoek aan het militaire hospitaal. Om 12 uur wordt het Belgische *Menen* bereikt waar men zich tot 1 uur ophoudt, waarna koers wordt gezet naar *Ieper*. Aldaar bezichtiging van de vestingwerken. Vervolgens door naar *Nieuwpoort* dat om 10 uur wordt bereikt.

Onder aanduiding van jaar, maand, datum en weekdag, aldus weergegeven in het *Itinerarium*:

1803

juli

- 9 z Vertrek uit *Lille*. Bonaparte komt in *Menen* aan waar hij een uur doorbrengt, van elf tot twaalf uur; hij stapt uit in *Ieper*, waar hij de fortificaties bezoekt. Hij komt te *Nieuwpoort* aan om 10 uur 's avonds.
- 10 z *Te Oostende*. Hij bezoekt de kust, de sluizen van Slyckens en de forten. 's Avonds laat hij het 51e Linieregiment manoeuvreren.
- 11 m Hij verlaat *Oostende* om 10 uur en komt om 2 uur aan in *Brugge* (. . .)
- 12 d Om 1 uur des morgens vertrekt hij uit *Brugge* naar *Cadzand*, waar hij de dag doorbrengt; hij bezoekt ook het eiland *Walcheren*.
- 13 w Om 9 uur des morgens gaat hij aan boord in *Breskens*, een kleine haven van het eiland *Cadzand* om de Westerschelde over te steken. Een kwartier later is hij op de rede van *Vlissingen* en om 1 uur keert hij terug in *Brugge*; waar het 'Conseil' vergadert.

Van donderdag 14 juli tot maandag 18 juli wordt verblijf gehouden in *Gent*. Zondag wordt de pontificale hoogmis met Te Deum in de Sint Bavo bijgewoond. Naar wordt gezegd om de koele houding der Gentenaren ten gunste van Napoleon te doen keren, wat niet geheel zonder succes blijkt te zijn.³

Van maandag 18 tot donderdag 21 juli te *Antwerpen*. Bezoek aan de fortificaties en verkenningen in de omgeving. Inspectie van het garnizoen en 'Conseil'. Vertrek uit Antwerpen via *Mechelen*. Aankomst te *Brussel* op 21 juli 8 uur 's avonds. Het paleis wordt om kwart over tien betreden.

Van vrijdag 22 juli tot zaterdag 30 juli verblijft de Eerste Consul te *Brussel*. Tijdens het door de stad aangeboden galafeest op de dag van aankomst, 22 juli, neemt de Eerste Consul plaats in de zetel van Karel V (!).⁴ Diezelfde dag 's morgens om 6 uur heeft hij het garnizoen geïnspecteerd. Gedurende de volgende dagen worden o.a. belangrijke diplomaten ontvangen.

Dagelijks 'conseils'.

1803

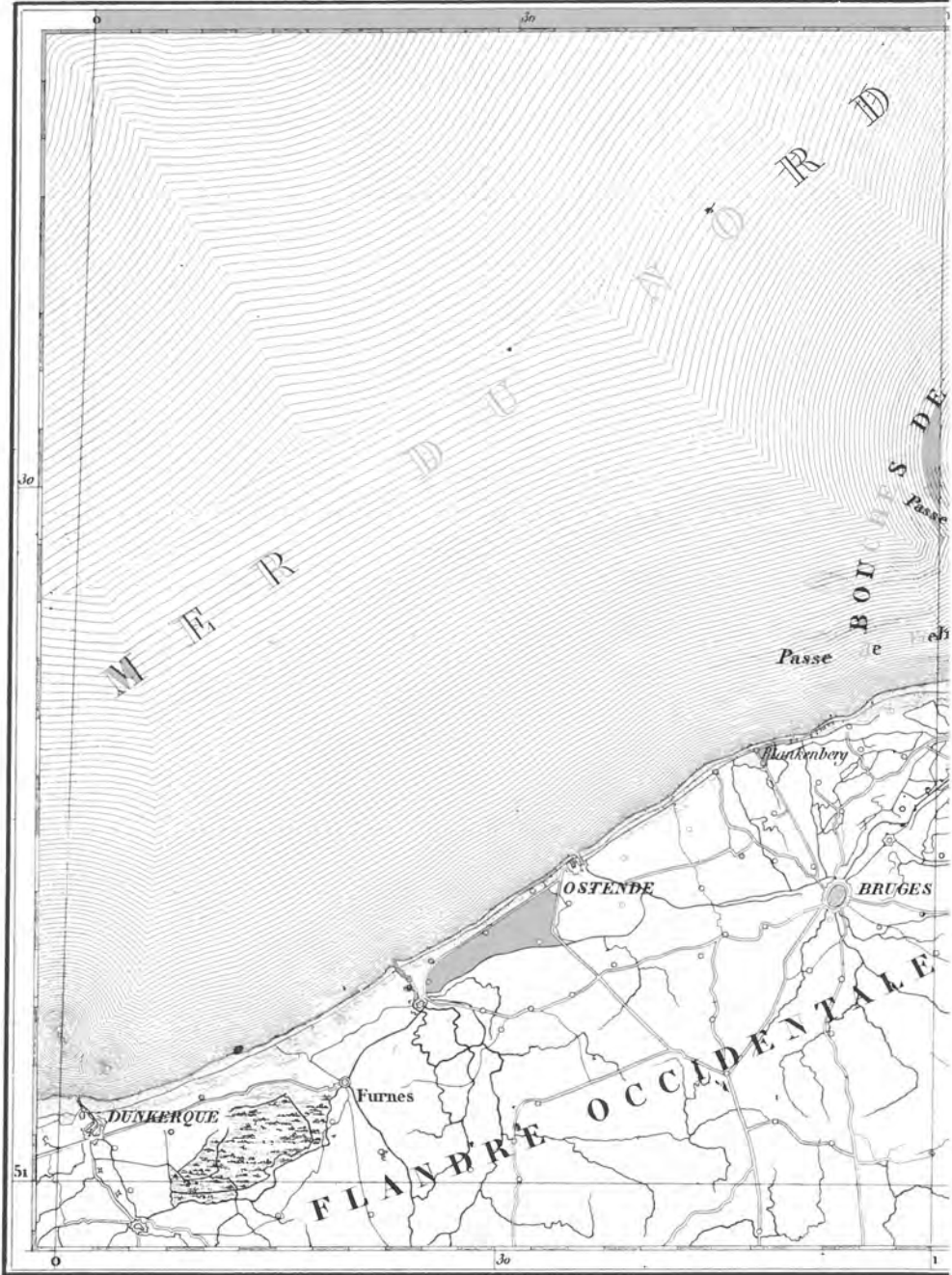
juli

- 30 z Hij vertrekt uit *Brussel* om 5 uur 's morgens, passeert *Leuven* om 8 uur; vervolgens *Tirlemont*; komt in *Maas-tricht* om 5 uur aan in het paleis.
- 31 z *Te Maastricht*. Ontvangsten. Zitting 'Conseil'.

Op 1 en 2 augustus is de Eerste Consul in *Luik*, alwaar een zitting van het 'Conseil'.

Op 3 augustus om 4 uur vm vertrek naar *Namen*; aankomst aldaar om 9 uur vm, na een oponthoud in *Huy*. Op donderdag 4 juli 'Conseil' in *Namen* en vertrek uit deze vestingstad op 5 juli om 3 uur vm naar *Givet*. Onderweg worden de fortificaties van *Charlemont* bezocht. (. . .) Op 11 augustus 1803 keert de Eerste Consul om 9 uur 's avonds terug in het kasteel van *Saint-Cloud*.

Lignes de 25 au Degré

3. Reis naar België; aanvang op vrijdag 27 april 1810

Ons land leed bijzonder van het 'Continentele Stelsel' waarmee Napoleon sinds 1806 beoogde Engeland economisch te bestrijden door het verbieden van alle handel met dat land. De bepalingen werden nadien nog enkele malen verscherpt. De Engelsen van hun kant belaagden onze kusten en hadden in 1809 een inval gedaan op Walcheren en o.a. Vlissingen na een korte belegering tot capitulatie gedwongen, waarna de vestingwerken werden verwoest.

Op 16 maart 1810 waren de Nederlandse gebieden ten zuiden van de Waal al door de Fransen bezet. De formele inlijving bij het keizerrijk volgde op 9 juli 1810 bij het Decreet van Rambouillet.

Zelfs de Kerkelijke Staat was door Napoleon niet ontzien en onderging het lot van inlijving in 1809, waarop paus Pius VII Napoleon in de ban deed, doch door deze gevangen werd genomen en gehouden tot 1813; een scherp conflict dus.

In hetzelfde jaar 1809 had Napoleon zich doen scheiden van keizerin Josephine en was hij op 1 april 1810 in het huwelijk getreden met aartshertogin Marie-Louise van Oostenrijk.

Zo was in sommige opzichten de stand van zaken toen Napoleon's reis op vrijdag 27 april 1810 in gezelschap van de nieuwe keizerin begon. Van enkele dezer feiten geeft het *Itinerarium* een weerspiegeling.

Op genoemde datum vertrekken de keizer en keizerin uit Compiègne voor een reis die hen pas op 1 juni terugvoert naar Saint-Cloud. Intussen werden in de eerste helft van de meimaand ook een aantal Nederlandse steden in de zuidelijke provincies bezocht. De reisroute loopt langs Saint-Quentin, Cambrai, Valenciennes naar Brussel en Laeken. Op maandag 30 april gaat het keizerlijk paar in Laeken aan boord en vaart dezelfde dag Antwerpen binnen.

Het Itinerarium:

1810

mei	1	d	<i>Te Antwerpen.</i> Napoleon bezoekt de haven en de fortificaties. (...) Tegen 3 uur wordt de op de Schelde voor anker liggende vloot in oenschouw genomen. (...); verkenning van de omgeving.
	2	w	<i>Te Antwerpen.</i> Des morgens vervolgt hij de inspectie van de fortificaties. Hij is aanwezig bij de tewaterlating van de Friedland.
	3	d	<i>Te Antwerpen.</i> 's Morgens bezoekt hij het arsenaal tot in bijzonderheden.
	4	v	(...)
	5	z	<i>Te Antwerpen.</i> Hij ontvangt koning Lodewijk die uit Holland is gekomen.

- 6 z Hij verlaat *Antwerpen* des morgens om 6 uur; om 3 uur aankomst te *Breda* waar hij een heftige scène maakt tegenover de katholieke geestelijkheid die hem is komen begroeten.⁵ Hij vertrekt om 5 uur en arriveert in 's *Hertogenbosch* om 10.30 uur.
- 7 m *Te 's Hertogenbosch*. Om 10 uur ontvangst van autoriteiten; hij bezoekt de stad en de vestingwerken.
- 8 d Hij vertrekt uit 's *Hertogenbosch* om 7 uur 's morgens, bezoekt *Geertruidenberg* en komt 's avonds om 9 uur in *Bergen op Zoom* aan.
- 9 w Om 4 uur 's morgens bezoekt hij de omgeving van *Bergen op Zoom*; om 7 uur scheept hij in voor *Middelburg*; hij gaat op Zuid-Beveland aan wal boven *Wemeldinge*. Vandaar begeeft hij zich met Marie-Louise aan boord van de *Sunde*, vaart voorbij *Goes* en verlaat het schip om 4.30 uur bij de ingang van het kanaal van *Middelburg*, dicht bij het *Fort Rammekens*. Zij komen *Middelburg* binnen om 7 uur nadat zij de haven van *Vlissingen* en de stad hebben bezocht, waar de loftuigingen van de burgemeester slecht worden ontvangen, want de stad had zich in 1809 te snel aan de Engelsen overgegeven.
- 10 d *Te Middelburg*. Ontvangst van de autoriteiten. De keizer bezoekt *Veere* en een gedeelte van de eilandkust.
- 11-12 vz *Te Middelburg*. Hij besteedt de 11e en 12e voor het inspecteren van de werken te *Vlissingen*.
- 13 z Hij verlaat *Middelburg na de mis, des avonds om 7 uur, hij stopt in fort Lillo* en vervolgens bij fort *Frederik Hendrik*, 4 mijlen van *Antwerpen*. Hij arriveert te *Antwerpen* te middernacht. (...)
- 14 m Vertrek naar *Laeken* (...)
- 15-17 dwd In *Laeken*. Officiële recepties, avondfeesten aangeboden door *Laeken* en ook door *Brussel*.
- 17 d Hij verlaat *Laeken* om 8 uur en arriveert in *Gent* om 12 uur; recepties; avondfeest aangeboden door de stad.
- 18 v Hij vertrekt uit *Gent* te 4 uur 's morgens om 's avonds om 9 uur in *Brugge* aan te komen. *Onderweg bezoekt hij de linker Scheldeoever, passeert Sas van Gent, Philippine, Breskens en Sluis*.
- 19 z *Te Brugge*. Napoleon bezoekt de stad en de Kathedraal van O.L. Vrouw met Marie-Louise; om 6 uur recepties; 's avonds om 9 uur groot feest in het stadhuis.
- 20 z Per schip van *Brugge* naar *Ostende* waar hij op het middaguur aankomt. Alvorens de stad binnen te gaan bezoekt hij de haven, de havenhoofden, de dijk en de vestingwerken (...).
- 21 m Naar *Duinkerken* en andere Franse plaatsen ...

4. Reis naar Holland; aanvang op donderdag 19 september 1811

De weken voorafgaande aan het vertrek op 19 september bevindt Napoleon zich te *Compiègne* voor regeringszaken. *Het Itinerarium* vermeldt o.a. ‘conseil des ministres’ en ‘conseil du commerce’. Van *Compiègne* voert de route langs *Montreuil-sur-Mer*, waar hij troepen inspecteert en aandachtig de vestingwerken in ogenschouw neemt. Om 8 uur komt hij te *Boulogne* aan waar hij overnacht.

Vrijdag 20 september inspecteert hij om 6 uur 's morgens de infanteriedivisie van generaal Ledru. Om 12 uur 's middags bezoekt hij het flotielje in de haven (...).

Op 21 september te *Boulogne* opnieuw inspecties en bezoek aan fortificaties. Op 22 wordt het leger van maarschalk Ney geïnspecteerd. Vervolgens begeeft hij zich op weg naar *Calais* en *Duinkerken*. Te middernacht arriveert Napoleon te *Veurne* aan de Belgische kust.

Het Itinerarium:

1811

september 23

Hij verlaat *Veurne* om 1 uur in de morgen en komt om 3.30 uur te *Oostende* aan. Om 10 uur audienties, daarna houdt de keizer een troepenrevue, bezoekt de geniewerken, de St. Pieterskerk en vertrekt naar *Breskens* waar hij om 6 uur aankomt, langs het strand, de route van *Blankenbergh* volgende en na het *Zwin* met een bark te zijn overgestoken.

24 d

Hij bezoekt de fortificaties van het eiland *Cadzand* (thans aan vastland verbonden), hij gaat langs *Hulst*. Om 1 uur bezoekt hij het eskader op de rede van *Vlissingen*; om 6 uur laat hij zijn vlag hijsen op de ‘*Charlemagne*’ waarop hij overnacht.

25-26 wd

Aan boord van de ‘*Charlemagne*’; de toestand van de zee belet de communicatie met de wal.

27 v

De keizer verlaat de ‘*Charlemagne*’ om 5 uur 's morgens; om 8 uur gaat hij aan wal in *Vlissingen*, waar hij om 9 uur autoriteiten ontvangt; om 10 uur bezoekt hij de grote artilleriewerken en geniewerken.

28 z

Hij verlaat *Vlissingen* om 6 uur, gaat naar *Middelburg* en *Veere* en komt terug in *Vlissingen*.

29 z

Om 5 uur 's morgens gaat hij aan boord van een jacht en de Schelde opvarende doet hij *Terneuzen* aan en daarna het *fort Bath* waar hij om 7 uur 's avonds aankomt; hij komt de volgende morgen om 1 uur in *Antwerpen* aan.

30 m

Te *Antwerpen*. Van 9 tot 11 uur audienties; op het middaguur gaat hij de stad en de havens bezoeken. *Marie-Louise*, komende uit Brussel, komt om 4 uur in *Antwerpen* aan om zich bij Napoleon te voegen.

- 1-3 dwd Te *Antwerpen*. De keizer bezoekt scheepswerven, woont twee tewaterlatingen bij, houdt troepeninspecties op de esplanade, bezoekt het arsenaal; 'Conseil'. (. . .)
- 4 v De keizer verlaat *Antwerpen* om 2 uur 's morgens, passeert *Roosendaal* en arriveert te *Willemstad* om 9.30 uur, van welke stad hij de vestingwerken bezoekt.
Met o.a. de minister van marine Decrès begeeft hij zich met een sloep naar het eiland *Goeree*. Tevoren bezoekt hij *Hellevoetsluis* waar hij om 2 uur aankomt en vanwaar hij naar *Goeree* gaat. Hij brengt de nacht door op zijn jacht ongeveer midden tussen *Goeree* en *Willemstad*.
- 5 z Het anker wordt om 3 uur in de morgen gelicht en om 5 uur *Willemstad* passerende vaart men op naar *Dordrecht*, waar de keizer tegen 7 uur aankomt.
Hij bezoekt de 'Bresborgh' (Berenborg?) en scheept zich tegen de middag weer in bij Groothoofd. Om 1 uur komt hij in *Gorcum* aan.
- 6 z Voor 6 uur, vóór de mis houdt Napoleon 2 inspecties. Om 9.30 of 10 uur na de mis, verlaat hij *Gorcum* in een rijtuig en passeert *Leerdam* en *Vreeswijk*. Vandaar vaart hij naar *Utrecht*, waar hij om 3 uur aankomt. Hij bezoekt het *Kamp van Zeist* en daarna *Amersfoort*.
- 7 m Te *Utrecht*. Om 7 uur in de morgen gaat hij het legerkorps van maarschalk Oudinot inspecteren. Hij komt om 5 uur terug in het paleis.
- 8 d Des morgens manoeuvres te *Austerlitz* van de cavalerie, 4 regimenten kurassiers en de infanterie, van het kamp van *Utrecht* (. . .) in bijzijn van de keizer en de keizerin. Napoleon en Marie-Louise begeven zich dan naar *Amersfoort*. Zij zijn niet aanwezig op het door de stad aangeboden bal.
Bij het passeren van *Zeist* bezoeken zij de gebouwen der Moravische broeders.
- 9 w Om 7 uur uit *Utrecht* vertrokken, arriveert de keizer om 3 uur in *Amsterdam* waar hij uitstijgt bij het koninklijk paleis; het cortège trekt door de Kalverstraat.
- 10 d Te *Amsterdam*. De keizer bezoekt de scheepswerven en de haven, passeert het *Pampus* en is om 2.30 uur terug.
- 11 v Te *Amsterdam*. Hij vaart van 11 tot 4 uur door de voornaamste grachten, bezoekt het arsenaal en de kazerne Saint-Charles.⁷
- 12 z Te *Amsterdam*. Napoleon vertrekt om 12 uur en bezoekt met zijn jacht *Zaandam* waar hij het huis bezoekt dat door Peter I van Rusland was bewoond. Hij keert terug, begeleid door 54 versierde schepen van de Zaandammers; 's avonds bezoekt hij het theater (. . .)

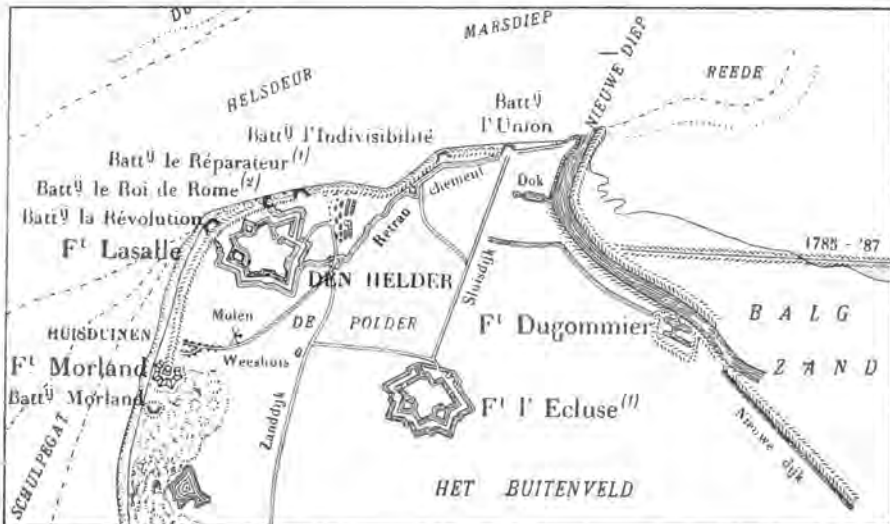

Intocht 1811 Utrecht. Naast de keizer te paard Dirk van Hogendorp. (P. Vergers, Nap. Bonaparte, R'dam z.j.)

1811

october	13	z	Te <i>Amsterdam</i> . Om 1 uur audienties, daarna 'conseils'. Hij gaat niet uit.
	14	m	Te <i>Amsterdam</i> . De keizer gaat niet uit.
	15	d	Hij vertrekt uit <i>Amsterdam</i> voor een bezoek aan <i>Den Helder</i> , <i>Texel</i> en het <i>noorden van Holland</i> . Om 7 uur uit <i>Amsterdam</i> vertrokken, bezoekt hij eerst het dorp <i>Broek in Waterland</i> , dat vanwege de uiterste properheid van de bewoners befaamd is. Hij passeert <i>Hoorn</i> en komt om 12 uur aan in <i>Medemblik</i> ; verblijft daar enkele uren en is om 6 uur in <i>Den Helder</i> , waar hij het Nieuwe Diep in ogen-schouw neemt.
	16	w	Van 4 uur 's morgens af bezoekt hij de forten <i>Morland</i> en <i>Lasalle</i> die de toegang tot <i>Den Helder</i> beheersen. Om 12 uur gaat hij in <i>het Nieuwe Diep</i> de oorlogsschepen bezoeken en dejeuner op dat van admiraal De Winter, daarna bezoekt hij het <i>fort het Nieuwe Werk</i> , het eskader, het eiland <i>Texel</i> , waar hij achter de Vors aan land gaat en het dorp <i>Oude Schild</i> bezoekt; om 6 uur is hij terug in <i>Den Helder</i> .
	17	d	Te <i>Den Helder</i> laat hij de vaargeulen peilen. Om 11 uur ontvangsten. Hij gaat weer op weg op het middaguur en passeert om 6 uur <i>Beverwijk</i> ; is om 7.30 uur in <i>Haarlem</i> , daarna in <i>Velsen</i> en keert tegen 9 uur terug in <i>Amsterdam</i> .

- october 18-20 vzz *Te Amsterdam.* Op de 18de stelt hij de 'Nieuwe Keizerlijke Orde van de Reünie' in 'om de hereniging van Holland met Frankrijk te memoreren'. Hij verricht zijn dagelijkse werkzaamheden en woont op zondag 20 oktober een mis in het paleis bij; dan audienties en 's avonds vuurwerk op de Amstel.
- 21-23 mdw *Te Amsterdam.* De 21e vertrekt hij vóór 7 uur om de sluisen van *Muiden* te bezoeken en de vesting *Naarden*; om 2 uur is hij terug in Amsterdam. Op 22 's avonds bal in 'Felix Meritis', een concertzaal. Het orkest onder leiding van Fodor. Op 23 's avonds een voorstelling in de Stadschouwburg.
- 24 d De keizer vertrekt om 7 uur uit *Amsterdam*. Na *Haarlem* te zijn gepasseerd, bezoekt Napoleon alleen de sluisen van *Katwijk*. Hij dejeuneret op het strand met een Engels fregat in zicht.
(...) In *Leiden* sluit de keizerin zich bij hem aan en vertrekken zij naar *Den Haag*, bezoeken Scheveningen en overnachten in Den Haag.⁸
- 25 v In *Den Haag*. Na 7 uur 's morgens bezoekt het keizerlijk paar de kanonnengieterij. Hij vertrekt naar *Delft* en dan naar *Rotterdam*, waar hij om 11.30 uur arriveert, komende uit Hilligersberg. Om 1 uur recepties en om 4.30 uur bezoekt Napoleon de Admiraliteit van de Maas.
- 26 z *Te Rotterdam*⁹ (...) Feest in de Nieuwe Doelen; uitdelingen aan armen (...)

Verdedigingswerken Stelling van Den Helder (1813).

1811

october	27	z	Hij vertrekt uit Rotterdam om 7 uur 's morgens; hij passeert op korte afstand <i>Oudewater</i> en om 10 uur <i>Montfoort</i> ; tegen 11 uur komt hij in <i>Utrecht</i> aan, waar hij tussen deze stad en <i>Amersfoort</i> , waarschijnlijk in <i>Zeist</i> het 24e Bereden Jagers regiment en het Spaanse regiment Joseph Napoleon doet manoeuvreren. Vandaar bereikt hij langs <i>Amersfoort</i> reizende, <i>paleis Het Loo</i> .
	28	m	Vanuit <i>Het Loo</i> vertrekt de keizer zeer vroeg en bereikt via <i>Vaassen en Hattem Zwolle</i> , waar hij in een particuliere behuizing zijn intrek neemt. In Zwolle inspecteert hij de troepen uit het Kamp Groningen.
	29	d	Vanuit <i>Zwolle</i> , waar hij weerspannige lotelingen (dienstweigeraars) inspecteert keert hij langs <i>Deventer</i> terug naar Het Loo.
	30	w	Napoleon en Marie-Louise vertrekken naar <i>Nijmegen</i> via <i>Arnhem</i> . Om 4 uur verlaten zij het Nederlandse territorium.
	31	d	De keizer vertrekt zeer vroeg in de ochtend naar <i>Wesel</i> ; de keizerin bezoekt Cleef en vervolgens Düsseldorf.

NOTEN

¹ Zijn in 1898 verschenen 'Waterloo' beleefde binnen 10 jaar meer dan 50 drukken, zoals meer van zijn boeken.

² Ook koesterde Napoleon plannen voor een invasie nabij Londen. Langs de Kanaalkust, rond Boulogne, werden voorbereidselen getroffen. In augustus 1805 werden die plannen opgegeven en werd het Boulogneleger naar de Rijn gedirigeerd..

³ P. Vergers, Napoleon Bonaparte, Rotterdam z.j.; Vergers beroept zich meer dan eens op Mme de Rémusat.

⁴ Vergers situeert de gebeurtenis in de hoofdkerk zonder de naam daarvan te noemen.

⁵ Napoleon voelde zich in eerbetoon tekort gedaan door het verschijnen van de apostolisch-vicaris c.s. in gewone zwarte kleding i.p.v. in plechtig ambtsgewaad. (Vergers verwijst naar Thiers D II, blz. 398).

⁶ Zie voor deze reis ook: P. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, 2e dr., Leiden 1915, IV, blz. 160/161; H. T. Colenbrander, Inlijving en opstand, Amsterdam 1941, 2e dr., blz. 128 e.v.; Gijsberti Hodenpijl, Napoleon in Nederland, Haarlem 1904 (waarnaar ook Schuermans verwijst); Dirk van Hogendorp, Mémoires.

⁷ Na het vertrek der Fransen werd de naam veranderd in 'Oranje Nassau kazerne'. Het keizerlijke wapen in de fries boven de hoofdingang werd veranderd in dat van de Souvereine Vorst. Dit fraaie wapen met krijgsattributen komt nergens anders meer voor. Zie: H. A. Treu, De geschiedenis van de Oranje Nassau-kazerne in 'Nasporingen en Studiën op het gebied der Krijgsgeschiedenis' 1966 (Sectie Krijgsgeschiedenis KL, thans Sectie Mil. Gesch. Landmachtstaf Den Haag).

⁸ Noot blz. 349 It. 'Het keizerlijk paleis is thans (1911 red.) de residentie van de Koningin Moeder.' (Korte Voorhout red.).

⁹ Als boven. Van het paleis dat de keizer betrok heeft men een schilderijenmuseum gemaakt, het museum Boymans.

* Vertaling en bewerking H. A. Treu.

ILLUSTERE BEZOEKERS DER VESTING MAASTRICHT

door Mr. J. Belonje

De geschiedenis van het 'Bolwerk' Maastricht en daarbij de in HS. bewaard gebleven reeks Algemene Verslagen betreffende de dienst der Genie in de Ve Directie¹ maken het ons wèl duidelijk, dat er na afloop van de 'Franse tijd' en in de beginjaren van het Koninkrijk der Nederlanden door modernisering vrijwat is ondernomen om de internationale faam dezer vesting te doen behouden. Geen wonder dan ook dat Maastricht na het aanbrenge van diverse verbeteringen opnieuw alle aandacht getrokken heeft van verschillende en vooral van militaire autoriteiten. Hoe het met dit hoge bezoek gesteld was onthult ons toevallig het boven aangehaalde MS.-Jaarverslag over het kalenderjaar 1824, waarin maar liefst melding gemaakt wordt van een vijftal personen van bijzonder aanzien of gezag, die destijds in staat werden gesteld om in persoon de vestingwerken te inspecteren.²

Dit verslag (ongefolieerd) bevat hierover een passage, die thans letterlijk moge volgen:

'Hoofdstuk VI. Bijzonderheden betreffende den Dienst der Genie Maastricht.

Gedurende het jaar 1824 hebben de navolgende Inspectien der fortificatien dezer Vesting alhier plaats gehad als:

1°. Den 3e Julij door Zijne Doorluchtige Hoogheid den Groot Hertog van Saxon Weimar, met hoog deszelfs zoon de Generaal Majoor en provincialen Kommandant van Oost-Vlaanderen, enz.³

2°. den 22 Julij door Z.E. den Heere Inspecteur Generaal van het Wapen.⁴

3°. den 6 Augustus door den Heere Generaal Majoor de Krag Chef van het Deensche Corps Ingenieurs.

4°. den 13 September door Z.K.H. den Prins Frederik der Nederlanden.⁵

5°. den 13 October door Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, welke echter wegens het ongunstig weder van dien dag geene inspectie der Werken genomen heeft.'

Andere jaren maken geen melding van hoog bezoek, hetgeen het vermoeden wettigt dat men in 1824 van oordeel was de verbeteringen, onder het Koninkrijk der Nederlanden in de vesting Maastricht aangevangen, te hebben afgesloten.

NOTEN

¹ Zie respectievelijk L. J. Morreau 'Bolwerk der Nederlanden', Assen 1979, bldz. 213-215; 220-232; 270; 280/1 en Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Archief van Oorlog, Genie, diverse jaarverslagen hoofdstuk Maastricht.

² Algemeen Verslag als voren Ve Directie van Fortificatien Hoofdstuk VI Maastricht.

³ Bedoeld waren: Groothertog Carl August van Saxon-Weimar-Eisenach, geboren 3 september 1757, † 14 juni 1828, ridder der Zwarte Adelaar, Pruisisch lt.-generaal der cavallerie, gehuwd Karlsruhe 3 oktober 1775 Luisa Augusta Gravin v. Hessen-Darmstadt, geboren 30 januari 1757, † 14 februari 1830 *en hun jongste zoon* Dr. phil. Karel Bernhard geboren Weimar 30 mei 1792, † Liebenstein 31 juli 1862 generaal in Nederlandse dienst, commandant van het Leger in Nederlands Oost-Indië, grootkruis Militaire Willemsorde en van de Nederl. Leeuw; gehuwd 30 mei 1816 met Ida, dochter van Georg Friedrich Karl Hertog van Saxon-Meiningen en van Luise prinses van Hohenlohe-Langenberg, geboren 25 juni 1794, † 4 april 1852; zie G. C. E. Köffler 'De Militaire Willemsorde' 's-Gravenhage 1940, bldz. 99 met portret; 'Genealogisches Reichs- und Staats Handbuch', I, Frankfurt a. Main 1801, S. 217 en 'Almanach de Gotha' CVII, 1870, p. 97.

⁴ Bedoeld is Dr. Cornelis Rudolphus Theodorus Baron Kraijenhoff, geboren Nijmegen 2 juni 1758, † aldaar 24 november 1840, destijds sedert 1814 luitenant-generaal en inspecteur-generaal der Fortificatiën, enz. Grootkruis der Militaire Willemsorde; zie 'Nederlands Adelsboek XLI, 1943-1948, bldz. 202/3; Mr. H. W. Tydeman 'Levensbijzonderheden van den Luitenant-Generaal Baron C. R. T. Krayenhoff', Nijmegen 1844 en Köffler 'De Militaire Willemsorde' t.a.p. bldz. 95 met portret.

⁵ Willem Frederik Karel prins der Nederlanden geb. Berlijn 28 februari 1797, † huis De Pauw, Wassenaar 8 september 1881, admiraal en kolonel-generaal, later Veldmaarschalk; Grootkruis Militaire Willemsorde. Zijn levensbeschrijving door F. de Bas 'Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd' 6 dln., Schiedam 1887, maakt van het bezoek geen melding. Zie ook Köffler 'De Militaire Willemsorde' t.a.p. bldz. 97 (met portret).

Koning Willem I, 1818. (W. Bartel v.d. Kooij)

C. R. T. baron Krayenhoff

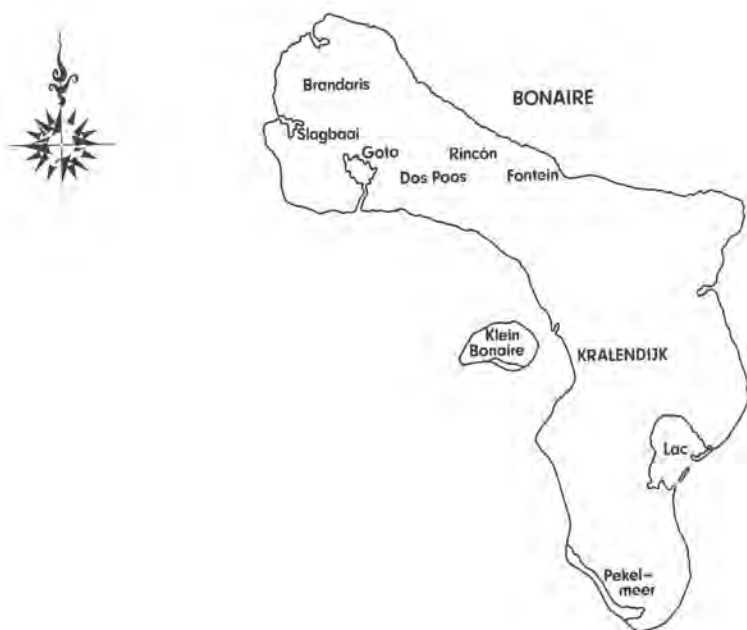
HET FORT OP DE KORALENDIJK FORT ORANJE, BONAIRE

door Dr. J. Hartog

Tegelijkertijd dat het Comité Militaire van Curaçao in de moeilijke dagen van 1796 op Aruba het Fort Zoutman liet bouwen (Jaarboek 1984/85) en op Curaçao het Fort Nassau (Jaarboek 1985/86), versterkte het de toegang tot de rede van Kralendijk, Bonaire, door de bouw van een klein fort, dat aanvankelijk niet eens een naam had, maar gewoon bekend stond als 'het fort'. Het werd gebouwd aan het eind van een dijk, bestaande uit door storm en rollers opgeworpen koraalstenen, waaruit omstreeks 1835 de naam van de hoofdplaats van het eiland, Kralendijk, is ontstaan.

Het fortje, dat wij nu Fort Oranje noemen, is niet, zoals het fort Zoutman op Aruba het eerste verdedigingswerk op Bonaire.

Evenals de Nederlanders dit op Curaçao in 1634 hadden gedaan, toen zij dit eiland in bezit namen, begonnen zij in 1636 bij de inbezitneming van Bonaire terstond met de strategische beveiliging van het eiland, omdat zij hiermede wilden voorkomen dat de Spanjaarden die op de overwal in de provincie Venezuela woonden, via Bonaire een poging zouden doen om Curaçao te heroveren. De bezetting van Bonaire, evenals die van Aruba, was zuiver strategisch. De economische betekenis is pas in 1639 aan de orde gekomen.

Een bolwerk bij Pos di Baca

Nog in 1636 hebben de Nederlanders daarom bij Pos di Baca (= de Koeput), dus meer naar het zuiden dan het tegenwoordige Fort Oranje, een verschan-sing, palissadering of bolwerk gebouwd, groot genoeg overigens om er zestig man te kunnen legeren. Deze verschan-sing beschikte trouwens over vier stuk-ken geschut. In hun spionage-rapporten spreken de Spanjaarden van *balu-arte*, dus bolwerk, in de betekenis van een verschan-sing of verdedigingswerk (A. H. Mohr, Vestingbouwkundige Termen, Uitgave Menno van Coehoorn).

Zes jaren na de bouw van het bolwerk bij Pos di Baca hebben de Spanjaarden van de overval inderdaad een poging gedaan via Bonaire een aanval op Cura-çao te doen.

Driehonderd Spanjaarden voeren bij nacht van de Venezolaanse kust naar Bo-naire, maar hadden zoveel tegenslag dat ze pas tegen dageraad nabij het fort kwamen, waar de uitkijk direct alarm sloeg. Nu kwamen ook Spaanse schepen bij Punt Vierkant opdagen! De Nederlanders staken het bolwerk in brand en maakten dat ze weg kwamen. Naar Curaçao konden zij niet, maar ze zullen zich ergens in de mondi – woest terrein – hebben schuil gehouden.

De Spanjaarden zijn maar enkele dagen op Bonaire gebleven, roofden en plun-derden er naar hartelust. Na een week zijn ze teruggegaan met hun buit.

Versterkte posten bij Cabajé en Carpata

Het bolwerk bij Pos di Baca schijnt niet hersteld te zijn, want wij horen er niet meer van. De Engelse zeerover William Dampier, die ‘op een reystogt rondom den aardkloot’ in 1681 Bonaire bezocht, stelde toen vast dat er geen enkel ver-dedigingswerk op het eiland was.

Na Dampiers bezoek, maar wanneer is niet bekend, zijn er toch enkele ver-schan-singen of versterkte posten aangelegd, toen de economie vanwege rond-zwervende piraten zulks nodig maakte. Ter bescherming van de zoutpannen heeft men bij Cabajé (Awa di suid, Witte Pan) een verschan-sing gelegd, en ter bescherming van de vleestransporten (het zg. ‘jorki’, gedroogd en gezouten gei-tevlees) van Slachtbaai naar Curaçao, is bij Carpata een versterkte post ge-bouwd. Deze laatste heeft zelfs in 1799 – na de bouw dus van Fort Oranje – een Engelse piraat, die een Curaçaos schip met ‘jorki’ probeerde te vermeeste-ren, verjaagd.

Fort aan de Rede

Telde men in de Compagniestijd op Curaçao allerlei forten, fortjes en ver-sterkte punten, – telde men op Aruba in die tijd niets, – Bonaire is in de jaren van de Westindische Compagnie dus in elk geval enigszins verdedigd geweest. Gedurende de Compagniestijd en feitelijk nog tot even na het midden van de 19e eeuw was het aan blanken niet vergund zich op Bonaire te vestigen. Het hele eiland was een grote Compagnies- en later gouvernementsplantage. Toen evenwel tegen het eind van de 18e eeuw het toezicht op dit verbod verslapte,

ontwikkelde zich geleidelijk aan een kleine blanke bevolkingsgroep, bestaande uit afgezwaaide ambtenaren en opzichters, die er de voorkeur aan gaven op het stille, maar mooie eiland waar zij gewerkt hadden, te blijven wonen, aangevuld met enkele anderen, die zich al dan niet clandestien op Bonaire wisten te vestigen. Zo vormde zich in de tweede helft van de 18e eeuw een klein plaatsje aan de rede, waar geschikte ankergrond werd gevonden, het latere Kralendijk.

Ter verdediging nu van deze rede en de daar wonende mensen besloot het Comité Militaire een fortje te bouwen. Eenzelfde gedragslijn dus als op Aruba, waar men bij de Paardenbaai, die als haven meer in gebruik kwam dan de Commandeursbaai en waar zich ook de bevolking concentreerde, het Fort Zoutman bouwde.

Van de bouw van het fort op Bonaire is niets bekend. De oudste gedocumenteerde vermelding is van 1810, toen het er dus al een dikke tien jaren was.

Oneffen terrein

Anders dan op Aruba, waar men het ontworpen fort op een aflopend terrein moest bouwen en door opvulling van de helling een egaal terrein kreeg, heeft men op Bonaire het fort gebouwd op het terrein, zoals het er lag. Door evenwel de muren op de lager gelegen plaatsen hoger op te trekken, kreeg men een muur die van boven min of meer gelijk van hoogte was. De variatie van de hoogte van de muur is derhalve heel groot, zij loopt van 4 tot 15 meter. Op de totale lengte van de muur – 95 meter – komen niet minder dan tien verschillende hoogten voor.

Binnen de muren werd de grond van Fort Oranje natuurlijk zoveel mogelijk gelijk gemaakt, zodat een vlakke parade, of eigenlijk in dit geval meer een fortplein ontstond, waarop enkele gebouwen verzezen.

Of Fort Oranje van den aanvang af aan de landzijde helemaal open is geweest, valt bij afwezigheid van documentatie niet meer na te gaan. Enkele gebouwen vormen nu de afsluiting naar buiten. Achter de muur legde men de fundamenteen waarop het geschut kon worden opgesteld, en in de muur maakte men verlagings, zonder dat men eigenlijk van echte embrasures kan spreken.

Het Fort ontbloomt

Merkwaardig genoeg heeft gouverneur Johan Rudolf Lauffer, die als voorzitter van het Comité Militaire het initiatief tot de bouw van Fort Oranje had genomen, in augustus 1800 toen Curaçao zelf groot gevaar liep van een Engelse invasie (die in september ook inderdaad is gekomen en uitliep op: *Het Eerste Engelse Tussenbestuur tot 1803*), alle op Bonaire gelegerde militairen teruggehaald naar Curaçao. Bonaire was dus volkomen ontbloomt van verdediging en het Fort, gebouwd immers voor de gevaren van deze tijd, stond leeg op order van de man, die het liet bouwen.

Maar juist deze op zichzelf vreemde omstandigheid heeft ertoe geleid, dat de Engelsen het eiland links lieten liggen. Het Eerste Engelse Tussenbestuur is praktisch aan Bonaire voorbij gegaan. Veel contact is er in deze dikke twee jaren niet geweest tussen Bonaire en Curaçao.

De Engelsen bezetten Bonaire ná het Engelse Tussenbestuur

Uit de algemene geschiedenis van onze eilanden is bekend, dat in januari 1803 het Nederlandse gezag werd hersteld. Maar desniettemin bleven de Engelsen ook na hun vertrek onze Benedenwindse eilanden bedreigen. Clاندستien landden zij op Aruba, Bonaire en Curaçao voor het innemen van provisiën, zonder dat de drie forten, Zoutman, Nassau (en het later zo genoemde) Oranje, gebouwd om zulke landingen te voorkomen, iets deden of zelfs maar konden doen. Er waren te weinig manschappen en de kanonnen in die tijd droegen niet ver, zodat een vijand gemakkelijk spel had buiten het schootsveld aan wal te gaan.

Lieten ze ons eiland links liggen, toen zij het bestuur in handen hadden, ná de bezetting, van december 1804 tot september 1805, een tien maanden dus, hebben de Engelsen Bonaire bezet. Het Fort stond leeg en op Curaçao had men zelf zoveel zorgen, dat men geen oog had voor de perikelen, waarin Aruba en Bonaire verkeerden. Voor Bonaire is het een zware tijd geweest, omdat de normale voedselvoorziening werd afgebroken. Voor Aruba mogen wij naar ons essay in het Jaarboek 1984/85 verwijzen.

Tweede Engelse Tussenbestuur

Aan deze verwarde tijd kwam een einde, toen de Engelsen op 1 januari 1807 Curaçao bezetten en kort daarna ook Bonaire. De Engelsen hebben het Fort,

Carronade kanonnen op het fort. (coll. J. Hartog)

dat onderkomen was omdat het enige jaren had leeg gestaan, terstond in staat van paraatheid gebracht. Er werden soldaten in het Fort gelegerd – hoeveel, zeggen de bronnen niet – en de oorspronkelijke door de Westindische Compagnie gestuurde kanonnen werden vervangen door de vier kanonnen, die er thans nog staan, kanonnen van het zogenaamde carronnade type, een licht kanon, genoemd naar het dorpje Carron bij Glasgow in Schotland, waar ze werden gemaakt. Op de kanonnen kan men de jaartallen nog zien: er is er een uit 1808, twee uit 1811, en een uit 1812.

De oude Compagnieskanonnen uit de 17e eeuw werden hier en daar in de grond gezet om er – zoals Teenstra bij zijn bezoek in 1828 zag – schepen aan te meren. Drie staan er nog, al hebben wij niet kunnen nagaan of dit de oorspronkelijke kanonnen uit de 17e eeuw zijn. De grond bestaat hier tot op bepaalde diepte uit graafbaar zand en dan komt er rots; voor de kanonnen heeft men in latere tijd betonnen verankeringen gemaakt. Voor het vastleggen van schepen worden deze kanonnen evenwel momenteel niet meer gebruikt.

De Commandeur betreft het Fort

Waar de Nederlandse commandeur vóór de bouw van het Fort woonde en werkte, is niet bekend, maar uit de Engelse archivalia, die in Londen worden bewaard, weten wij, dat de *commander* in 1810 in een woning van stro binnen het Fort woonde. Het is de oudste vermelding van het toen overigens nog naamloze Fort op Bonaire. Ambtelijke kantoren waren er nog niet en wat er aan administratie was zal wel bij de Commandeur in zijn woning of een ander gebouw in het Fort gehuisvest zijn geweest.

Nederlandse vlag in 1816

Voor Bonaire eindigde het Tweede Engelse Tussenbestuur op 7 mei 1816. De Engelse vlag op het Fort werd gestreken en de Nederlandse ging omhoog. Hun vier kanonnen lieten de Engelsen bij hun vertrek achter. Wij hebben het al gezegd: ze staan er nog.

De Nederlanders legden terstond een klein detachement in het Fort.

Bezoekers

Na het herstel van het Nederlandse gezag hebben in verloop van enige jaren drie mensen het eiland bezocht, die in door hen geschreven boeken of mémoires hun indrukken hebben vastgelegd. Door hen zijn wij van de situatie in het Fort goed op de hoogte.

In 1820 bezocht de marine-officier G. van Lennep Coster het eiland. Jaren later, in 1837, is hij er nogmaals geweest. Uit zijn nagelaten en gepubliceerde Aantekeningen kunnen wij ons een beeld vormen van de veranderingen in die tijd. Ds. Gerard B. Bosch, die in 1816 predikant van de Fortkerk op Curaçao was geworden, is na 1822 enkele malen naar Bonaire gekomen voor de geestelijke verzorging van de protestanten. En in 1828 bracht de landbouwkundige Maarten D. Teenstra, die met een regeringsopdracht hier rondreisde, een uitvoerig bezoek aan Bonaire.

Van hen weten wij, dat er in deze tijd nog geen pier of steiger was (de eerste, een houten pier is trouwens pas in 1922 gebouwd), en dat bezoekende schepen zoals gezegd dichtbij het Fort werden vastgelegd aan in de grond gezette kanonlopen. Passagiers werden in roeiboten aan wal gebracht.

Het eerste wat aankomende passagiers zagen, aldus ds. Bosch, was de Nederlandse vlag, die aan een hoge mast op het Fort wapperde. Nadat hij aan wal was gekomen, vond de begroeting plaats door Commandeur Issaac Debrot, die de predikant in 1822 ontving en hem – de dominee was al de avond te voren van Curaçao vertrokken – op het ontbijt vroeg. Het commandeurshuis binnen het Fort beschrijft ds. Bosch als 'koel en aangenaam'. Zes jaar later kwam Teenstra, die bij Debrots opvolger Claas Schotborgh aan tafel zat. Teenstra schrijft dat de commandeur het in zijn huis 'niet erg ruim had' en dat zal ongetwijfeld zo zijn geweest, want Schotborgh had zeven dochters in huis! Maar afgezien van deze omstandigheid moet men hebben ingezien, dat de woning van stro geen behoorlijke huisvesting was voor een commandeur, want toen Van Lennep Coster in 1837 voor de tweede keer op het eiland was, zegt hij wel dat er sinds zijn eerste bezoek in 1820 binnen het Fort niets was veranderd, maar dat men *buiten* de fortmuur doende was het terrein schoon te maken voor de bouw van een nieuwe commandeurswoning. Dit gebouw staat er nog: het is de fraaie voormalige gezaghebberswoning – met dat van Saba wel het mooiste van de Nederlandse Antillen – die in 1838 in gebruik is genomen.

In 1959 verhuisde de gezaghebber naar een moderne woning en na restauratie is het vroegere gezaghebbershuis in 1973 als Bestuurskantoor in gebruik genomen.

Gebouwen in het Fort

De weinige ambtenaren, die Bonaire in de vorige eeuw telde, hadden hun kantoor in het Fort. Bij de zoutindustrie op Awa di Suid en bij de vleesexport op Slachtbaai werkten opzichters, die van tijd tot tijd hun bazen in het Fort rapport uitbrachten.

Binnen het Fort lag natuurlijk ook het onderkomen voor de soldaten, er was een wapenkamer en er waren uiteraard sanitaire voorzieningen.

Verdween het garnizoen op Aruba tussen de jaren 1830 en '34, op Bonaire zijn de soldaten, die in 1816 in het Fort werden gelegerd, al voor 1822 vertrokken, want bij zijn bezoek in 1822 vond ds. Bosch er geen meer. Binnen het Fort, aldus de predikant, lag het zogenaamde Landsmagazijn, wat wel zo iets als thans de Dienst van Openbare Werken zal zijn geweest, en er waren allerhande bergplaatsen, 'afdakken', zoals ze werden genoemd. Alles zag er witgekalkt goed onderhouden uit.

Ruiters voor de commandeur

Na het vertrek van het kleine garnizoen had het Fort zijn defensieve betekenis uiteraard verloren. De vier kanonnen dienden alleen nog voor het afvuren van saluutschoten, niet zo dikwijls, want behalve voor gouverneurs en bezoekende oorlogsschepen gebeurde dit niet: na een gouverneursbezoek in 1821, volgden

er nog twee in 1836 en 1839, daarna duurde het bijvoorbeeld tot 1901! Maar in elk geval beschikte de commandeur van Bonaire voor de bediening van de kanonnen over 'twee batterijwachters, ruiters genaamd, omdat zij zo oud en afgeleefd waren, dat ze niet goed meer konden lopen', zo beschrijft ds. Bosch de situatie heel duidelijk. Beide ruiters waren tussen de 70 en 80 jaar oud; ze verdienden 50 cents per dag, niet veel natuurlijk, maar voor die tijd toch ook niet buitensporig weinig.

Teenstra, die zoals wij al hoorden, in 1828 het eiland bezocht, is ook eens in de wapenkamer van het vroegere garnizoen gaan kijken. Veel lag er niet: 16 oude vuursteengeweren en 10 sabels. Blijkbaar hebben de soldaten die bij hun vertrek gewoon laten liggen.

Scheldpartij tussen Fort en schip

Gold er vanwege een epidemie in de omgeving quarantaine – iets wat herhaaldelijk voorkwam – dan schoot een batterijwachter bij de komst van een schip een vuursteengeweer in de lucht af. Er werd dus geen schade aangericht, maar de argeloze bemanning op het binnenvarende schip begreep natuurlijk niet altijd terstond wat er aan de hand was, wat dan blijkens de Gezaghebbers-journalen dikwijls een scheldpartij over en weer tot gevolg had.

Provoost der slaven

Een eigenlijke gevangenis was er niet op het eiland, evenmin trouwens als er iets in de zin van rechterlijke macht bestond. Vergrijpen werden zogenaamd huishoudelijk afgedaan, dat wil zeggen, de boosdoener kreeg een pak slaag of werd opgesloten in de provoost van de slaven, die in het Fort lag.

Vijf landsslaven deden wat men nu de politiedienst zou noemen. Ze waren tegelijkertijd pikeurs, dat zijn paardeknechts! Uiteraard konden in die tijd deze slaven niet tegen blanken optreden. Op de 829 inwoners, die Bonaire in 1816 telde, waren niet meer dan 137 blanken, ambtenaren en kooplieden, voor wie geen politie nodig werd geacht. Zij zorgden zelf wel voor orde, althans dat dacht men. Zaken tussen blanken onderling moesten door de commandeur, later de gezaghebber worden geklaard.

Kantongerecht niet in het Fort

Anders dan op Aruba, waar het zg. Vrederecht en later het Kantongerecht in Fort Zoutman zijn zittingen hield, vergaderde het in 1863 voor Bonaire ingestelde Kantongerecht niet binnen Fort Oranje.

Voor zover valt na te gaan, werd hiervoor een achter het vroegere gezaghebbershuis gelegen gebouw, de zg. oude kazerne, gebruikt; na de restauratie van de voormalige pasanggrahan werd hier een rechtszaal ingericht.

De naam van 'het Fort'

Geen van de drie door ons aangehaalde auteurs noemt een naam van het Fort. In het Rapport van Overgave van 1816 heet het 'het Fort van de Rheede'. Op

een kaart van 1825 staat het Fort zonder naam ingetekend. 'Forti' was zowel de aanduiding van het eigenlijke fort als van de hoofdplaats, want wie daar wat te doen had, moest voor 1838 altijd in het Fort zijn. Voor de hoofdplaats zelf was naast de aanduiding 'Forti' evenwel ook 'Playa' in gebruik, in Nederlandse geschriften meestal vertaald met 'de rheede'.

Omstreeks 1837 heeft de hoofdplaats de naam Kralendijk gekregen, een naam die wij al hebben verklaard. Mogelijk is men omstreeks deze tijd ook de naam Fort Oranje gaan gebruiken, maar een document betreffende de naamgeving van Kralendijk of Fort Oranje hebben wij niet gevonden. Men kan alleen vaststellen, dat Van Lennep Coster in 1837 het bestaan van deze namen bevestigd. In de praktijk bleef het overigens Playa en Forti.

Fort verlaten - Bestuurscentrum

Nadat het garnizoen vertrokken was verliet de commandeur in 1838 het Fort en trok in zijn nieuwe commandeurs- later gezaghebberswoning, waar hij ook kantoor hield. Met de commandeur verhuisde dus feitelijk de hele bestuursadministratie naar het nieuwe gebouw. De vrijkomende ruimten kregen uiteraard nieuwe bestemmingen, al is niet meer na te gaan welke, omdat de primitieve, veelal van stro opgetrokken gebouwtjes en 'afdakken' verdwenen en geleidelijk aan door andere, van steen, werden vervangen. Globaal kan men echter zeggen, dat behalve de bestuursadministratie zelf welke de commandeur/gezaghebber aan huis hield, alle takken, of moet men zeggen, takjes van overheidsdienst tot 1925 binnen Fort Oranje waren gehuisvest. Toen als gevolg van de economische opbloei van de Nederlandse Antillen door de komst van Shell naar Curaçao in 1915 en Lago naar Aruba in 1924, zich ook op Bonaire het ambtelijk apparaat steeds bleef uitbreiden, begon men binnen het Fort gebrek aan ruimte te krijgen. Ook vergde de modernere wordende dienstverlening beter geoutilleerde gebouwen.

Zo verlieten in 1925 de post en de ontvanger het Fort; in hetzelfde jaar werd buiten het Fort een nieuw douane-entrepôt in gebruik genomen.

Vuurtoren

In 1868/69 is op het plateau van Fort Oranje een houten vuurtoren gebouwd, waardoor ook het uitwendig karakter van verdedigingswerk werd weggenomen. In hetzelfde jaar overigens, waarin door de bouw van de Vuurtoren Willem III op Aruba Fort Zoutman ophield naar het uiterlijk een verdedigingswerk te zijn. Beide forten, Fort Oranje en Fort Zoutman, werden door deze toevoeging blikvangers voor bezoekers, toeristen.

In 1932 is de houten vuurtoren door een van steen vervangen, 10.25 m hoog.

Politie en Brandweer in Fort Oranje

Wij hebben dus al gezien, dat er feitelijk geen politie op Bonaire bestond. Met het oog op de vrijverklaring van de slaven, die in 1863 zou plaats vinden, maar natuurlijk allang daarvoor werd voorzien, werden in 1859 enige marechaussees

Fort Oranje

met het politie werk belast. Hun kwartier kwam in Fort Oranje, waar van de oude provoost nu een gevangenis werd gemaakt. De vijf landsslaven, die voordien de politiedienst hadden gedaan, bleven aan en kregen zelfs de titel van veldwachter.

De marechaussees, evenals later de politie, waren ook belast met de brandweer, waartoe emmers in het Fort stonden. Pas in 1896 heeft Bonaire zijn eerste brandspuit gekregen, overigens met handbediening. Deze spuit heeft tot 1948 in Fort Oranje gestaan; zij werd toen vervangen door een motorspuit.

Tot 1974 waren politie en brandweer in Fort Oranje gehuisvest. Hier was ook de sirene gemonteerd, die bij het uitbreken van brand loeide.

In 1929 werd op Aruba en Curaçao als nasleep van de overval door de Venezolaan Urbina op het Waterfort, Curaçao, de politie gemilitariseerd. Op Bonaire bleef alles voorlopig bij het oude. In de politiewacht binnen het Fort lagen allerlei oude geweren en patronen, zo beschrijft een oud-politieman de situatie, die nooit gebruikt werden en bovendien onbruikbaar waren geworden.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie radicaal, omdat het interneringskamp voor NSB-ers en vijandelijke onderdanen op Bonaire kwam. Bonaire telde in 1939 tien veldwachters, waarvan een opzichter. Deze zijn toen aangevuld met leden van de Militaire Politie van Curaçao en mariniers, ook van Curaçao.

Na de tweede wereldoorlog kreeg Bonaire bij de in 1949 doorgevoerde algemene politie-reorganisatie burgerpolitie. In 1958 kregen politie en brandweer zelfs een nieuw gebouw binnen het Fort. Ook de gevangenis was in het Fort. Op den duur werd de ruimte te klein en in 1974 is elders een nieuw, modern politiebureau gebouwd. Van 1859 tot 1974 was Fort Oranje de politiewacht van Bonaire.

Fort Oranje was in het bezit van de landsregering van de Nederlandse Antillen, werd evenwel na het vertrek van de politie in 1974 in het bezit van het Eilandgebied Bonaire overgedragen. Na een helaas op niets uitgelopen poging in deze historische omgeving een museum onder te brengen – allerlei waardevolle zaken waren al verzameld en liggen nu in het Bureau Cultuur en Opvoeding te wachten op betere tijden – zijn in Fort Oranje momenteel allerlei diensten van het Eilandgebied ondergebracht, te weten, de haven- en loodsdienst, de centrale bewakingsdienst, de schilderafdeling van de Dienst van Openbare Werken – n.b. in de vroegere gevangenis! –, de stencilafdeling van het bestuurskantoor, en een deel van de reinigingsdienst.

Jammer, maar zo is het.

LITERATUUR

G. B. Bosch, Reizen in West-Indië en door een gedeelte van Zuid- en Noord-Amerika, Utrecht 1829-1843.

Gezaghebbersjournalen.

J. Hartog, Geschiedenis van de Nederlandse Antillen, deel II Bonaire, Oranjestad 1957.

G. van Lennep Coster, Aantekeningen gehouden gedurende mijn verblijf in de West-Indiën, Amsterdam 1842.

N. van Meeteren, De oude vestingwerken, forten en batterijen van Curaçao, Curaçao 1951 (om een of andere reden heeft de auteur, die alleen Curaçao behandelt, in dit boek een interessant hoofdstuk aan het fortje op Barbuda, Bonaire, opgenomen).

N. van Meeteren, Bonaire in het begin der 19e eeuw, in: Westindische Gids, jg. 30, 1949, blz. 97 e.v.

N. van Meeteren, over de Spaanse aanval in 1642, in: Lux 1946, blz. 88 e.v.

P. Paul, Tien Jaar Korps Politie Nederlandse Antillen, Curaçao 1959.

M. D. Teenstra, De Nederlandsche Westindische eilanden, Amsterdam 1836-37, 2e druk als facsimile uitgave S. Emmering 1977.

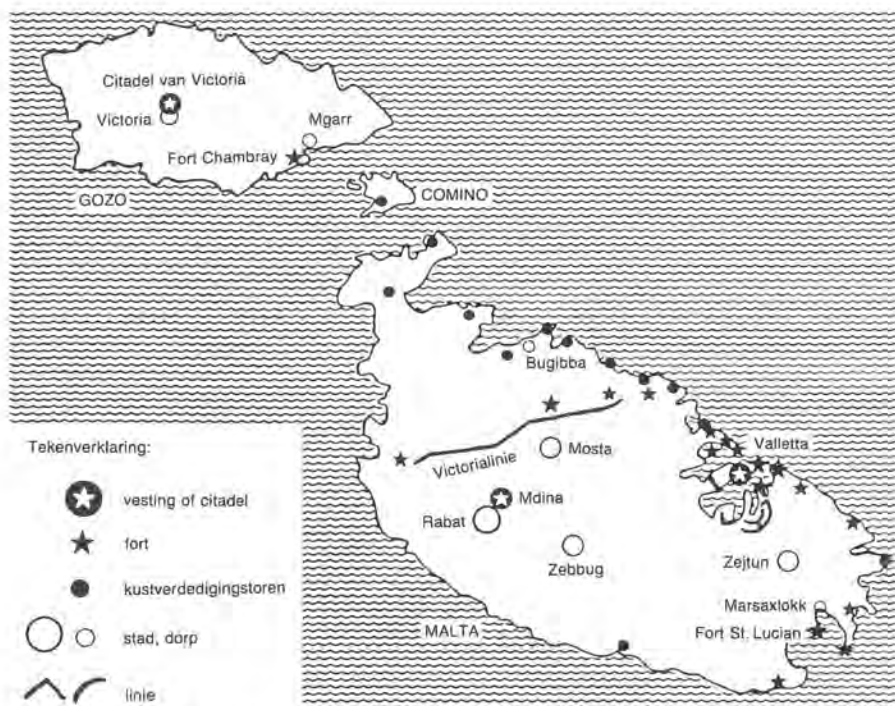
De auteur betuigt gaarne dank aan de heer *A. F. Lancker*, deskundige voor wat betreft Nederlandse forten buiten Nederland, te Setla, Spanje.

DE VESTINGWERKEN VAN MALTA IN DE BELANGSTELLING

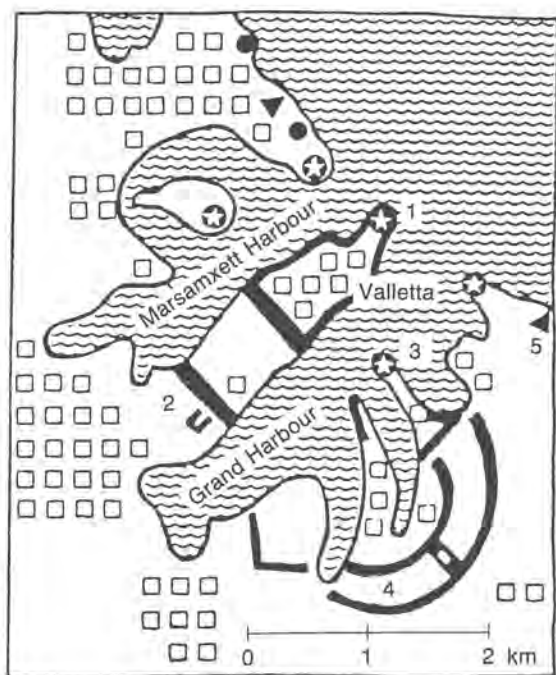
door Mr. S. H. Poppema*

Malta moet door een bezoeker met belangstelling voor de geschiedenis van de militaire architectuur wel worden ervaren als een soort openluchtmuseum. Op het kleine eiland zijn veel historische fortificaties bewaard gebleven, vooral uit de tijd van de Johanniter Orde (1530-1798) en die van het Britse bestuur (1814-1964). Alleen in de geelgrijze natuursteen die in grote hoeveelheden in de meeste versterkingen is verwerkt, ziet de bezoeker een zekere eenheid in de werken.

De Britse en de Westduitse zusterorganisatie van de Stichting Menno van Coehoorn hebben de afgelopen twee jaren hun leden in de gelegenheid gesteld een deel van die fortificaties te bezoeken, namelijk de Fortress Study Group van 25 tot 31 maart 1985 en van 21 tot 28 april 1985 en de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung van 5 tot 15 april 1985.

De archipel van Malta. Schematische aanduiding van de belangrijkste verdedigingswerken van de Johanniters en de Britten.

*Valletta en omgeving.
Schema van de
verdedigingswerken.*

1. Fort St. Elmo
2. Florianalinie met als voorwerk een hoornwerk met kroonwerk
3. Fort St. Angelo op het schiereiland met de vesting Birgu
4. De Margaritalinie en de Cottoneralinie, verbonden door St. Clement's Retrenchment
5. Fort Rinella

Tekenverklaring:

- ▲ fort
- ▶ fort met één '100 tonner', een getrokken voorlader met een kaliber van ongeveer 46 cm
- kustbatterij
- vestingfront of linie
- stedelijke bebouwing

De Johanniters

Met een nadat Karel V het bestuur over Malta in handen had gegeven van de Johanniter Orde, hebben de nieuwe bestuurders bestaande vestingwerken versterkt, zoals het Fort St. Angelo aan de natuurlijke haven ten zuiden van het schiereiland waarop zij later de vesting Valletta zouden doen verrijzen. Zij bouwden op de punt van dat schiereiland in de jaren '50 van de zestiende eeuw het Fort St. Elmo.

De Johanniters zagen hun eerste inspanningen op het gebied van de vestingbouw – en hun vastberadenheid – beloond: St. Elmo en St. Angelo hebben in 1565 het hoofd geboden aan het 'Grote Beleg' van de Turken en daarmee voorkomen dat Malta Turks werd.

Veel van de werken die de Johanniters, beducht voor een nieuwe aanval van het Osmaanse Rijk hebben gebouwd, laten op indrukwekkende wijze een ontwikkeling van het gebastioneerde systeem zien, van het grote landfront van Valletta, gebouwd volgens de Nieuwitaliaanse methode, met teruggetrokken flanken, naar het Fort Chambray bij Mgarr op het eilandje Gozo, gebouwd volgens ideeën van Vauban, met rechte flanken. Het Fort Chambray dateert van omstreeks 1760 en is het jongste grote werk van de Johanniters.

Omstreeks 1650 legden zij vóór het landfront van Valletta een lijn aan, de eveneens gebastioneerde Florianalinie. Ten zuiden van de latere Grand Harbour

kwamen twee linies met gebastioneerde fronten, de Margaritalinie en daarvoor de langere Cottoneralinie, het grootste van de verdedigingswerken van de Orde. De drie genoemde linies zijn nog aanwezig.

Behoudens de vestingwerken van Mdina, de oude hoofdstad midden op het eiland Malta, en de citadel van Victoria op Gozo bouwden zij nog forten en ettelijke zware vierkante torens ter bescherming van de lagere noordoostelijke en zuidoostelijke kust van het hoofdeiland. De steile rotskust in het westen werd als een natuurlijke barrière beschouwd.

Aan het bestuur door de Johanniter Orde is in 1798 een einde gekomen door een aanval van Napoleon waartegen de eens zo fiere orde zich maar nauwelijks te weer heeft gesteld.

De Maltezers echter kwamen in opstand tegen de Fransen en samen met een Britse strijdmacht belegerden zij Valletta, dat in 1800 in hun handen viel wat leidde tot de aftocht van de Fransen.

De Britten

De Britten die in 1814 formeel in het bezit van Malta kwamen, hebben van de haven van Valletta een belangrijke marinebasis gemaakt.

Het nieuwe bestuur heeft in de eerste tientallen jaren niet veel werken gebouwd. Zijn eerste grote werk was St. Clement's Retrenchment dat ten doel had de bewegingsvrijheid van vijandelijke troepen te beperken, die door de Cottoneralinie zouden zijn gebroken en voor de Margaritalinie zouden staan. Het 'retranchement' verdeelt het terrein tussen de twee linies in tweeën. Het nog bestaande werk, dat geheel op weerganghoogte ligt, is bij de Margaritalinie even breed als een courtine lang is; bij de aansluiting op de Cottoneralinie is de breedte ongeveer twee keer zo groot. Aan weerszijden heeft het één gebastioneerd front met lange facen en korte flanken, voorzien van kazematten.

De opening van het Suezkanaal in 1869, toen de Middellandse Zee voor de Britten een scheepvaartroute van het grootste belang was geworden, leidde tot nieuwe vestingbouwkundige activiteit op Malta. Enkele oude kustverdedigingswerken werden gemoderniseerd, waaronder de toren St. Lucian in het zuiden. De toren werd de kern van een fort met geschut in kazematten en in open opstellingen. Verscheidene nieuwe werken werden gebouwd ter verdediging van de lage kust.

Twee kustforten aan weerszijden van Valletta waren bewapend met slechts één kanon maar dat was dan ook een reuzenstuk, een getrokken voorlader met een kaliber van ongeveer 46 cm. In een van die forten, Rinella, uit de jaren '80, staat het stuk geschut nog op zijn plaats.

In het binnenland hebben de Britten omstreeks dezelfde tijd de Victorialinie aangelegd aan de bovenrand van een helling die het lager gelegen noorden van de rest van het eiland Malta scheidt. In die linie zijn vier forten gebouwd waarvan twee, bij de uiteinden van de linie, ook als kustfort konden worden gebruikt.

In het begin van de twintigste eeuw heeft men het aantal forten en batterijen beperkt tot vijftien met in totaal vijftig stukken geschut.

*Valetta, landfront van Laparelli;
St. Michael's Bastion, gezien van af St. John's
Bastion.*

St. Elmo, saillant.

*Fort St. Angelo met Homedes Bastion,
toegevoegd voor de Turkse inval van 1565.
(foto's S. H. Poppema)*

*Fort Rinella, getrokken voorlader, kaliber
46 cm.*

Een openluchtmuseum?

Uitzonderlijk veel van wat er op Malta aan vestingwerken is gebouwd, is behouden gebleven. Veel van de werken, in het bijzonder de forten, verkeren echter in een staat van verregaande verwaarlozing. In goede staat verkeren onder meer de werken van Valletta en Mdina en de forten die in gebruik zijn bij de Maltezer krijgsmacht.

Voor ondernemende belangstellenden is er op Malta veel te zien, maar zo lang de Maltezer regering zich niet beschouwt als conservatrice van vele verdedigingswerken in grote verscheidenheid is Malta nog geen waarlijk openluchtmuseum van de vestingbouw.

STEEDS MEER BELANGSTELLING VOOR BUNKERS

door Drs. Ad Littel

Uit allerlei publicaties in dagbladen en andere tijdschriften kan men opmaken dat de belangstelling voor bunkers alsmede voor hun functie als overwinteringsplaats voor vleermuizen groeiende is. Anderzijds komen er ook nog steeds situaties voor waarin beheerders van duinen, wegen en kanalen besluiten om bunkers definitief op te ruimen. De negatieve beoordeling van bunkers is echter duidelijk aan het kenteren en slaat als het ware op steeds meer plaatsen meteen door naar een zeer positieve waardering. Hoe positief men dan kan gaan denken blijkt wel in de gemeenten Houten en Ridderkerk, alwaar men bij gebrek aan geschikte bunkers van gemeentewege overaarde ruimtes heeft gebouwd met behulp van betonplaten en grond, puur met de hoop dat zich daarin vleermuizen zullen gaan ophouden.

Het bekendste vleermuisbunkercomplex is dat van de Wassenaarse duinen. Over de successen die het Staatsbosbeheer daar met overwinterende vleermuizen heeft geboekt, heb ik u jaren geleden reeds geïnformeerd. Er wordt nog steeds gewerkt aan het verder ontzanden van de aldaar gelegen ondergrondse gangenstelsels. Gebeurde dit in vroeger jaren enkele weken per jaar door eerstejaarsstudenten ('groenen'), sinds augustus 1986 wordt er drie dagen per week gewerkt (behalve in de wintermaanden, om het verstoren van de vleermuizen te vermijden) door een groep vrijwilligers van de Stichting Werkprojecten Hillegom/Lisse (werk met behoud van uitkering).¹ Inmiddels is al meer dan driekwart van het circa 1200 m lange gangenstelsel schoongemaakt. En de vleermuizen varen er wel bij; elke winter blijken er weer wat meer te zitten. In de winter van 85/86 waren het er ruim 130, behorende tot vier soorten, waarvan één landelijk zeldzame: de Meervleermuis. Die Meervleermuis is in de afgelopen decennia sterk achteruitgegaan door de grondige restauratie van enkele Friese kerken, en is dus in Wassenaar extra welkom.²

Ook in de provincie Noord-Holland is men op enkele plaatsen positiever over bunkers gaan denken. Mede door de enthousiaste inzet van drs. H. de Boer (Bureau Monumentenzorg van de Prov. Planologische Dienst) heeft het College van Gedeputeerde Staten besloten om alle niet door de Duitse bezetter gebouwde kazematten en andere bunkers op de provinciale monumentenlijst te plaatsen.³ De bescherming van bunkers uit de 2e WO is nog in overweging, omdat deze politiek gevoeliger ligt. Maar dat deze laatste uit historisch en bouwkundig oogpunt gezien minstens zo belangwekkend zijn wordt algemeen erkend.

Het is daarom extra spijtig om vrijwel tegelijkertijd te moeten vernemen dat het Staatsbosbeheer in de boswachterij Schoorl is begonnen met een groots plan om circa 30 bunkers te overzanden en voor een deel zelfs te slopen.⁴ Aan dit plan liggen ergernis bij het publiek over de storende aanblik en het onjuiste en soms gevaarlijke gebruik van bouwwerken door jongeren ten grondslag. Net als bij Wassenaar/Katwijk liggen bij Schoorl bunkers en een ondergronds gan-

genstelsel met een grote historisch-bouwkundige betekenis. De gedachte dringt zich dan op, dat met een juist beheer en goede voorlichting ook bij Schoorl waardering van de bevolking en een benutting van de bouwwerken voor de vleermuisbescherming mogelijk zouden moeten zijn. Het is op zijn minst bevreemdend, dat in de Boswachterij Hollands Duin ambtenaren van het Staatsbosbeheer zich uitsloven voor het schoonmaken van bunkers en gangen, terwijl in de Boswachterij Schoorl datzelfde Staatsbosbeheer met een budget van f 40.000,— van het Ministerie van Landbouw en Visserij bunkers overzandt en deels met zwaar materieel sloopt.

NOTEN

¹ Leidsch Dagblad van 3 september 1986.

² P. H. C. Lina in 'Duin' (1986) nr. 2.

³ Piet Snoeren in 'Het Binnenhof, dagblad voor Zuid-Holland' van 16 juli 1986; W. J. Tabak in 'De Legerkoerier' van febr. 1987.

⁴ Alkmaarsche Courant van 5 augustus 1986.

De Meervleermuis; een soort die buiten Zuid-Limburg slechts op weinig plaatsen in Nederland overwintert, waaronder in de Katwijkse bunkergangen. (tek. R. van Assen, RMNH)

NOG STEEDS VEEL NATUUR OP DE STADSWALLEN VAN GORINCHEM EN DE FORTEN ROND AMSTERDAM

door Drs. Ad Littel

Allerlei overheidsinstanties bekommeren zich in toenemende mate om de natuurbeschermingsfuncties van vestingwerken. Zo mochten we op de correspondentendagen in 1986 kennismaken met de goede zorgen van het Staatsbosbeheer voor delen van de Grebbelinie (waarbij men ook de cultuurhistorische betekenis zoveel mogelijk recht doet). In het afgelopen jaar gaven (naast wellicht anderen) ook de gemeente Gorinchem en het provinciale bestuur van Noord-Holland blijk van hun belangstelling. Dat kwam tot uitdrukking in respectievelijk een beheersplan voor het stadswallengebied van Gorinchem¹ en een beleidsvisie op de toekomst van de Stelling van Amsterdam (Noordhollands gedeelte).²

Niet alleen de politieke belangstelling voor deze vestingwerken is welkom bij degenen die de doelstelling van onze Stichting van harte nastreven. Zulke overheidsnota's plegen ook te worden voorbereid met behulp van biologisch veldonderzoek, dat soms geheel nieuwe feiten oplevert, maar dat in elk geval onze kennis van die vestingwerken vergroot of actualiseert. In de zeventiger jaren was men daarvoor eigenlijk volslagen afhankelijk van het werk van – doorgaans lokaal opererende – veldbiologische amateurs. De Stelling van Amsterdam was zelfs voor een groot deel biologisch onbekend gebied, zoals Kars, Mols & Smit in 1982 moesten vaststellen.³ Met de kennis van de natuur op de Gorinchemse stadswallen was het veel beter gesteld⁴, hetgeen verband houdt met de nabije aanwezigheid van veel – deels sterk geïnteresseerde – mensen. Deze kennis behoeft evenwel actualisering.

In dit artikelte wil ik aandacht besteden aan de opvallendste bevindingen in de recente rapporten over Gorinchem en de Stelling van Amsterdam.

In het door adviesbureau Snelder uitgevoerde onderzoek van de natuur op en bij de vestingwallen van Gorinchem is speciaal aandacht besteed aan de vegetatie, de broedvogels en de kwaliteit van het grachtwater.

Dankzij de aanwezigheid van diverse typen van struweel op de wallen en het glacis komen vrij veel soorten bosplanten voor. Omdat enkele typen struwelen (vooral het wilgengriend) door het ontbreken van beheer sterk zijn verzuimd met o.a. Brandnetels en Dauwbramen, is in vergelijking met de inventarisatie van De Kroon in 1971⁴ het aantal typische bosplanten afgenomen. De soortenrijkdom kan worden bevorderd met de door bureau Snelder geadviseerde beheersmaatregelen, waarbij ook de ontwikkeling van enkele kruidenrijke hooilandjes moet worden genoemd.

Er zijn 44 soorten broedende vogels vastgesteld, hetgeen voor een klein gebied als het onderhavige heel wat is. Belangwekkende groepen zijn de bos- en struweelvogels en de moerasvogels. Van de eerste groep komen enkele, landelijk niet algemene soorten voor, zoals Koekoek, Grote bonte specht, Braamsluiper, Matkop en Putter. Van de moerasvogels moet vooral de landelijk niet alge-

mene, maar in Gorinchem goed vertegenwoordigde Bosrietzanger worden genoemd. Bij vergelijking met de gegevens van De Kroon (1971); 52 soorten broedvogels) valt op, dat de broedvogels van bos en struweel in aantal nauwelijks zijn afgenomen, dat de moerasbroedvogels sterk zijn afgenomen en dat de weidevogels vrijwel zijn verdwenen. Deze achteruitgang is goed te verklaren met de afgenomen waterkwaliteit en de voortgeschreden verruiging van oevervegetaties en hooiland. Beide zijn uit het onderzoek van Snelder gebleken.

Voor wat betreft de waterkwaliteit bleken alle wateren rond de vesting van matige tot slechte kwaliteit, zowel in chemisch als biologisch opzicht. Het Paardenwater is nog het minst slecht, maar het gebruik als viskweekvijver is niet gunstig voor de natuurwaarde. De Oostgracht is voornamelijk van slechte kwaliteit door de dikke sliblaag op de bodem. De door adviesbureau Snelder voorgestelde verwijdering hiervan ondersteun ik van harte, omdat hiervan op termijn een verbetering mag worden verwacht ten aanzien van waterplanten en -dieren, maar ook van de oevervegetatie en de moerasvogels.

Over de toekomst van de Gorinchemse natuur wordt momenteel gesproken door gemeentebestuur en bevolking. Het zijn geen gemakkelijke keuzes, want het betreft de invoering van deels kostbare beheersmethoden en van voor de bewoners niet steeds even plezierige beperkingen van het recreatieve gebruik. De afgelopen 15 jaar hebben echter uitgewezen, dat de natuurwaarde van de Gorinchemse vestingwallen zonder deze beheersmaatregelen steeds verder achteruit zal gaan. Wat mij betreft is de tijd gekomen om hieraan iets te doen. Door het veldonderzoek van de provincie Noord-Holland zijn we, zoals in de inleiding gezegd, ook beter geïnformeerd over de natuur op de (vele) onderdelen van de Stelling van Amsterdam. In de provinciale beleidsvisie op deze stelling zijn de onderzoekgegevens samengevat weergegeven (blz. 23-32). Dit geschiedt toch nog zo uitvoerig (geen wonder echter, want het betreft in totaal 32 forten en enige liniedijken), dat ik hier omwille van de beperkte plaatsruimte moet volstaan met het uitlichten van enkele conclusies.

Zoals ik zelf reeds eens in de provincie Utrecht mocht vaststellen⁵, zijn ook de Noordhollandse forten van de Stelling van Amsterdam als het ware refugia voor plantesoorten die vroeger in het landelijk gebied gewoon waren, maar die sterk zijn achteruitgegaan door vooral de modernisering en intensivering van de landbouw. Omdat ook in de natuurbescherming natuur relatief wordt beoordeeld, kunnen we anno nú in veel gevallen gerust van bijzondere natuurgebieden spreken. Bijzondere soorten treffen we vooral aan uit de groepen van de droge graslandplanten en van de soortenrijke moerasvegetatie. Deze kwaliteiten zijn ook te danken aan het meestal nog adequate maaibeheer en aan de zeer geringe recreatiedruk.

Ook de betekenis voor de vogels moet men betrekkelijk zien. De forten die in open gebied liggen zijn de enige plekken aldaar waar bos- en struweelvogels broeden. Ook zijn dit, dankzij de goede begroeiing en waterkwaliteit, vaak de enige plaatsen met veel soorten broedende water- en moerasvogels. Hoog gebouwd op en bij forten vormt in veel gevallen de enige nestelplaats voor uilen en roofvogels. Tot slot fungeert de gracht van enkele dicht bij grote wateren gelegen forten als rustplaats voor (al of niet doortrekkende) watervogels. Ook

hier is het ontbreken van recreatieve druk een cruciale positieve factor. Tenslotte is gebleken, dat de vaak goede waterkwaliteit niet alleen oorzaak is van een soortenrijke moeras- en oevervegetatie maar tevens van een soortenrijke fauna van kleine waterdieren. Het voert te ver om hierop gedetailleerd in te gaan, maar het gaat hierbij om niet zelden landelijk zeldzame soorten waterwantsen, kokerjuffers, vlokreeftjes, brakwatergarnalen en andere bij de leek slecht bekende diergroepen.

Op één punt zijn de bevindingen tegengevallen, namelijk dat van het aantal overwinterende vleermuizen. Slechts in een drietal forten wordt door een gering aantal vleermuizen overwinterd. Dat ligt vermoedelijk minder aan de vorm van de gebouwen dan aan de klimaatsregeling erin. Verbetering ligt daarmee in het verschiet.

In zijn beleidsvisie heeft het provinciale bestuur ook aangegeven, welke forten het voor de aspecten vegetatie, avifauna en hydrofauna van zodanig grote betekenis acht, dat moet worden gestreefd naar de monofunctionele bestemming van natuurgebied; dit zijn de forten Jisperweg, Spijkerboor, Marken-binnen, Krommeniedijk, Spaarndam-noord, Penningsveer, Vijfhuizen, Aalsmeer, Kijkuit en Hinderdam. Ten aanzien van 12 andere forten is het bestuur de mening toegedaan, dat in de bestemming naast eventuele nevenfuncties de functie als natuurgebied recht moet worden gedaan.

Vaak genoemde nevenfuncties zijn die van aanlegplaats voor waterrecreatie en die van rustige dagrecreatie.

Op enkele plaatsen acht auteur dezes de provinciale voorstellen evenwel onderling strijdig. Een voorbeeld is het fort Spijkerboor, dat voor het natuurbehoud als min of meer de allerbelangrijkste uit de vergelijking naar voren komt, maar alwaar men ook een ontwikkeling van dag- én verblijfsrecreatie voorstaat. Na de inspraakfase, waarin ook deze opvatting is ingebracht, zal moeten blijken wat de definitieve voorkeur van het provinciale bestuur voor de toekomstige bestemming van al deze mooie forten is. En mocht u het niet begrepen hebben: voor de aandacht van de provincie voor de Stelling van Amsterdam heb ik veel waardering. Een gecombineerde bestemming 'natuurgebied met recreatief medegebruik' is – op voorwaarde van een bijpassend, adequaat beheer – doorgaans een betere toekomstige bescherming van de natuur op forten dan de nu nog vaak vigerende maar achterhaalde bestemming 'militaire doeleinden'.

LITERATUUR

1. W. J. A. Snelder b.v. (1986). Ecologisch beheersplan en rehabilitatieplan voor het stadswallengebied van Gorinchem. Eys, adviesrapport, 51 blz. + bijlagen.
2. Provinciaal Bestuur Noord-Holland (1986). De Stelling van Amsterdam; een provinciale beleidsvisie (ontwerp). Haarlem, 71 blz. + krtn + fign.
3. H. Kars, M. Mols & G.-J. Smit (1982). Van een verdedigingswerk tot een te verdedigen werk. Afstudeeropdracht HBCS-Velp, rapport SBB-Noord-Holland, afd. Landschapsbouw, 108 blz.
4. G. H. J. de Kroon (1971). De groene vesting Gorinchem. 'De Levende Natuur' 74: 189-196.
5. A. Littel (1978). De oude vestingwerken in de provincie Utrecht: verslag van een onderzoek naar hun waarde voor het natuurbehoud. Utrecht: rapport 1978-19 Staatsbosbeheer, Cons. Natuurbehoud Utrecht, 156 + 132 blz.

'FORT DE ROVERE' ... HET VERGETEN MONUMENT?

Op 17 oktober jl. vond een opmerkelijk gebeuren plaats. Halsteren maakte zich opnieuw sterk voor het behoud van één der grootste forten in ons land, stammend uit de Spaanse tijd. Reeds eerder nam de Halsterse gemeenschap initiatieven voor het behoud van dit cultuurhistorisch en landschappelijk waardevolle object. Voornamelijk met het oog op het behoud ervan, kocht de gemeente Halsteren in 1961 het fort met de omgeving aan.

Met de wat kleinere forten Moermont en Pinsen maakte het fort De Rovere deel uit van een in 1628 aangelegde linie ter bescherming van Bergen op Zoom. In 1622 was het deze vesting gelukt haar naam La Pucelle (vrij vertaald: de niet in te nemen vesting) te behouden. In de harde strijd tegen het Spaanse leger, onder leiding van Spinola, bleef de stad gespaard. Echter door deze acties werd de noodzaak van het aanbrengen van verdere versterkingen aan de noordzijde van de stad, duidelijk aangetoond. Teneinde aan de dreiging van de Spanjaarden vanuit het Antwerpse het hoofd te kunnen bieden, besloten de Noordelijke Nederlanden tot de aanleg van uitgebreide fortificaties. Dit in een zeer korte tijd en ten koste van grote financiële offers. Het fort De Rovere is in het kader daarvan een der grootste versterkingen geworden, die ons land van dit type bezit.

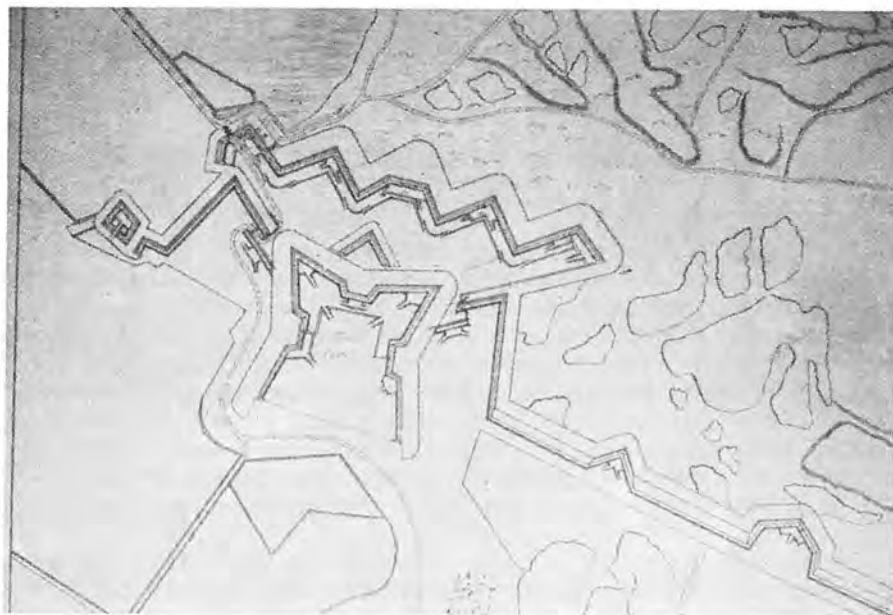
In de herst van 1986 nam Halsteren het wederom op voor De Rovere en presenteerde een door het bureau Oranjewoud B.V. ontwikkeld plan tot renovatie van een deel van de buitengrachten. Het plan lijkt goed te zijn ontvangen; van diverse zijden wordt immers de noodzaak van een ingrijpen onderschreven. De kosten van de renovatie worden geraamd op f 350.000,—. Duidelijk is dat de realisering voor het grootste gedeelte afhankelijk is van subsidies van provinciale- en landelijke instanties.

'Gezien de nationale waarde van cultuurhistorische monumenten, waarvan ook hier zeker sprake is, lijkt dit alleszins verantwoord,' aldus burgemeester H. J. Hendriksen tijdens de presentatie.

De huidige verloedering van een deel der grachten is veroorzaakt door de vervuiling van het riviertje de Ligne, dat gedeeltelijk het grachtentracé volgt. Sinds 1976 is de waterkwaliteit sterk verbeterd, doch in de aanliggende delen heeft de neerslag van de vervuiling een verlandingsproces in gang gezet, waardoor het karakter van het landschap en de herkenning van het eens zo indrukwekkende vestingwerk, verloren dreigt te gaan.

In de voorgestelde opzet wordt getracht met minimale ingrepen het oorspronkelijke beeld te herstellen. De herpresentatie van het plan De Rovere lijkt nu reeds nuttig te zijn geweest, gezien de vele positieve reacties.

J. Sinke

Fragment van een kaart der Linie met het fort de Rovere door J. van Westenhout (kort na 1795). (archief der Genie, B. 121)

Toelichting: Van de zijde van de gemeente Halsteren ontvingen wij vorenstaand verslag. Onze Stichting werd bij het overleg en de presentatie betrokken. Wij bepleitten een volledige opknapbeurt; uiteraard juichen wij het initiatief van wethouder J. Sinke en de plannen van het gemeentebestuur van Halsteren, als eerste stappen in de gewenste richting, van harte toe.

J. Sneepe

DE MILITAIRE CARTOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE VESTINGWERKEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW

'een vergeten atlas'

door Dr. ir. H. A. van Oerle

De Nederlanden hebben als atlasland altijd kunnen bogen op een internationale reputatie. De steden Amsterdam en Antwerpen waren befaamd om de talrijke kaarten — zowel land- als zeekaarten — die daar van de pers kwamen. Door het verschijnen van Koemans 'Atlantes Neerlandici' is van dit kostbare bezit een duidelijk beeld getekend en tevens een schat aan biografische en bibliografische kennis ontsloten. Bij de bewerking van de geïllustreerde beschrijving van de vestinggeschiedenis, die nu op gang komt, is wel opgevallen dat de militaire archieven op het gebied van de atlasen minder te bieden hadden dan mocht worden verwacht. De zo uitgebreide werkzaamheden op dit gebied zouden in de landelijke cartografie meer sporen hebben moeten achtergelaten.

In het bijzonder betreft dit het atlasbestand. Een nader onderzoek heeft hierin wel duidelijkheid verschaft. In het ARA bevinden zich twee atlasen in

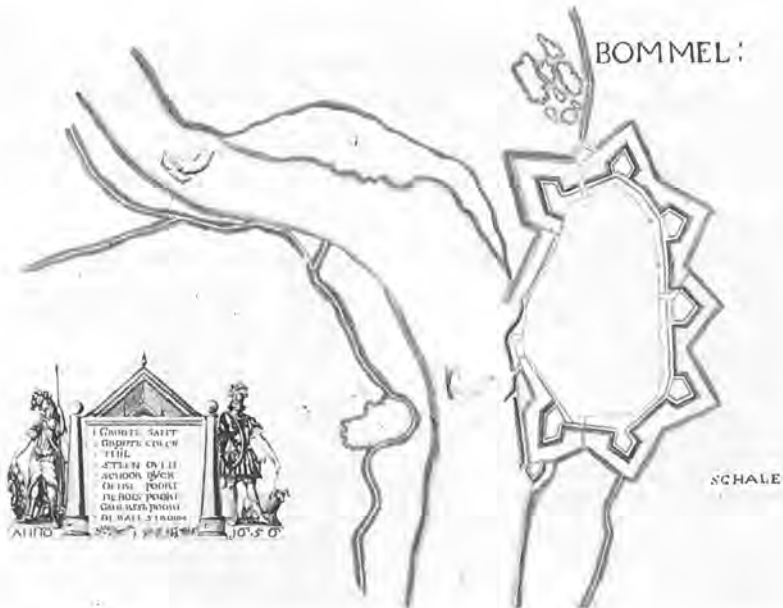

's-Hertogenbosch (24)

fotocopie. Ze zijn opgedragen aan de veldheer Frederik Hendrik. Een ervan dateert uit 1642 en is van de hand van Quirijn van Lobbrecht, controleur van fortificatien. De tweede is van de hand van Johan Elandt en dateert uit het jaar 1661 (in 'memoriam' opgedragen aan deze in 1647 overleden veldheer). De beide atlassen berusten in de bibliotheek van de Marine in Parijs.

Drs. van den Heuvel heeft ons uitvoerig geïnformeerd over de atlas die door de zoon van Johan in 1669 werd getekend en die berust in de Nationale bibliotheek in Florence. Het wordt hiermede duidelijk dat een aantal van de door Nederlandse cartografen handgetekende atlassen van vestingwerken een weg naar het buitenland heeft gevonden. Mogelijk hebben vijanden zich in het bezit hiervan gesteld om militaire akties voor te bereiden. Ook is wel eens gedacht aan de mogelijkheid dat cartografen die in buitenlandse dienst traden ze als sollicitatiestukken zouden hebben gebruikt en medegenomen. Een samenhangend onderzoek hiernaar heeft nog niet plaatsgevonden.

Het is nu wel duidelijk geworden, dat we voor het consulteren van deze gegevens onze blik moeten richten naar archieven buiten Nederland t.w. in Parijs, Florence, Madrid, Kopenhagen, Stockholm, Duitse archieven e.a. die nog moeten worden bezocht. Koeman heeft zich bij zijn inventarisatie beperkt tot het gebied binnen de Nederlandse grens. De atlassen die in den vreemde waren

Zaltbommel 1656 (15)

beland zijn buiten ons gezichtsveld komen te liggen en moeten derhalve worden opgespoord. Het is daarom van veel belang dat onlangs – door een van onze medewerkers – de aandacht is gevestigd op een oude atlas uit de zeventiende eeuw, die aan de deportatie was ontkomen. Koeman maakte er melding van.

In de bibliotheek van de Theologische Faculteit te Tilburg bevindt zich deze atlas inhoudende meer dan honderd handgetekende kaarten van Nederlandse vestingwerken. Ze is afkomstig uit de bibliotheek van het voormalig Groot-Seminari Haaren. Door de medewerking van de beheerder Dr. A. J. Geuns is het thans mogelijk de inhoudsopgave van deze atlas af te drukken.

Van de gehele atlas zijn kleuropnamen gemaakt en op A4 formaat vergroot zodat we in eigen bibliotheek de foto's kunnen bestuderen.

De atlas is vermoedelijk in gebruik geweest bij een technische dienst van de vestingbouw. We treffen in de atlas tekeningen aan van, voorgenomen of in uitvoering zijnde werken o.a. de aanleg van de Ommerschans, de aanleg van veldversterkingen aan de Rijn tussen Orsoy en Rijnberk. De aanleg van een dijk in Passergeule getekend door Pieter Horlewijn en gedateerd 1709.

De atlas had hierdoor blijkbaar wel erg geleden en is door de Zusters van St Catharinadal in 1964 gerestaureerd.

ATLAS VAN NEDERLANDSE VESTINGWERKEN IN DE 19E EEUW

afkomstig uit de bibliotheek van het Groot-Seminari Haaren thans in beheer bij de bibliotheek van de Theologische Faculteit van de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

afmetingen 36 x 81; anoniem en ongedateerd; handgetekend in kleur; (kleurendia's en kleurenfoto's zijn in onze documentatie opgenomen).

1 MVERS met CASTEEL (Meurs)	56 WILLEMSTAD
2 ORSSOEI met CASTEEL (Orsoy)	57 KLVNDERT met
3 RIINBERCK met EFFERSCHANS (Rijnberk)	SCHANS DE SVIKERBERGH
4 WEESEL met LIPPERSCHANS	58 HOLLANDIA
5 BVDERICK met CASTEEL (Buderik)	59 FOORT NORDAM (Noordam Fort)
6 RHEES met FORT NIEW RHEES	60 BERGEN OP SOOM MET SIN FORTEN
7 EMMERICK de schans	obj. nr. 1 SVIIT (Suid)
EMMERICK FORT ORANGE	obj. nr. 2 NOORT FORT
8 SCHENKE SCHANS met	obj. nr. 3 KICK INDE POT
TFORT FERDINANT	obj. nr. 4 FORT MOERMONT
9 AERNHEM	obj. nr. 5 FORT PINSEN
10 WAGENINGE met CASTEEL	obj. nr. 6 FORT ROOVER
11 DE STADT GROLL	61 STEENBERGEN
12 BREEVOORT met CASTEEL	62 HENDERICVS FORT
13 NIMMEGEN met KNODSENBURCH	63 TERTHOLEN (Tholen)
14 THIEL	obj. nr. 3 FORT NASSOV
15 BOMMEL 1656	obj. nr. 4 REDOVT
16 WORREKOM (Woudrichem)	64 FREDERICK HENDRICK
GORREKOM (Gorcum)	65 HOOGERWERFT
LOVVESTEYN (Loevestein)	66 KEISERS HOOF
17 MASTRIHT EN WIICK	67 VLISSINGE
18 DE FORTRESSE GENP (Genep)	68 MIDDELBORCH

- 19 DE GRAVE
 20 RAVENSTIEN met CASTEEL
 21 TNIEWE SCHANSKEN
 22 SCHANS DE VOEREN (de Voorn)
 EN ST. ANDRIES
 23 CREVECVEN (Crèvecoeur)
 ENGELLEN
 24 SHERTOGENBOSCH met CASTEEL (citadel)
 obj.nr. 1 FORT VSABELLE
 obj.nr. 2 FORT ANTONY
 obj.nr. 3 FORT PETTELAER
 obj.nr. 4 FORT ORTHEN
 25 HVESDEN met CASTEEL (Heusden)
 26 THVIS TE HEMERT met CLEINE SCHANS
 27 DOESBORCH met EEN RETRENCEMENT
 28 SVTPEN (Zutphen)
 29 DEVENTER
 30 HATTHEM met EEN REDVIITE
 31 SWOL met vier schansen (Zwolle)
 obj.nr. 6 BERCH SCHANS
 obj.nr. 7 NIEVW SCHANS
 obj.nr. 8 KOOTER SCHANS
 obj.nr. 10 LEUR SCHANS
 32 KAMPEN met fort
 33 HARDERWYCK
 34 DE STADT ELBVRCH
 35 HASSELT
 36 SWARTE SLVIS (Zwartsluis)
 37 BLOCK SIEL (Blokzeil)
 38 CVINDER SCHANS
 39 STEENWICK
 40 EMDEN
 41 CASTEEL LIEROORT
 42 DELFSYEL
 43 GROENNINGEN
 44 LANGACKER SCHANS
 45 WINSCHOTEN
 46 BELLINGWOLDE
 47 BOERTANGE
 48 SCHANS OP DE FALTERSDYK
 SCHANS TEN HOLE
 49 COEVERDEN met CASTEEL
 50 OMMERSCHANS
 51 NAERDEN
 52 DEN BRIEL
 53 BRÉDA met kasteel
 54 T FORTTERHEIDE (Fort Terheyden)
 T FORT AN DE GROTE WARANDA of
 Spinolaschans
 EEN REDOVTE (a.d. Sluis)
 55 GETREVDENBEROH (Geertvuidenberg)
 obj.nr. 5 STEELHOVENSE SCHANS
 obj.nr. 6 MIDDELSCHANS
 obj.nr. 7 NOORDBROSSE SCHANS
 obj.nr. 8 EEN RETRENSMENT
 69 TERVEER (Vere)
 70 DE STADT VAN DER GOES
 71 ZIRCK ZEE (Zierikzee)
 72 SLVIIS (Sluis)
 obj.nr. 2 GROTTÉ PAS
 obj.nr. 3 CLIENNE PAS
 obj.nr. 6 CASTEEL
 73 ARDENBVRCH (Aardenburg)
 obj.nr. 4 ELDERSCHANS
 obj.nr. 5 OOL SCHANS
 74 OOS BURCH (Oostburg)
 obj.nr. 1 HENRICUS FOERT
 obj.nr. 2 SLYCKENBORCHS FORT
 obj.nr. 3 NIEVVELTS SCHANS
 75 PHILIPPINE met FORT
 76 BIERVLIET
 77 MOVRIES FORT (Mauritsfort)
 78 DEN POLDER VAN NAEMEN
 79 TER NVESE (Terneuzen)
 80 AXEL
 81 HVLST
 obj.nr. 1 MOER SCHANS
 obj.nr. 8 LINIEN VAN COMMUNICATEI
 obj.nr. 9 DESEIN VAN EEN NIEVW FORT
 obj.nr. 10 TFORT NASSOV
 82 LILLO
 83 TSAS (Sas van Gent)
 obj.nr. 1 FORT ST: ANTONI
 obj.nr. 12 TPAS
 84 LIIEFKENS HOECK
 85 DE KRVIS SCHANS (Kruisschans)
 86 ISENDICKE (Ijzendijke)
 87 IOFFROV SCHANS (Juffrouw schans)
 88 MOER SPVI (Moerspui)
 89 EEN RETRENCEMENT IN CASANT
 (Cadzand)
 obj.nr. 1 FORT NASSOV
 obj.nr. 2 FORT OENGIE (Orangie?)

(nrs. 90 t/m 99 zijn slapende nummers)

- 100 CASSENDRIEA
 obj.nr. 2 FORT ORANGNIEN
 obj.nr. 3 FORT NASSOV
 obj.nr. 4 REDOVTE BERGHEM
 obj.nr. 1 FORT ISABEELE
 obj.nr. 2 FORT TERRIJSSE
 obj.nr. 3 FORT S:T; BERNART (St. Bernard)
 obj.nr. 4 FORT S:T; POVLUS (St. Paulus)
 101 WIJCK BII DUURSTEDÉ
 kaart ontbreekt
 102 HARLNIGE (Harlingen)
 103 LEWEARDEN (Leeuwarden)
 104 DOCKOM
 105 SLOTEM (Sloten)

Kaarten van belegeringen (ongenummerd en ongedateerd)

HET BELECHT VANDE STADT MAESTRICHT; HET BELECHT VAN SERTOOGHENBOCHS;
 DE BELEGERIJNGE VANDE FORTRESSE GENNEP; HET BELEG VAN RYNBERCK

Overige kaarten

Rheinberg en Orsoy, Rheinberg met Efferschans en Speyschans, Aanleg Ommerschans,
 Versterkingen aan de Rijnsoever

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN BOURTANGE

door J. J. Lenting

Ook in het jaar 1986 zijn bij graafwerkzaamheden en bij archeologisch onderzoek weer veel historische voorwerpen uit de vestingperiode tussen 1593 en 1850 geborgen.

In de gracht rondom het noordelijk gedeelte van het Kroonwerk zijn diverse bijlen, compleet met steel, gevonden, zogenaamde *ijsbijlen*, die gebruikt werden om in de winter de grachten van hun ijs te ontdoen.

Ook achter het Kroonwerk zijn uit de gracht leuke voorwerpen geborgen, waaronder een compleet glas-in-loodraam; een koperen zakzonnewijzertje; strijkglas; pijpardenbeeldje; brandbom van touw en pek; kanonskogels en nog vele vele andere voorwerpen.

Tussen de contrescarp en de halve maan zijn de bruggalen van de 1e brug aan de Duitse kant teruggevonden en ingetekend. De palen moesten worden verwijderd, om plaats te maken voor nieuwe hardhouten palen. Hierop is inmiddels een nieuwe brug verrezen, naar voorbeeld van oude bestektekeningen. De oude eikenhouten palen bleken nog puntgaaf te zijn na al die jaren.

Op de plaats waar vroeger het 'secreet' heeft gestaan, tussen het Oudemagazijns bastion en het Hekmans bastion, zijn veel oude voorwerpen gevonden.

'Sekreet' aan de brug voor de Munstersepoort.

Meestal worden op plaatsen van secreten (dat is een soort openbaar toilet) kleine voorwerpen gevonden zoals: munten; tabaksdozen; brilletjes; dobbelstenen en honderden pijpekoppen. Dat is wel te verklaren: er viel wel eens iets uit de broekzak door de opening van de secreteet in het vieze water.

Bij onderzoek naar de funderingsrestanten van de turfschuur met de rosmolen en de dependance van het 's Landshuijs, zijn de resten van een kelder teruggevonden. Buiten tegen de achtergevel van de voormalige dependance werd een afvalkuil ontdekt. In deze kuil zaten maar liefst 35 wijnflessen, 2 gegraveerde bekeerglazen, een gegraveerde bokaal, 2 glazen kandelaars, een glazen voorraadpot, 2 porceleinen schoteltjes en enige pijpekoppen. Op de bokaal waren twee familiewapens gegraveerd. Het mannelijk wapen is van Jan Jacob Mulert, commies van 's Lands magazijnen der fortresse Bourtange. Het vrouwelijk wapen is van Margareta Elizabeth van Clopenborch, dochter van de rigter van Westerwolde Theodorus Cloppenborch uit Vlagtwedde. Waarschijnlijk hebben zij de bokaal cadeau gekregen bij hun huwelijk.

De in 1985 ontdekte beerput bij het Commandeurs logement, die waarschijnlijk voor het laatst in 1663 werd gebruikt, bevatte o.a. 40 voor die tijd kostbare glazen.

De bewoner van het Commandeurs logement was kapitein Gerrit Joachim van Amama. Hij was kommandant van de vesting in de periode 1659 tot 1672 en van 1673 tot 1677.

Beerput van de Commanderie. (foto's J. J. Lenting)

STICHTING VRIENDEN VAN DE VESTING NAARDEN/VESTINGMUSEUM

Tijdens de najaarsvergadering werd afscheid genomen van voorzitter C.P. Dekker. Zijn opvolger Drs. P.C. Kroes schetste in zijn afscheidstoespraak de grote verdiensten van de heer Dekker, die gedurende zeven jaren met tact, geduld en doorzettingsvermogen vele problemen heeft opgelost. Hij onderstreepte zijn woorden met een geschenk. De secretaris Mevrouw W.A.H. Voorneman werd opgevolgd door Mevrouw B.M. Hoyng.

Tot het bestuur traden voorts toe de heren Nuis, van Limburgh en Bredeman. In 1986 bezochten 47.000 bezoekers het Vestingmuseum.

De bedrijfsvoering in het museum vergde, in het bijzonder wegens het tekort aan personeel, veel 'kunst- en vliegwerk'. Aan het herinrichtingsplan en een lange termijnvisie wordt gewerkt.

Adres Vestingmuseum: Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden, tel. 02159-45459.

J. Sneep

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

Vice-voorzitter, tevens secretaris, Mr. C.T. de Bijl Nachenius trad af wegens het bereiken van de 'pensioengerechtigde leeftijd'. Tijdens een bijeenkomst te Broek in Waterland namen bestuur en directie NCM afscheid van deze 'man van het eerste uur' en zijn echtgenote. Hij werd als vice-voorzitter opgevolgd door Jhr. C. van Eijsinga en als secretaris door de heer C. André de la Porte. In het najaar werd Drs. P. Nijhof, die vele jaren namens het NIROV in het bestuur zitting had, opgevolgd door Mr. ir. H.W. Hartman.

Overigens zij voor de bestuurssamenstelling verwezen naar het Jaarboek 1985/'86 en het NCM-jaarboek. Het aantal aangesloten organisaties bedraagt ruim 300. Adres NCM: Sint Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

In 1986 werd zoals gebruikelijk veelvuldig overleg gepleegd met het Ministerie, diensten en politici. Uiteraard vooral over de ontwerp-Monumentenwet, die binnenkort in parlementaire behandeling komt. De mede door de NCM georganiseerde instructiedagen 'Gemeentelijke monumentenzorg in de praktijk' trokken een overweldigende belangstelling; besloten is in 1987 opnieuw een aantal instructiedagen te organiseren.

Ook de Nationale Monumentenstudiedag op 14 mei 1986 te Zutphen werd goed bezocht. Het onderwerp 'Cultuurhistorische waarden in het landschap' was in het bijzonder voor onze Stichting van belang. De verzamelde voordrachten zijn verkrijgbaar bij de NCM. Hetzelfde geldt voor vele andere publicaties, zoals die vermeld zijn in ons Jaarboek 1985/'86 en in het nieuwe NCM-jaarboek 1987, dat omstreeks mei 1987 uitkomt.

J. Sneep

BOEKBESPREKINGEN

*door J. P. C. M. van Hoof, C. H. van Meijgaard,
S. H. Poppema en J. Sneep (J.S.)*

'Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw; een streven naar erkenning en macht - door Harry Lintsen.

Paperback; afm. 17 x 24 cm; 384 blz.

Uitgave Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1980.

(Uitverkocht; alléén in bibliotheken te raadplegen.)

Dit boek is een uitgave van de studie, waarop de schrijver in 1980 is gepromoveerd. Het behandelt de vorming en opkomst van het civiele ingenieursberoep in Nederland in de negentiende eeuw. 'Civiel' hier in de brede betekenis van 'burgerlijk' (= 'niet-militair') en niet in de enge zin van 'weg- en waterbouwkundig'.

Het boek bestaat uit twee delen. In deel I worden behandeld de vorming en militarisering van het ingenieursberoep (tot 1850) en in deel II de vermaatschappelijking van het ingenieursberoep (1850-1900).

In deel I vindt de speciaal in de historie van de Genie en van de Waterstaat en hun onderlinge verband geïnteresseerde lezer een schat aan gegevens. De eerste ingenieursgroeperingen treffen wij in Nederland in het leger aan voor diverse technische activiteiten. De officieren van de militaire corpsen, die daarmee belast zijn, krijgen aan het eind van de achttiende eeuw een opleiding aan de militaire scholen. Een civiele ingenieursgroepering komt men in de Nederlandse samenleving tot 1800 niet tegen.

Schrijver staat uitvoerig stil bij de militaire ingenieurs en behandelt hun opkomst, taken, organisatie, opleiding en maatschappelijke positie. Deze groepering heeft een belangrijke rol gespeeld bij het beroepsvormingsproces van de civiele ingenieur.

De zorg voor de waterstaat in de Republiek in de achttiende eeuw is nog overgelaten aan de waterschappen.

Wel was er toen reeds een streven naar eenheid en centralisatie. Lintsen behandelt dit centralisatieproces, dat onder Franse invloed gestalte krijgt en leidt tot het ontstaan van een corps ingenieurs van de waterstaat.

Door de oriëntatie van de hoge waterstaatsambtenaren, zoals Jan Blanken Jansz., krijgt dit corps een duidelijk militaire signatuur.

Tot ver in de negentiende eeuw blijft het streven van de corpsleiding erop gericht de status van het corps te verhogen tot op het niveau van de militaire corpsen, in het bijzonder dat van de Genie. De opleiding van het 'officierscorps' van de Waterstaat is op militaire leest geschoeid en vindt plaats aan militaire scholen waar ook de legerofficiëren hun opleiding krijgen.

Ook deel II is zeer interessant met de behandeling van o.a.: de groei van het technisch onderwijs in Delft via Koninklijke Academie, later Polytechnische School tot de oprichting van de Technische Hogeschool in 1905, de opkomst van de spoorwegen als nieuw domein voor de ingenieurs en tenslotte het ontstaan van de ingenieursverenigingen.

In het kader van deze boekbespreking is het niet mogelijk aan alle facetten van deze belangwekkende studie aandacht te besteden. Ik hoop er wel in geslaagd te zijn Uw inte-

resse te wekken voor een boek dat mede door de zeer uitgebreide literatuuropgave en -verwijzingen van groot nut kan zijn bij de geschiedschrijving van de Genie en bij het werk dat verricht wordt door de Stichting.

C. H. van Meijgaard

De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode (1648-1730) - door A. C. M. Kappelhof.

Stichting zuidelijk historisch contact, Tilburg, 1986 (diss. Utrecht, 1986).

ISBN 90-70641-19-4.

Op 19 oktober jl promoveerde Ton Kappelhof, medewerker van onze stichting in Noord-Brabant, aan de Rijksuniversiteit van Utrecht op het onderwerp: de belastingheffing in de Meierij van Den Bosch in de jaren 1648-1730.

Uitgangspunt voor zijn onderzoek, waarvan de resultaten werden vastgelegd in een omvangrijk boekwerk van ruim 400 pagina's, vormde het bij vele Brabanders nog levende idee dat hun provincie als Generaliteitsland in de zeventiende en achttiende eeuw door de Republiek der Verenigde Nederlanden als wingewest werd geëxploiteerd. Dit beeld kwam vooral in zwang nadat in 1929 prof. dr. Th. J. A. J. Goossens, rector van de RK Handelshogeschool in Tilburg een geruchtmakende rede had uitgesproken onder de titel: 'Het arme Brabant'. Hierin betoogde deze dat vooral door de zware belastingheffing het eens zo welvarende Brabant in het betreffende tijdvak zo enorm verarmde. De hooggeleerde baseerde zich hierbij op gegevens uit de Meierij, maar ging er voor het gemak van uit dat deze ook wel voor de rest van Staats-Brabant zouden hebben gegolden. Kappelhof komt op grond van zijn onderzoek naar de belastingheffing in de Meierij in de periode 1648-1730 tot de conclusie dat de opvattingen van Goossens, zoals die door deze zijn uitgesproken in zijn rede uit 1929, niet langer staande te houden zijn. Hij merkt daarbij op dat de economische recessie in de Meierij in de bedoelde periode eerder te wijten was aan oorlogshandelingen en de achteruitgang in de agrarische sector. In zijn proefschrift besteedt hij tevens aandacht aan de wijze waarop een deel van het geïnde belastinggeld weer naar de Meierij terugvloeide. Over de terugvloeiing van dit geld in de vorm van de uitgaven aan de bouw van vestingwerken publiceerde hij reeds in het jaarboek 1983/84 van onze stichting, waarin een artikel verscheen over de financiële aspecten rond de reconstructie van de vesting Grave in de jaren 1679-1692, een stad die weliswaar buiten de Meierij ligt, maar een beter voorbeeld vormt dan de enige andere in aanmerking komende vesting, 's-Hertogenbosch, waaraan na 1648 slechts weinig veranderd werd. In dit artikel kwam Kappelhof tot de conclusie dat een aanzienlijk deel van de aan deze reconstructie bestede gelden weer terugvloeide naar de Graafse gemeenschap in de vorm van de uitgaven die het bij de bouwactiviteiten ingezette werkvolk uitgaf aan voedsel, drank en logies. Het voorbeeld van Grave komt uiteraard ook in het proefschrift aan de orde.

Wie kennis neemt van de inhoud van Kappelhofs studie, komt onder de indruk van de onvoorstelbare hoeveelheid werk die hij heeft verricht. Daarnaast dwingt de wijze waarop een en ander is beschreven – de aan de orde gestelde materie is namelijk in een prettig leesbare stijl onder woorden gebracht – grote bewondering af. Kortom, een in veel opzichten zeer lezenswaardig boek.

J. P. C. M. van Hoof

Vestingwerken in West-Europa - door Rudi Rolf en Peter Saal.

Paperback; ca 100 foto's, 50 kaartjes en plattegronden, tientallen tekeningen van kazematten, een verklarende woordenlijst en een bibliografie en twee registers.

Uitg. Fibula-Van Dishoeck, Weesp, 1986. Prijs f 39,90. ISBN 90.228.3613.4.

Dit boek dankt zijn ontstaan, zo blijkt uit het woord vooraf van de schrijvers, aan de toenemende belangstelling voor de militaire architectuur van de twintigste eeuw. Zij hebben aan de relatief vele publikaties die daarover in de afgelopen jaren in binnen- en buitenland zijn verschenen, een reisboek toegevoegd waarmee zij beogen belangstellenden in staat te stellen zich met eigen ogen en met kennis een oordeel te vormen over de laatste generaties vestingwerken.

Daartoe zijn de ongeveer eerste vijftig bladzijden, het historische gedeelte, gewijd aan de vestingbouw van de negentiende en vooral van de twintigste eeuw in Nederland, België, Frankrijk en Duitsland. De verschillen in concepties van de vestingbouwers in die landen worden in hoofdlijnen duidelijk uiteengezet zodat niemand die het historische gedeelte met aandacht leest, nog onwennig en onzeker tegenover de vestingwerken zal staan.

Na deze theorie volgt de handleiding voor de verkenningen in het veld. Het boek beschrijft twee 'reizen', de ene langs de kust van het Westeuropese vasteland, t.w. die van Nederland (met Nederlandse en Duitse werken van Kornwerderzand tot en met Breskens), België en Frankrijk, en de Kanaaleilanden en de ander langs de Duitse grens in België en Frankrijk, waarbij vooral aandacht wordt gegeven aan de ouvrages van de Maginotlinie. Er is geen beschrijving van een reis in Duitsland omdat in dat land 'nog weinig fortificaties ons resten'. Het reisboek geeft wel ruimschoots aandacht aan de werken van de Atlantikwall, onder meer door vele diagrammen van bunkers. Om de lezer wat houvast te bieden is er een register van standaardtypen van bunkers aan het boek toegevoegd.

Het reisgedeelte, ongeveer honderd bladzijden, is praktisch en duidelijk, zonder lyriek. Met grote precisie geeft het boek aan waar de beschreven vestingwerken te vinden zijn en als de fortificatievorderer maar beschikt over de door de schrijvers aanbevolen kaarten – de gele Michelinkaarten (schaal 1 : 200.000) of, voor gebruik in Frankrijk, de groene kaarten van het Institut Géographique National (schaal 1 : 100.000) – zal hij of zij niet veel moeite hebben de plaats van de werken te vinden. Voor de zekerheid bevat het ten aanzien van de Atlantikwall ook nog de volgende raadgeving: 'Zoek langs de kust naar betonnen macadamwegen want deze leiden naar Duitse bouwsels of graafwerven'.

Sommige werken mogen niet worden bezocht omdat zij op verboden terrein liggen maar dat moet de onderzoeker wel met enige relativiteit bekijken. Het boek geeft het volgende aan hem of haar mee: 'Verweerde waarschuwingen en vergaan prikkeldraad betekenen juist dat men op de goede weg is'. En dan nog een waarschuwing voor een bezoek aan een bepaald vestingwerk in Frankrijk: 'Men moet het terrein met enige omzichtheid betreden, daar het officieel nog militair terrein is'.

Afgezien van betreurenswaardige onnauwkeurigheden bij de vermelding van feiten en in de terminologie – vooral bij de behandeling van de Maginotlinie maar ook bij de beschrijving van werken en linies in Nederland – is 'Vestingwerken in West-Europa' een goed bruikbaar reisboek.

S. H. Poppema

Malta, a Guide to the Fortifications - door Dr. Quentin Hughes.
Paperback; afm. 30 x 21 cm; 276 blz.
Uitgave Penpaled Books, Liverpool, 1985. ISBN 0907809030.

Dit eenvoudig uitgevoerde werk geeft in alfabetische volgorde op 189 bladzijden een beschrijving van de vele fortificaties op Malta, verduidelijkt met een groot aantal kaartjes, ook van niet uitgevoerde bouwplannen.

Na voorwoord en inleiding volgen 52 bladzijden militaire geschiedenis van Malta. Het overzicht van de afzonderlijke werken wordt gevolgd door 11 pagina's met gegevens over het geschut dat er geplaatst is geweest. Tenslotte geeft deze gids nog een literatuurlijst en vier bladzijden vestingbouwkundige termen.

Het boek is een zeer goede gids voor ieder die met grote belangstelling verkenningen op Malta wil doen. Maar de huidige bestemming van de werken staat niet vermeld en er wordt evenmin informatie gegeven over de toegankelijkheid, wat voor gebruikers die verwachten met dit boek een toeristische gids in handen te hebben, tot teleurstellingen kan leiden. Degenen die een goed inzicht willen krijgen in de vestingbouwkundige geschiedenis van Malta, zullen bij raadpleging van het boek moeilijk teleurgesteld kunnen zijn.

S. H. Poppema

Register op de jaarboeken 1932-1982 - door Ing. G. v.d. Wel.

Paperback; afm. 21 x 16 cm; 72 blz.

Uitgave Stichting Menno van Coehoorn, 's Gravenhage, 1986 (zie boekenlijst M.v.C.).

De eerste stappen tot inventarisatie van onze jaarboeken werden gezet door het toenmalige bestuurslid Ir. H. Weezeman. Zijn register over de jaren 1932-'67 werd later aangevuld tot en met 1972. In juli 1979 verscheen van de hand van Ir. H. Walkate een aanvulling tot en met 1978.

Het zal duidelijk zijn, dat deze veel gehanteerde indexen aldus geleidelijk minder doelmatig werden. Bovendien groeide de behoefte aan méér informatie. Het gouden jubileum in 1982 was een dankbaar aanknopingspunt om een nieuwe start te maken. Onze correspondent/lid studiec commissie Ing. G. van der Wel bleek bereid het omvangrijke documentatiewerk op zich te nemen.

Wel, het resultaat mag er zijn.

Naast meer uitgebreide overzichten, per provincie gerangschikt, van objecten waarover ooit gepubliceerd is, zijn ook 'ingangen' per linie of stelling gemaakt.

Verder zijn artikelen en afbeeldingen systematisch gerangschikt, alsmede boekbesprekingen.

Tenslotte werd een begin gemaakt met het publiceren van bibliografieën; als eerste werd opgenomen:

Bibliografie van W. H. Schukking door L. J. Spanjaardt Speckman.

Het 'Register' zal, naar wij verwachten, niet alleen als instrument gebruikt worden, maar ongetwijfeld ook inspirerend kunnen werken op (potentiële) medewerkers. Want naast respect voor de samensteller rijst toch – bij het doorbladeren – ook waardering op voor alles wat onze voorgangers in gang zetten of tot stand brachten.

J. S.

De Hollandse Waterlinie — onder redactie van Hans en Jan Brand.
Paperback; afm. 24 x 20 cm; 193 blz.; veel foto's en kaarten.
Uitg.: L. J. Veen B.V. Utrecht/Antwerpen en Stichting Fort Asperen, 1986.
ISBN 90.204.25331.

De Stichting Fort Asperen heeft onder de inspirerende leiding van haar voorzitter P. Cleveringa in de korte tijd van haar bestaan al vele activiteiten ontplooid en goede resultaten geboekt (zie o.m. het verslag op blz. 112). Daartoe rekenen wij beslist: het uitgeven van dit boek.

De door de Stichting in 1985 in het leven geroepen werkgroep, die het boek ging samenstellen, bestond, voor zover ons bekend uit medewerkers, die hun sporen op dit gebied verdiend hadden. De werkgroep leverde aan de eindredactie bijdragen, waarin de geschiedenis van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie uit verschillende gezichtshoeken in beschouwing werd genomen. Deze werkwijze kan voordelen opleveren voor het wekken van begrip bij de geïnteresseerde leek, resp. bij verdergaande studie door (potentiële) deskundigen op deelgebieden, maar kan ook nadelen hebben.

Daarover later meer.

Voor goed begrip van mijn commentaar volgt hier een inhoudsopgave:

Ten geleide, door P. Cleveringa.

Chris Will: De waterlinie in vogelvlucht.

Ing. G. Koppert: Water, een machtig bondgenoot.

Chris Will: Ongenaakbare architectuur.

Willem Heesen en Wilfried van Winden: Het strategische landschap.

Cees Straus: Het leven in en rond het fort.

Jaap de Zee: Overzicht duurzame vestingwerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Voorzitter Cleveringa stelt in zijn 'Ten geleide', schrijvend over de tentoonstelling in het fort:

Tijdens de voorbereidende werkzaamheden werd snel duidelijk dat een schat aan gegevens en met name schitterend beeldmateriaal mede vanwege de klimatologische omstandigheden in het fort onbenut zou moeten blijven. Daarom werd besloten tot de uitgave van dit boek, waarin veel dieper op de verschillende aspecten van het onderwerp kon worden ingegaan en een optimaal gebruik kon worden gemaakt van het beschikbare, veelal niet gepubliceerde, beeldingsmateriaal.

Tentoonstelling en boek zijn bedoeld als algemene informatie over een uniek en typisch Nederlands verdedigingssysteem, dat in de geschiedenis van ons land een belangrijke rol heeft gespeeld.

De aangegeven doelstelling is m.i. een goede verklaring voor de vorm en opzet die het boek heeft gekregen.

De druk van de tijd (men wilde het boek presenteren bij de opening van de tentoonstelling) zal waarschijnlijk mede oorzaak zijn van enige onvolkomenheden en — wat belangrijker is — enige tekortkomingen in de compositie van de bundel. Ik denk bij dit laatste aan b.v. de volgorde der hoofdstukken: 'Het strategische landschap' zou ik op de eerste plaats hebben gebracht, evt. in samenhang met of voorafgegaan door een korte beschouwing over de krachtsverhoudingen in NW-Europa en de ontwikkeling van wapens en tactieken in de vestingoorlog.

Verder zou de eindredactie meer hebben kunnen doen aan de onderlinge afstemming

der hoofdstukken: er is sprake van verscheidene overlappingsen, soms ook van het dubbel afdrucken van foto's. Voor degene, die de stof thematisch benadert, géén probleem, maar voor de 'doorlezer' soms ietwat storend.

Tenslotte: de samenhang tussen de tekst en de afbeeldingen is niet altijd even goed. Een overmaat aan afbeeldingen, maar soms niet de juiste maat in het onderlinge verband. De veruit grootste doelgroep (de te interesseren bezoeker) zal het niet missen, maar de lezer, wiens belangstelling gewekt is en die méér wil weten, zoekt bijna overal tevergeefs naar bronnen, litteratuur, de herkomst der afbeeldingen, enz.

De kritieken in de pers en onder de bezoekers en lezers zijn in het algemeen positief, maar onvoldoende is doorgedrongen (zie b.v. de 'Volkskrant' van 21 juni '86), dat al met al ons verdedigingssysteem er mede voor gezorgd heeft, dat ons land in de periode 1579-(Unie van Utrecht)-1940 slechts éénmaal volledig werd bezet en wel in de Franse tijd. En dat, terwijl we toch in tenminste twaalf oorlogen verwickeld raakten. Een resultaat van onze verdedigingsinspanningen, dat voor de periode 1579-1940 overeenkomt met dat van het spreekwoordelijk onafhankelijke Zwitserland. Inderdaad: 'een uniek en praktisch verdedigingssysteem' (Chris Will, blz. 37).

Het boek heeft teveel positieve kwaliteiten om schoonheidsfouten of onvolkomenheden op te sommen. Een enkele wil ik noemen: op blz. 180 staat dat de Werken bij Griftestein 1500 meter ten westen van het fort op de Biltstraat zijn gesitueerd. Dit moet zijn: ten oosten. Ook de kaart op blz. 10-11 verdient in deze correctie te worden betrokken. Het bijzonder nuttige en handzame overzicht der duurzame verdedigingswerken op blz. 173 e.v. verdiende een volledig uitvouwbare overzichtskaart achterin het boek. De huidige volgorde is lastig voor naslag.

Het boek is mooi uitgevoerd, het laat zich gemakkelijk lezen en bekijken en het bevat een rijke verzameling afbeeldingen. Vrijwel alle kleurenfoto's zijn prachtig, vele zwart-wit foto's ook, maar sommige zijn helaas onherkenbaar donker of te klein afgedrukt. Samenvattend menen wij, dat het boek beantwoordt aan de door voorzitter Cleveringa omschreven doelstelling.

Het zal naar onze overtuiging ook voldoen aan de verwachting, die hij aan het slot van zijn inleiding uitspreekt: '*Wij hopen dat deze publicatie er toe zal leiden dat de Hollandse Waterlinie niet alleen vanwege zijn geschiedkundige waarde maar ook om de fraaie wijze waarop het Nederlands landschap er door is getekend, blijvende zorg en aandacht zal krijgen.*'

J. S.

De vesting Loevestein - door Dr. J. Belonje in het tijdschrift van de Historische Kring Bommelerwaard, Zaltbommel; jaargang XXII, nr. 59, oktober 1986.

In zijn 'kroniek' (zoals schrijver dat noemt) wordt een helder inzicht gegeven in de geschiedenis van deze 'uiterste Frontier van Holland'. Zoals gebruikelijk voorzien van enige authentieke tekeningen en aanhalingen uit oude archiefstukken; maar evenzeer: met voldoende aanknopingspunten voor verder graven en voldoende beeldend beschreven voor het verkrijgen van een goed historisch overzicht.

J. S.

Jaarverslag 1985 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Paperback; afm. 20 x 24 cm; 184 blz.

Uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1986. Prijs f 12,50 (bestelling door storting van f 12,50 op girorekening nr. 751 t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublicaties te 's-Gravenhage).

In het jaarverslag worden, zoals gebruikelijk, alle aspecten van de monumentenzorg behandeld. Het is voorzien van vele statistische gegevens en illustraties en bijzonder fraai uitgevoerd. Een waardevol verslagwerk.

J.S.

Bescherming van historische vestingwerken in NoordHolland.

Nadat reeds gedurende enige jaren in overleg met onze Stichting in betrekkelijke stilte gewerkt was aan het opzetten van een goede documentatie over deze materie, alsmede aan de beleidsvoorbereiding van het provinciaal bestuur, werden in de afgelopen maanden enkele belangrijke beslissingen genomen c.q. stappen gezet.

Zo gaf de Provinciale Planologische Dienst in 1986 uit: Studiebericht nr. 17 'De cultuurhistorische betekenis van forten', samengesteld door Ing. R. Schimmel (P.P.D.). Een omvangrijke studie (185 blz.), waarin in het bijzonder wordt ingegaan op de Stelling van Amsterdam en het Noordhollandse deel van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie. Behalve algemene beschouwingen en overzichtskaarten, bevat de bundel ook tekeningen, foto's en beschrijvingen per object. Voorts een vooral voor het te voeren beleid van groot belang zijnde overzicht over de cultuurhistorische waarden en de huidige beheersituatie en gebruiksmogelijkheden.

In samenhang met deze studie verscheen in 1986 een concept-beleidsvisie – 'de Stelling van Amsterdam', uitgegeven door het Provinciaal Bestuur. Hierin wordt nader ingegaan op de cultuurhistorische, landschappelijke, ecologische en evt. recreatieve betekenis van de objecten, behorend tot de Stelling. Voorts worden de beleidsdoelstellingen geformuleerd en de mogelijke toekomstige bestemmingen aan de orde gesteld.

De beleidsvisie werd op 30 januari 1987 aan bestuurders, vertegenwoordigers van diensten, belanghebbende organisaties en de pers gepresenteerd en toegelicht.

Het Provinciaal Bestuur is voornemens de nota in het voorjaar van 1987 vast te stellen.* Tenslotte heeft het Provinciaal Bestuur een nota vastgesteld, betrekking hebbend op (gewapend) betonnen verdedigingswerken, voor zover aangelegd door de Nederlandse overheid na 1915. In de omvangrijke nota, rijk voorzien van kaarten, tekeningen en foto's, zijn naast algemene beschouwingen over de materie per gemeente en per object een aantal relevante gegevens opgenomen t.b.v. plaatsing op de monumentenlijst. Inmiddels heeft het Provinciaal Bestuur, op basis van de provinciale monumentenverordening, alle objecten opgenomen in de provinciale monumentenlijst.

Op 11 maart 1987 werd door het Provinciaal Bestuur in samenwerking met onze Stichting een symposium over dit onderwerp gehouden.

J.S.

* Nader kan worden medegedeeld, dat de Nota op 9 maart 1987 door Provinciale Staten is aangenomen.

De geschiedenis van het fort Spijkerboor - door S.H. Hoogterp, opgenomen in 'Nederlandse historiën', november 1986.
Afm. 24 x 16 cm; 62 blz.; vele afbeeldingen.
Berkel en Rodenrijs.

Het fort bij Spijkerboor is één der (oorspronkelijk) 36 forten, behorende tot de Stelling van Amsterdam. Ofschoon het niet in de directe zin in gevechtshandelingen betrokken is geweest, heeft het fort een nogal bewogen levensloop gekend. Bovendien is het fort – na het slopen van het fort bij Velsen – het enige, dat nog bewapend is. Het is nog altijd voorzien van een draaikoepeel met twee 10,5 cm kanonnen. Redenen genoeg voor de bekende artillerieskundige Kol. Klu b.d. S.H. Hoogterp om een diepgaand onderzoek in te stellen en een monografie te schrijven.

Met betrekking tot de totstandkoming behandelt hij de politieke voorbereidingen, de tactische aspecten, alsmede de bouw en inrichting. Uitvoerig komen gelukkig ook aan de orde: het functioneren van het fort en het leven en werken van de bemanning. Later ook: van het object als detentie-oord!

Van harte getuigen wij van onze waardering voor deze studie. Een studie, die naar wij hopen navolging zal vinden en zal bijdragen tot het behoud van dit in sommige opzichten unieke fort.

J.S.

'Index op namen' van de atlassen van historische vestingwerken - door A.H. Mohr. Uitgave Stichting Menno van Coehoorn, 's Gravenhage 1986 (zie Nieuwjaarsbrief 1987).

Onze atlassen van historische vestingwerken werden in de loop der jaren 1950-'70 opgezet op basis van een tamelijk beperkt budget. Wel werden de subsidies geleidelijk wat hoger en de omvang der atlassen groter, maar het bleef passen en meten. Verbetering van de financiële speelruimte én de bereidwilligheid van de heer A.H. Mohr (die reeds aan de uitgave van de eerste Atlas: Groningen 1956, medewerking verleende!) maakten het ons mogelijk alsnog indexen op namen van de verschenen acht delen te doen samenstellen en uitgeven. In een helder overzicht op atlasformaat vindt men thans objecten en personen gemakkelijk terug. Een uitstekend instrument is aan onze basis-documentatie toegevoegd.

J.S.

De Physique Existentie dezes Lands - Jan Blanken, Inspecteur-Generaal van de Waterstaat (1755-1838). Essaybundel/catalogus, verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum. Eindredactie: J.B. Kist, P.C. Jansen, Dr. R. Rolf, Dr. G.P. van de Ven, Drs. C.J. Zandvliet. Gebonden; afm. 20 x 26 cm, oblong; 271 blz.; vele afbeeldingen. Uitgave: AMA boeken, Beetsterzwaag, 1987. ISBN 90.6474.701.6. Prijs f 39,50 tijdens de tentoonstelling, daarna hoger.

Toen – in de nadagen van de Republiek der Verenigde Nederlanden – in 1787 de Patriottenrevolutie plaatsvond begon een bewogen en voor 20e-eeuwers ietwat onoverzichtelijke periode in onze geschiedenis: Revoluties her en der, de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon, de inlijving bij het Franse Keizerrijk en tenslotte na 1813 het Koninkrijk der Nederlanden. In deze periode was sprake van ingrijpende politieke en maatschappelijke veranderingen en bloedige oorlogen; daarnaast echter ook van belangrijke ontwikkelingen op bestuurlijk gebied, de wetgeving, de openbare diensten en de wetenschappen.

Over deze ontwikkelingen is veel gepubliceerd, maar het boek van Kist c.s. verdient best de bijzondere belangstelling van hen die geïnteresseerd zijn in het Corps Ingenieurs, het ontstaan van de Waterstaatsdiensten, de ontwikkeling van de vestingbouwkundige technieken in samenhang met waterbouwkundige en daarmee verwante zaken.

Die geïnteresseerden zijn wij(!)

Het boek verschaft die informatie, gegroepeerd om de persoon Jan Blanken, die een belangrijke en in enkele opzichten centrale rol speelde in de beschreven periode. Aan het boek werden – behalve door eindredactieleden – bijdragen geleverd door ons ook anderszins welbekende deskundigen als R. M. Haubourdin, J. Bardet, P. M. J. L. Lombaerde en P. C. Saal; voorts door H. Schmal en J. F. Grosfeld.

Namens onze Stichting nam C. H. van Meijgaard deel aan de voorbereiding van de tentoonstelling en de samenstelling van de bundel. In het hoofdstuk 'Jan Blanken en de landsverdediging' geeft hij een helder beeld van de toenmalige gang van zaken m.b.t. de infrastructuur van de landsverdediging in die periode, alsmede de werken en de invloed van Jan Blanken. Daarbij mede geholpen door de alzijdige belichting in de essays (van in het algemeen goed gehalte) kunnen we ons een voorstelling maken van de persoon Jan Blanken, zijn werk en de steeds wisselende regimes waaronder hij werkte. Prachtig kaartmateriaal, heldere tekeningen, mooie archiefstukken (vele in kleur) maken het beeld compleet. Behalve de rechtstreeks op de landsverdediging betrekking hebbende materie (zie het hoofdstuk van C. H. van Meijgaard) komen ook de daarmee samenhangende zaken goed uit de verf. Ik denk daarbij aan het ontstaan van de Rijkswaterstaat en het Corps waterstaatsingenieurs, alsmede de vele waterstaatkundige werken, die van direct belang waren voor de defensie-infrastructuur (inundatiewezens, waaiersluizen, marinedokken, arsenalen, enz.). De essays zijn rijk gedocumenteerd; in het bijzonder de bijdrage van R. Rolf over Blanken's boekenbezit met een wetenschappelijk bewerkte catalogus geeft een goed inzicht in de stand van zaken in zijn tijd. Dat wil zeggen: van hetgeen tot 1838 werd gepubliceerd op het gebied van de vestingbouwkunde, de waterbouwkunde en verwante of ondersteunende wetenschappen. Ook de in het boek opgenomen tentoonstellingscatalogus met afbeeldingen van alle objecten vormt op zichzelf een naslagwerk van blijvende waarde.

Jan Blanken komt uit dit boek naar voren als een zeer veelzijdige selfmade-man, een energieke doorzetter, die veel tot stand bracht, dat blijvend bleek in onze samenleving. Dat hij de landsbelangen onder alle omstandigheden trachtte te behartigen blijkt niet alleen uit de titel van het boek, maar nadrukkelijk ook uit de beschreven daden. Sommige lezers zullen nog wel met de vraag blijven zitten, hoe Blanken's afweging van zijn handelen was, zeker ná 1810 (de inlijving). Afgezien daarvan echter: een belangwekkend en prachtig uitgevoerd boekwerk van zeer goede kwaliteit.

J. S.

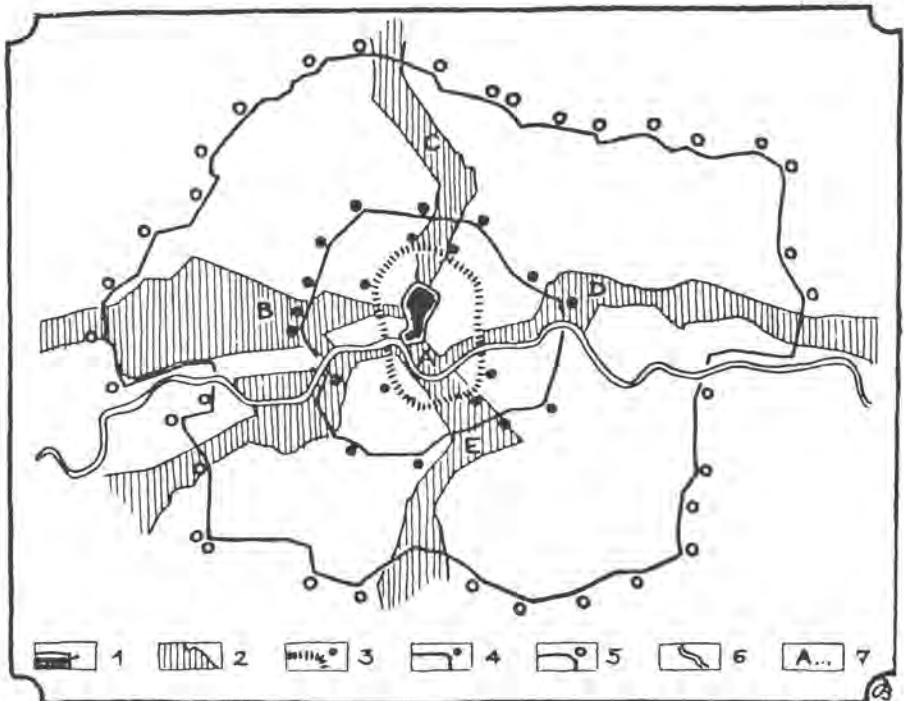

VERSLAG BEZOEK KRAKÓW (POLEN)

21-25 april 1986

door Drs. J. P. C. M. van Hoof

In het jaarboek 1984/85 verscheen van de hand van prof. dr. arch. J. Bogdanowski, hoogleraar landschapsarchitectuur aan de Technische Universiteit van Kraków (Krakau), een bijdrage over de oud-Nederlandse versterkingskunst in Klein-Polen.¹ De publicatie van dit artikel was een gevolg van de contacten die de schrijver ervan in 1984 aanknoopte met de secretaris van onze stichting. Voorzitter en secretaris stuurden hem in het voorjaar van 1985 een tweetal artikelen toe, die in het Poolse tijdschrift *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* zouden worden afgedrukt.²

Die Alte Festung als Grundlage für das städtische Grünanlagensystem. 1: Die vom Planty umgebene Altstadt; 2: Radiale Parkstreifen; 3 bis 5: Grüngürtel anstelle ehemaliger Fort-Ringe; 6: Wisł; 7: Grünzwickel. (Bearbeitung von J. Bogdanowski.) Uit: Festung Ruine Baudenkmal.

In oktober 1985 ontving de stichting van prof. Bogdanowski een uitnodiging om enige vertegenwoordigers af te vaardigen om in 1986 een aantal voordrachten te houden voor medewerkers en studenten van de Technische Universiteit in Kraków, dit in combinatie met een driedaags bezoek aan deze stad. De kosten voor het verblijf aldaar zouden gedragen worden door genoemde onderwijsinstelling. Na overleg binnen het bestuur werden de voorzitter, de secretaris en schrijver dezes in de gelegenheid gesteld om op deze uitnodiging in te gaan. Ons verblijf in Polen zou een volle week in beslag nemen, aangezien we ook in Warschau nog het een en ander wilden bezichtigen. In de avond van de 21e april arriveerden we in Kraków, waar prof. Bogdanowski na een uitermate gastvrij onthaal ons op de hoogte stelde van het programma voor de komende drie dagen, waarin veel tijd was ingeruimd voor het bekijken van vestingwerken in de stad en haar wijde omgeving.

Kraków, dat gelegen is aan de rivier de Wisła, heeft een lange en boeiende vestingbouwhistorie. Het is vanaf de vroege middeleeuwen tot aan de Tweede Wereldoorlog een door fortificaties beschermd steunpunt geweest. De restanten van al deze vestingbouwactiviteiten, in totaal ongeveer 120 objecten, liggen in een viertal onregelmatige concentrische cirkels in en rond de stad gegroepeerd. De kleinste daarvan heeft een diameter van 2 km, de grootste een van 20 km (zie kaartje). Het middeleeuwse Kraków lag ten noorden van de Wisła, op enige afstand van de rivier. Van de werken die toen de stad omringden, zijn er nu nog maar enkele over. De middeleeuwse wallen werden in 1820 herschapen in een groengordel, de Planty genaamd. In het meest zuidelijke punt grenst deze aan het rotsplateau van de Wawel, over de versterkingen waarvan in het onderstaande nog een en ander zal worden vermeld. De tweede cirkel, waarin zich nu nog enige fortificaties uit de periode 1850-1867 bevinden, ligt voor een deel ook op de zuidelijke oever van de Wisła. Ten noorden van de rivier volgt deze het tracé van de omwalling zoals deze aan het eind van de achttiende eeuw rond de toenmalige stad is aangelegd. Deze werd echter in de vorige eeuw vervangen door boulevards. De werken in de derde en vierde cirkel kwamen tot stand in de periode 1850-1912. Van de objecten uit de binnenste van beide laatstgenoemde ringen is veel verdwenen, maar van die in de buitenste cirkel zijn de meeste werken, in totaal $\pm$ 70 stuks, bewaard gebleven. De grote bouwactiviteit in bovengenoemd tijdvak is te verklaren uit het feit dat Kraków van 1846 tot 1918 gold als de belangrijkste vesting van Galicië, dat toen tot Oostenrijk behoorde. Bovendien lag de stad in de directe nabijheid van de grens met het deel van Polen dat toen door Rusland beheerst werd.³

Tijdens onze eerste volle dag in Kraków brachten we onder leiding van Mirosław Holewinski, een medewerker van prof. Bogdanowski, een bezoek aan de Wawel. Op dit grote rotsplateau, gelegen tussen de zuidpunt van de oude stad en de Wisła, bevinden zich verschillende bouwwerken, waaronder het paleis van de Poolse koningen. Dit complex, waarvan de oudste delen uit de tiende eeuw dateren, werd na een grote brand in 1499 in de Italiaanse renaissancestijl herbouwd en voorzien van talrijke kunstschaten. In de zestiende eeuw vormde het hier gevestigde hof een belangrijk cultureel middelpunt. In de eeu-

Miroslav Holewinski voor de Wawelkathedraal met J. Sneep en J. P. C. M. van Hoof. (foto H. A. Treu)

wen daarna raakte het paleis in verval als gevolg van de verplaatsing van het hof naar Warschau en door frequent terugkerend oorlogsgeweld. Na de annexatie van Kraków door Oostenrijk in 1846 deed het dienst als kazerne. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zetelde hier de Duitse gouverneur-generaal van Polen, Hans Frank. In 1945 werd het als museum ingericht.

Het paleis heeft een prachtig renaissancistisch binnenplein, dat voor driekwart wordt omsloten door twee boven elkaar gelegen zuilengalerijen. De vele vertrekken in het gebouw, die in oude stijl zijn teruggebracht, zijn schitterend gemeubileerd. Zij herbergen een groot aantal kunstschaten, waaronder 140 wandtapijten van enorme afmetingen. Deze werden in de zestiende eeuw door enkele beroemde Zuidnederlandse meesters vervaardigd in opdracht van koning Zygmunt I (1506-1548). Door bemiddeling van onze begeleider kregen we de gelegenheid ook enkele ruimten te bezichtigen die normaliter voor het publiek gesloten blijven.

Vervolgens brachten we een bezoek aan het tweede monument op de Wawel, de veertiende-eeuwse kathedraal. Tijdens de rondgang door deze kerk, langs

Binnenplein Wawel met zuilengalerijen. (foto H. A. Treu)

de graven van de vele koningen, koninginnen, bisschoppen, staatslieden en hoge militairen, trok de geschiedenis van Polen in vogelvlucht aan ons voorbij. Een wandeling langs de voet van de Wawel stelde ons in staat een idee te krijgen van de fortificaties die deze rots omringen. Dat zijn in eerste instantie de in baksteen opgetrokken werken die de Oostenrijkers in de tweede helft van de negentiende eeuw aanlegden met het doel van de Wawel een citadel te maken. Deze volgen een onregelmatig gebroken tracé. Van de oudere versterkingen resteren onder meer twee hoge vierkante torens uit de vijftiende eeuw, die door hun afgeronde hoeken een karakteristieke indruk maken.

Onze volgende bestemming was Fort Kościuszko, dat in het westelijke deel van de stad ligt en tot de derde fortificatiering behoort. Dit werk, dat uit 1851 stamt, is onlangs in oude staat hersteld en in gebruik genomen als hotel-restaurant, dit alles volgens een ontwerp van prof. Bogdanowski en zijn medewerkers. Het fort is aangelegd rond een heuvel die is opgeworpen ter nagedachtenis van Tadeusz Kościuszko. Deze beroemde Poolse veldheer vocht als adju-

Op de top van de Veldheer-heuvel Kościuszko (v.l.n.r. Jadwiga Wielgus, prof. Bogdanowski, J. Snee, Krzysztof Wielgus en J. P. C. M. van Hoof). (foto H. A. Treu)

dant van Washington mee in de Amerikaanse Vrijheidsoorlog en speelde vervolgens een belangrijke rol tijdens de nadagen van het koninkrijk Polen, dat in 1795 ophield te bestaan.

In de namiddag bezichtigden we de sfeervolle oude binnenstad van Kraków, waarbij in eerste instantie de prachtige barbacane, de Florianuspoort en de andere restanten van de middeleeuwse vestingwerken onze volle aandacht kregen. Niet minder mooi, maar van een geheel andere orde is het Rynek Główny, het omvangrijke marktplein, waar zich onder andere de Lakenhal en de rijk versierde Mariakerk bevinden. Verder bezochten we nog het Collegium Maius, dat de zetel vormt van Polens oudste universiteit, die in 1364 werd gesticht. In de nabijheid hiervan ligt de barokke Sint-Annakerk, die uit 1703 dateert en gebouwd is naar een ontwerp van Tylman van Gameren (1632-1706), een Nederlander die zich in Polen vooral met vestingbouw heeft beziggehouden. Zowel in het Fort Kościuszko als in de binnenstad van Kraków hadden we enkele deskundige gidsen tot onze beschikking, ditmaal prof. Bogdanowski zelf en zijn medewerkers het echtpaar Krzysztof en Jadwiga Wielgus.

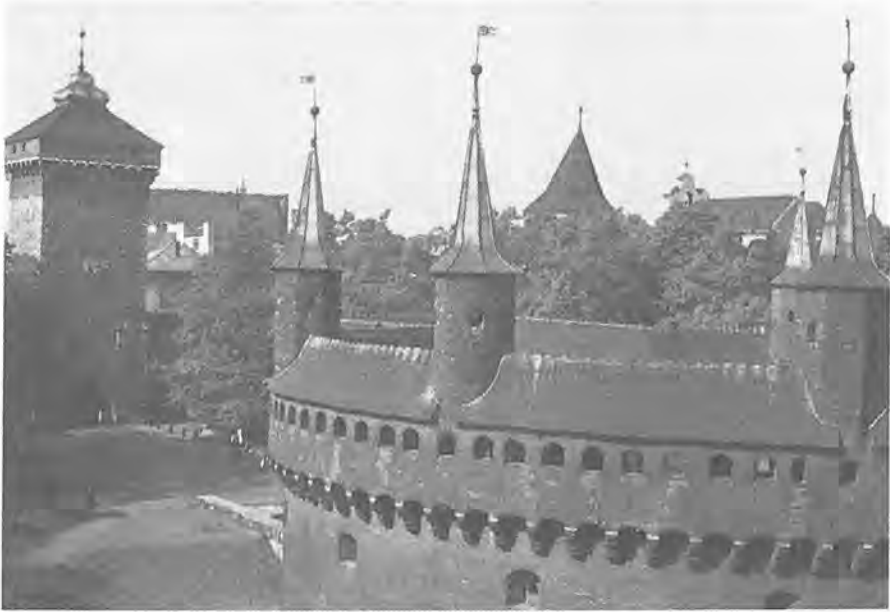
Voor de morgen van de volgende dag stond de bezichtiging van twee forten uit de buitenste fortificatiering op het programma. Het eerste, Fort Rajske, dat ten zuiden van de stad ligt en in de jaren 1884-1886 gebouwd werd, is een artil-

Straatfreelje op het weidse marktplein Rynek Glowny voor de Lakenhal. (foto H. A. Treu)

leriefort van flinke afmetingen. Momenteel is het in gebruik als centrale opslagplaats voor meel voor de stad Kraków. Het geheel bleek nog redelijk goed intact. Het fortterrein was in de loop der jaren uitgegroeid tot een natuurgebied. Het tweede object dat we bezochten, het zuidwestelijk van Kraków gelegen Fort Skotniki, bestond uit twee identieke eenheden, namelijk twee kleine pantserforten uit 1897, waarvan we er slechts een konden bezichtigen. Het bezat twee pantserkoepels, die veel overeenkomst vertoonden met die van de forten van de Stelling van Amsterdam. Op beide stond nog de naam van de fabriek vermeld die hem destijds vervaardigd had, namelijk Skoda uit Pilsen. En passant maakte prof. Bogdanowski nog gewag van de moeilijkheden rond het conserveren van de vele nog bewaard gebleven fortificaties in Kraków en omgeving. Een belangrijk probleem ligt in het vinden van een passende bestemming voor de te restaureren objecten.⁴

's Middags maakten we een tocht door de streek ten noorden van de stad, een landelijk gebied met een rijke natuur. Het reisdoel was een bezoek aan de Pieskowa Skala, een uit de veertiende eeuw stammend kasteel, dat later gedeeltelijk in renaissancestijl werd verbouwd. Dit schitterende complex ligt op een hoge rots en is slechts te betreden via een poort die geflankeerd wordt door twee stenen bastions en die toegang biedt tot het voorplein. Hier werden we verwelkomd door de kasteelheer, die ons persoonlijk zou rondleiden door het slot,

*De XIVe eeuwse St. Florianspoort (links) met de Barbacane. (foto S. Jabłońska)
Zie ook afb. blz. 4.*

dat momenteel fungeert als dépendance van het museum op de Wawel in Kraków. De vertrekken in het hoofdgebouw zijn in verschillende stijlen, van gotiek tot biedermeier, ingericht. Dit smaakvolle interieur, waarin de meubels en andere voorwerpen met zeer veel zorg waren opgesteld en van verhelderende informatie waren voorzien, maakte dit toch al fraaie bouwwerk tot een sfeervol geheel.

In de vooravond van deze tweede excursiedag viel schrijver dezès de eer te beurt om als eerste zijn lezing te mogen uitspreken. Dit vond plaats in het gebouw waar de plaatselijke afdeling van de Academie van Wetenschappen gevestigd was. Het onderwerp van de voordracht betrof de verdediging van het Nederlandse grondgebied door middel van vestingwerken en linies in de periode 1580-1940, dit in relatie tot de defensieve waarde van de verschillende Nederlandse landschappen. De in het Engels uitgesproken tekst werd gelijktijdig in het Pools vertaald. In aansluiting hierop gaven nog enkele andere leden van het gezelschap een korte uiteenzetting over een aantal thema's op het gebied van de vestingbouw in Polen.

Het ochtendprogramma van de derde dag van ons verblijf in Kraków telde vier onderdelen. Eerst brachten we een bezoek aan de sectie landschapsarchitectuur

van de Technische Universiteit, waar een aantal medewerkers van prof. Bogdanowski aan de hand van praktijkvoorbeelden een kort exposé over hun onderzoeksprojecten gaf. Daaruit bleek dat de werkzaamheden binnen deze sectie, die een onderdeel vormt van de afdeling urbanistiek van de faculteit bouwkunde van de Technische Universiteit, sterk gericht zijn op het instandhouden van in historisch en architectonisch opzicht waardevolle elementen, zowel in de steden als op het platteland. Hierbij concentreert men zich in eerste instantie op Kraków en omgeving.

Hierna daalden we af naar de kelderruimte van het gebouw waarin de sectie landschapsarchitectuur is ondergebracht, waar de studiegroep 'Architectura Militaris' resideert. Deze vereniging is nauw gelieerd aan deze sectie en bestaat voornamelijk uit studenten en medewerkers van de Technische Universiteit, die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de vestingbouw in Polen. In samenhang met andere facetten van de (militaire) geschiedenis verrichten zij onderzoek op dit terrein. De resultaten daarvan dienen als basis voor specifieke plannen tot behoud van vestingwerken, welke door de studiegroep worden ontwikkeld. Na uitvoerig over de activiteiten van deze studiegroep te zijn ingelicht begaven we ons naar het gebouw van de faculteit bouwkunde, waar we ontvangen werden door de deken van de faculteit, prof. S. Juchnowicz.

In ditzelfde gebouw vonden de lezingen plaats van onze secretaris over de organisatie en de werkwijze van onze stichting en van onze voorzitter over het beleid in Nederland ten aanzien van de historische vestingwerken. Evenals voor de op

De parasolvormige afdekkingen van de pantserkoepels op het fort Skotniki, zw van Kraków, links met camera H. A. Treu. (foto M. Holewinski)

Op achtergrond het kasteel Pieskowa Skała en krijtzuilen (v.l.n.r. Kr. en Jadw. Wielgus, Treu, Sneep, Van Hoof, Bogdanowski). (foto M. Holewinski)

de vorige dag gehouden lezing bestond voor deze beide referaten een grote belangstelling, wat onder meer bleek uit de vele vragen die op ons werden afgevuurd. Ter afsluiting van ons bezoek aan Kraków en als dank voor de geweldige gastvrijheid die we hier genoten hadden, boden we onze gastheer en degenen die ons de afgelopen drie dagen begeleid hadden, een diner aan. Tijdens dit geanimeerde samenzijn informeerde prof. Bogdanowski ons over hetgeen er in Warschau aan vestingbouwkundige bezienswaardigheden te bekijken viel.

In alle vroegte vertrokken we de dag daarop met de trein naar de Poolse hoofdstad, waar we de middag besteedden aan de bezichtiging van de oude binnenstad, die in de Tweede Wereldoorlog volledig werd vernield, maar in de jaren 1951-1953 in de zeventiende- en achttiende-eeuwse stijl werd opgebouwd. We bekeken onder meer de oude omwalling, die oorspronkelijk uit de vijftiende eeuw dateerde en die bestaat uit een dubbele ommuring met buitengracht. Het meest belangwekkende onderdeel daarvan vormt de in oorsprong zestiende-eeuwse barbacane, die echter lang niet zo fraai is als die in Kraków. Een ander in vestingbouwkundig opzicht interessant object, de citadel, bezochten we de dag daarop. Deze werd in de jaren 1832-1834 gebouwd door de Russen als reactie op de novemberopstand (1830-1831) en is momenteel nog volledig intact. Een deel daarvan heeft nu een militaire bestemming. Midden op de citadel staan enkele stenen barakken, die vroeger als gevangenis waren ingericht en thans in gebruik zijn als museum ter nagedachtenis aan de hier geïnterneerde en omgebrachte Polen. Na ons bezoek aan de citadel bezichtigden we

*Hoofdaltaar St. Annakerk,
Kraków, gebouwd naar ontw.
van de Nederlandse
vestingbouwkundige Tielman
van Gameren (1632-1706).*

onder andere de barokke koepelkerk van de Sacramentszusters, die in 1688 werd gebouwd naar plannen van Tylman van Gameren.

Op zondag 27 april aanvaardden we de terugreis naar Nederland. Hiermee kwam een einde aan ons verblijf in Polen, waarvan we vooral de in Kraków doorgebrachte tijd als uiterst boeiend en aangenaam hebben ervaren. Een extra woord van dank aan prof. Bogdanowski en zijn medewerkers lijkt mij aan het slot van dit verslag dan ook zeer op zijn plaats.

NOTEN

¹ *Jaarboek 1984/85 Stichting Menno van Coehoorn 17-48.*

² Deze artikelen zijn in 1986 in druk verschenen. Het betreft: J. Sneep, H. A. Treu, 'Fundacja Menno van Coehoorna i ochrona zabytków w Holandii cel-organizacja-metody pracy', in: *Teka*

Komisji Urbanistyki i Architektury XX (1986) 35-44, en: J. P. C. M. van Hoof, 'Fortyfikacja Holanderska (1520-1795) [deel I]' in: *Idem XX* (1986) 221-230. In eerstgenoemd artikel wordt achtereenvolgens ingegaan op Menno baron van Coehoorn en zijn vestingbouwmethoden en op het ontstaan en de geschiedenis van de stichting, haar organisatie en werkwijze. De andere bijdrage, die eerder verscheen in de *Revue Internationale d'Histoire Militaire* LVIII (1984) onder de titel: 'Fortifications in the Netherlands (c. 1500-1940)', heeft de geschiedenis van de vestingbouw in Nederland tot onderwerp. Het tweede deel van de versie in het Pools, over de periode 1795-1940, zal in 1987 verschijnen.

³ Voor de samenstelling van dit summiere overzicht is gebruik gemaakt van: J. Bogdanowski, 'Die Festung Kraków heute und die Probleme des Denkmalschutzes', in: V. Schmidtchen (ed.), *Festung Ruine Baudenkmal* (Wesel, 1984) (Schriftenreihe Festungsforschung 3) 55-61.

⁴ Zie over de problematiek rond de bescherming van de vestingwerken in en rond Kraków het in noot 3 genoemde artikel, p. 61-68.

Warschau XVIIe eeuwse barbacane, verwoest in WO II en herbouwd. (foto S. Jabłoński)

KONINKLIJKE ONDERSCHIEDING VOOR L. J. MORREAU

De Stichting Menno van Coehoorn telde in de veertiger jaren nog geen 200 donateurs en begunstigers. In de jaarverslagen uit die tijd treffen we slechts enkele namen aan van begunstigers, die ook thans nog in het 'ledenbestand' voorkomen.

De heer Morreau is een van die oudgedienden; hij trad in 1949 toe en sindsdien komen we hem veelvuldig tegen in de jaarverslagen en jaarboeken. Dat het toenmalige Dagelijks Bestuur een scherp oog had voor de mogelijkheden van potentiële medewerkers moge blijken uit de volgende aantekening uit 1957:

'In de plaats van wijlen Jhr. mr. F. L. J. van Rijckevorsel mochten wij onze begunstiger de heer L. J. Morreau bereid vinden het correspondent-schap voor Zuid-Limburg op zich te nemen. Wij zijn de heer Morreau, die een uitnemend kenner is van de Maastrichtse vestingwerken, dankbaar voor deze beslissing en hopen op een langdurige vruchtbare samenwerking.'

Wel, na bijna twintig jaren als correspondent voor Zuid-Limburg te hebben gefunctioneerd kende het Dagelijks Bestuur hem in 1976 voor zijn bijzondere verdiensten de Coehoornmortier toe. Hij had de in 1957 uitgesproken verwachtingen volledig waargemaakt.

Morreau bleef, in woord en geschrift, onverflauwd ijveren voor de instandhouding van de Limburgse vestingwerken. Van zijn publicaties op dit gebied volstaan wij in dit verband met het noemen van zijn belangrijkste werk 'Bolwerk der Nederlanden', het prachtige boek over de vesting Maastricht, dat in 1979 uitkwam en in brede kring grote waardering ondervond. Een der meest bevoegde commentatoren schreef ons in december 1979:

'Zeer gelukkig ben ik met het nieuwe werk over Maastricht; het komt mij voor dat dit boek het allerbeste is dat over de geschiedenis onzer oude vestingen in Nederland verschenen is.'

Wij hebben het op hoge prijs gesteld, dat wij op 29 april jl. met een deputatie van onze Stichting aanwezig mochten zijn bij de uitreiking van de Koninklijke onderscheiding door de Burgemeester van Maastricht en dat wij de heer en mevrouw Morreau namens de Stichting Menno van Coehoorn konden gelukwensen. Onze voorgangers uit 1957 citerend hopen we op nog vele jaren van vruchtbare samenwerking.*

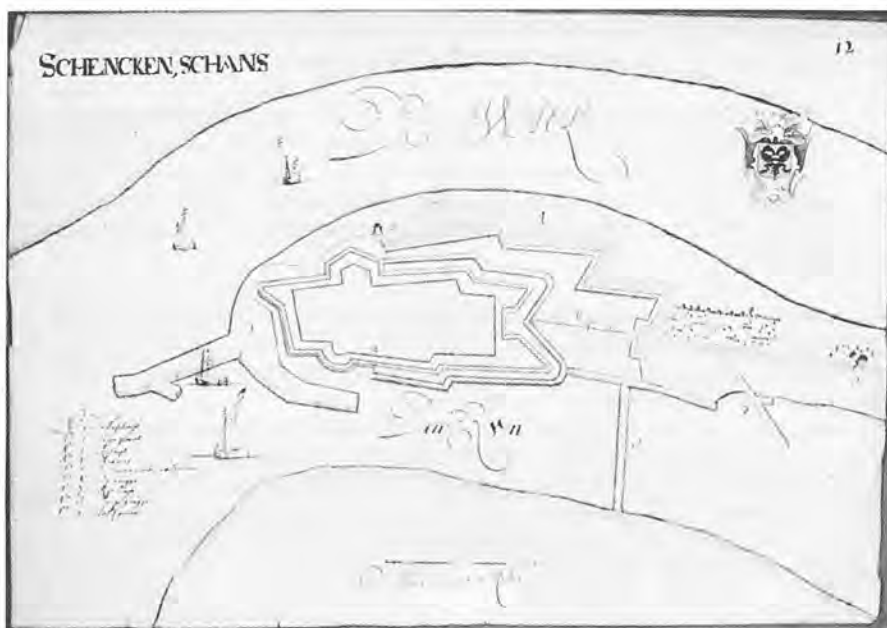
J. Sneep
Voorzitter

* Een foto van zijn laatste optreden voor M.v.C. als correspondent, vindt men op blz. 156 bij de Mededelingen over Maastricht.

400 JAHRE SCHENKENSCHANZ

Tentoonstelling in het Städtisches Museum Haus Koekkoek,
Kleef (Dld) 4 mei-15 juni 1986

door Ing. J. Agema

Schenkenschans (Cornelis Elandts, 1660-1675).

Wie vanaf de fraaie Rijn-promenade in Tolkamer over de Rijn uitziet naar Duitsland ontwaart ietwat links het karakteristieke torentje van de voormalige garnizoenskerk in het sinds 1816 Duitse plaatsje Schenkenschans.

Gelegen op de toenmalige splitsing van Waal en Oude Rijn, dankt het plaatsje zijn ontstaan aan de in 1586 op voorstel van de Staatse veldoverste Maarten Schenck van Nideggen aldaar opgeworpen kleine schans. In de loop van de 16e eeuw had zich door aanwas een schiereiland in de splitsing gevormd waarvan de strategische ligging ('sleutel van den Hollandschen tuin') aan Schenck niet was ontgaan.

Na Schenck's dood in 1589 werd de schans naar het ontwerp van Adriaen Anthonisz in twaalf jaar tijds heraangelegd en uitgebreid tot een langwerpige ge-

bastioneerd hoofdwerk met een aan de landzijde ervoor gelegen hoornwerk, zoals afgebeeld in Joan Blaeu's werk 'Tooneel der Steeden' (1647). Internationaal gold dit vestingwerk toen als 'eene onneembare forteresse'. Behoudens een feestweek afgelopen mei in het plaatsje zelf, dat sinds 1969 deel uitmaakt van de gemeente Kleef, werd het 400-jarig bestaan daar herdacht met de in de aanhef genoemde, zeer de aandacht trekkende tentoonstelling, waarvoor ook van Nederlandse zijde een ruime belangstelling bestond. Er was veel aan boekwerken, schilderijen, prenten, gravures en vooral kaarten bijeengebracht en – van uitvoerige toelichting voorzien – chronologisch gerangschikt, tentoongesteld.

Een greep uit de herkomst: het museum zelf, 'Sammlung Angerhausen'; uit het Nordrhein-Westfälisches Hauptstadtsarchiv, Düsseldorf; Westfälisches Landesmuseum, Münster; uit Nederland materiaal uit het Rijksmuseum, Rijksarchief in Gelderland, Gemeentemuseum en Bibliotheek Arnhem, ARA-kaartenafdeling, Rijksuniversiteit-Prentenkabinet, Stichting Atlas van Stolck, Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan.

Centraal in de tentoonstelling stond het meest spectaculaire wapenfeit dat zich ooit in en rond Schenkenschans heeft afgespeeld, t.w. het in de vroege morgen van 28 juli 1635 bij verrassing innemen ervan door een 500 man sterke afdeling Spanjaarden onder commando van Adolf Eyndhouts, een uit onvrede in Spaanse dienst getreden Nederlander. De bezetting van de schans telde op dat moment slechts 120 man; zij werd omgebracht.

Een bliksemsnelle reactie van prins Frederik Hendrik, die voor een veldtocht in het Zuiden het Staatse leger bij Venlo verzamelde, volgde. Binnen twee dagen reeds lagen de Staatse troepen voor de vesting en werd begonnen met de aanleg van zeer uitgebreide belegeringswerken waarmee tot in het voorjaar van 1636 werd doorgedaan. Van 17 tot 29 april 1636 tenslotte werd de schans gaandeweg stormenderhand heroverd. Commandant Eyndhouts was voordien reeds gesneuveld.

Van de belegeringswerken bestaan twee kaarten; een van de hand van zekere Wilhelmus Hondius Hagrenfus, die de eerste fase weergeeft.

De latere tweede kaart, waarop *alle* aangelegde belegeringswerken voorkomen, is van de hand van Johan Jacob Schort, die als ingenieur in het Staatse leger diende. De kaart is uitgegeven door Claes Jansz Visscher, 's-Gravenhage, anno 1635 en '36.

Aan de hand van de kaart van Schort was van de belegeringswerken een tafelgrote maquette vervaardigd en in de tentoonstelling opgesteld; interessant en instructief!

Na de Tachtigjarige Oorlog heeft Schenkenschans nauwelijks nog een rol gespeeld. Bij de inval van de Fransen in 1672, die nabij 't Tolhuys de Oude Rijn

overstaken, werd de schans omtrokken en precies een week nadien na een korte symbolische verdediging aan hen overgegeven.

Door de aanleg van het retranchement van Pannerden, waaruit nadien het Pannerdenskanaal ontstond, ging de functie van Schenkschans als grensvesting geheel verloren en werd ze in 1703 opgeheven. Burgers vestigden zich daarna in de voormalige garnizoensverblijven.

Het geïsoleerd liggende plaatsje wordt tegen het periodiek terugkerende hoog water beschermd door muren die aldus aan de vroegere vestingwallen herinneren.

In het kader en ten behoeve van de tentoonstelling is een uitvoerige catalogus (144 blz.) uitgegeven door Boss-Verlag, Postfach 1150, 4190 Kleve. Prijs DM 34,—.

Los van de tentoonstelling vormt de rijk gedocumenteerde en geïllustreerde catalogus de boeiende geschiedenis van een oude Nederlandse vesting en de haar omringende rivieren. De catalogus is opgenomen in de bibliotheek van de Stichting 'Menno van Coehoorn'.

PEEL-RAAMSTELLING MILL

Het Regiment Menno van Coehoorn, dat o.a. de traditie van 3 R.I. voortzet, verzorgt al jaren op 10 mei de herdenking van de gevallen van 3 R.I. in deze sector van de Peel-Raamstelling. Tijdens een altijd weer indrukwekkende plechtigheid in de Sint Willibrorduskerk te Mill en bij het monument voor de gevallen op het I-3 R.I.-plantsoen werden de gesneuvelden herdacht in toespraken en met een kranslegging. Dat monument staat nabij de oostelijke oever van het voormalige Defensiekanaal, recht tegenover een kazemat op de westelijke oever, waar op 10 mei 1940 groepscommandant sergeant N. Blokland sneuvelde.

Inmiddels heeft de werkgroep Mill (waarin o.m. samenwerken: de gemeente Mill, de oudheidkundige vereniging 'Myllesheem', het Regiment Menno van Coehoorn en onze Stichting) enkele kazematten bij Mill bereikbaar gemaakt, daaraan onderhoudswerkzaamheden verricht en borden met verklarende teksten aangebracht. Aldus wordt door de werkgroep een belangrijke bijdrage tot instandhouding van dit stellinggedeelte geleverd en het historisch besef bevorderd.

J. Sneep

DE OPENING VAN HET COEHOORNMUSEUM IN KASTEEL HENKESHAGE TE SINT OEDENRODE

door H. A. Treu

In het Brabantse Sint Oedenrode was op zaterdag 24 mei 1986 in het kasteel Henkeshage en op uitnodiging van het bestuur van de Stichting Museum Henkeshage een zeer talrijk gezelschap verzameld op het binnenplein, dat deed denken aan een groot terras van een buitenrestaurant. Eerst echter iets over het kasteel zelf dat het laatst werd bewoond door de familie de Girard de Miolet van Coehoorn. Gedurende de bezettingstijd was het in gebruik bij de Duitsers en nadien werd het door de geallieerden gebruikt. Het had daarvan ernstig geleden. Na W.O. II stelde Vrouwe M. E. M. de Girard de Miolet van Coehoorn¹ de gemeente Sint Oedenrode, in wier bezit het kasteel was overgegaan, door giften en een legaat in staat het te restaureren. Voorwaarde was dat het een sociaal-culturele bestemming kreeg en dat twee zalen een museale bestemming zouden krijgen gewijd aan de familie de Girard de Miolet van Coehoorn en Menno baron van Coehoorn. Verder zou de omgeving onbebouwd moeten blijven. Op deze 24e mei was het dus zover dat het museum voor geopend zou worden verklaard. In het stichtingsbestuur hebben behalve de Burgemeester van St Oedenrode (qualitate qua) ook zitting de heren A. M. J. baron de Girard de Miolet van Coehoorn die in Brussel woont en Jonkheer J. J. G. Beelaerts van Blokland.

Na een inleidend woord van burgemeester mr. G. M. van Oerle en daarna van de Baron Van Coehoorn, werden de gasten uitgenodigd het kasteel binnen te gaan.

De meest prominente was de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant mr. A. A. M. van Agt, die de openingsceremonie verrichtte. Ons waren deze Coehoornzalen niet vreemd. Wij mochten ze in de afgelopen jaren herhaaldelijk bezoeken o.a. tijdens de Correspondentendag 1973 (Jb. 1973, blz. 12). Aan de interessante en gevarieerde verzameling werden namens het bestuur van onze stichting toegevoegd een Coehoornmortier en een Coehoornpenning, die in dank werden aanvaard.

Na de bezichtiging waarvoor de een meer tijd nodig had dan de ander verzamelde men zich weer op het binnenplein waar een zeer goed kamerorkest passende klassieke muziek ten gehore bracht. Na een afscheidswoord maakte Jhr Beelaerts van Blokland in, wat ik houd voor cavaleristisch spraakgebruik, bekend dat 'chaque-de-man' aan de poort een fles speciaal voor deze gelegenheid uitgezochte en in Frankrijk gebottelde wijn zou worden aangeboden. In Brabant is het goed toeven!

NOOT

¹ Zie ons Jb. 1974 blz. 3 e.v.

DE F.S.G. WAS IN DENEMARKE

De Fortress Study Groep hield haar voorjaarsconferentie 1986 in de omgeving van Kopenhagen van 21-28 mei met een uitgebreid bezoek aan de verdedigingswerken in en rondom de Deense hoofdstad.

De legering had plaats in een barakkenkamp van de Deense luchtmacht enkele km ten zuiden van de oude stad Roskilde. Onze Stichting was daarbij vertegenwoordigd door de heer van Wieringen en de o.g. Meer over deze zeer geslaagde conferentie vindt U in het F.S.G.-blad 'Casemate'.

W. F. K. Engelbrecht

FORT BIJ ASPEREN IN NIEUWE FUNCTIE

door Ing. G. Koppert

In het Jaarboek 1985-1986 werd op blz. 203 reeds melding gemaakt van de vele activiteiten, die de Stichting Fort Asperen ontplooidde op het gelijknamige fort. Ze vonden op 31 mei 1986 hun bekroning met de officiële ingebruikstelling, die gepaard ging met veel ceremonieel en festiviteiten. Om 1.30 uur arriveerden de officiële gasten na een boottocht over de rivier de Linge op het fort, alwaar Drs. P. Cleveringa, de voorzitter van de Stichting Fort Asperen, zijn gasten met een geestige, geheel op rijm gestelde, toespraak welkom heette. Vervolgens gaf hij het woord aan de Minister van Landbouw en Visserij, Ir. G. J. M. Braks, die het grondig gerestaureerde uit 1847 daterende torenfort met een toepasselijke toespraak in gebruik stelde voor culturele doeleinden. Onder de klanken van het Christelijk Fanfarecorps 'De Bazuin' uit Leerdam werd hierna de nationale driekleur gehesen.

Ter gelegenheid van de ingebruikstelling richtte de Stichting Fort Asperen in het ronde vestingwerk een zeer bezienswaardige tentoonstelling in over de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De tentoonstelling werd geopend door de Staatssecretaris van Financiën, Mr. H. E. Koning. Vervolgens werd het in de voormalige artillerieloods opgestelde Linge-panorama onthuld door de Commissaris der Koningin in de provincie Gelderland, Ing. M. de Bruyne. Zowel de tentoonstelling als het panorama trok veel belangstelling. In de maanden juni en juli werden ze door meer dan 10.000 belangstellenden bezocht, waarbij uiteraard het zwaartepunt lag bij de professioneel ingerichte en bijzonder leerzame expositie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vooral de vele op

Fort Asperen. (coll. St M.v.C.)

de binnenzijden der gewelven (permanent) geprojecteerde kleurendia's gaven aan het geheel een bijzonder aspect. Tenslotte werd in het bezoekerscentrum nog het speciaal voor deze gelegenheid uitgegeven boek 'De Hollandse Waterlinie' gepresenteerd. De officiële ingebruikname van het fort werd besloten met een 'lopende lunch' in de open lucht.

Nog zelden kreeg een vestingwerk van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie een zo geëigende en nuttige bestemming en werd op zo'n originele wijze in gebruik gesteld. Onder leiding van voorzitter Cleveringa verzette de Stichting Fort Asperen hiervoor bergen werk, terwijl ook het Staatsbosbeheer (Directie Tiel o.l.v. Ir. H. J. van Delden) onmisbare steun verleende door het verichten van cultuurtechnische en bouwkundige voorzieningen. Beide instanties droegen in belangrijke mate bij aan de instandhouding en vooral ook aan het wekken van belangstelling voor een van de best bewaarde vestingwerken van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ze verdienen uit dien hoofde een groot compliment.

¹ Gezien het grote succes van de tentoonstelling over de Nieuwe Hollandse Waterlinie zal deze in de periode 4 augustus-6 september 1987 worden herhaald.

DE ZOMEREXCURSIE(S) 1986 NAAR DE VERDEDIGINGSWERKEN OP HET KORNWERDERZAND-AFSLUITDIJK

De jaarlijkse excursie 1986 had bovengenoemd reisdoel. Vanwege de grote belangstelling moesten de deelnemers in groepen worden verdeeld en over verschillende data gespreid nl: op de eerste plaats onze *traditionele 2e zaterdag in juni*, ditmaal dus 14 juni en op 6 augustus 1986. Deze beide excursies waren door onze stichting georganiseerd. Een derde excursie, ditmaal onder auspiciën van de Stichting Kornwerderzand (KWZ), vond plaats op 6 september. In het bijzonder was *dé* excursie bedoeld voor diegenen, die dank verdienen voor hun aandeel of medewerking bij het tot stand komen van het Kazemattenmuseum.

Het ging daarbij vooral om personen uit (overheids)instellingen e.d. en uit het bedrijfsleven. Een twaalfstal begunstigers onzer stichting die de beide voorgaande gelegenheden niet hadden kunnen benutten maakten deel uit van het gezelschap.

De excursies I en II waren op gelijke wijze georganiseerd. Punt van samenkomen was in het schilderachtige Friese Makkum, met name het hotel 'De

Het schilderachtige Friese Makkum. (foto H. A. Treu)

Waag', waar op 14 juni ook burgemeester drs. M. Abma van de gemeente Wonseradeel aanwezig was. In de grote zaal van 'De Waag' werden de lezingen met lichtbeelden, op 14 juni en 6 augustus van gelijke strekking gehouden, doch door verschillende sprekers gebracht:

- *De aanval op de Afsluitdijk, gezien van Duitse zijde*, vooral gebaseerd op Duitse rapporten, werd op 14 juni behandeld door de luitenant-kolonel E. H. Brongers, de bekende schrijver van krijgshistorische werken over de strijd in de meidagen 1940 in Nederland. Op 6 augustus werd dit onderwerp behandeld door drs. J. P. C. M. van Hoof van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf te Den Haag.
- *Het maritieme aspect van de verdediging van de Afsluitdijk en de NH.kust* werd op 14 juni besproken door de luitenant t.z. 1e kl. b.d. L. P. H. Römer en op 6 augustus door de kapitein-luitenant t.z. van sp.d. dr. Ph. M. Boscher. Vanzelfsprekend kwam daarbij ook de rol ter sprake van Hr Ms 'Johan Maurits van Nassau', welk schip tot taak had artilleriesteun te verlenen doch dat in die strijd tot zinken is gebracht.
- *Over de ontstaansgeschiedenis van de verdedigingswerken op het Kornwerderzand en in verband daarmee ook die bij Den Oever* spraken resp. de heren drs. J. R. Verbeek en dr. M. Kiel.

Hr. Ms. Johan Maurits van Nassau in de Meidagen 1940 op de rede van Bath vóórdat het schip naar de Afsluitdijk werd gedirigeerd, waar het tot zinken werd gebracht. (foto Lnt-adj. H. A. Treu - 14 G.B.)

Boven: KltZ dr. Ph. M. Bosscher over het aandeel van de K.M. in de strijd op de Afsluitdijk; midden: over de sluizen naar de stelling; schietgat met camouflagenet in de kazemat; onder: expositieruimte in kazemat, mr. M. Tydemam, organisator van de excursie, in de expositiekazemat. (foto's Engelbrecht, Tesink, Treu)

Uit eigen ervaring sprak de reserve-majoor der artillerie b.d. W. J. H. IJzereef beide keren over *Kornwerderzand als gelukkige vesting*, wat uiteraard betrekking had op de bevelvoering, samenwerking en kameraadschap in die stelling in de tijd van afwachten en tijdens de oorlogsjaren 1940.

Na een dankwoord door de voorzitter MvC, de heer J. Sneep, gericht tot de sprekers, gaf de heer Ing. H. J. Jongepier, de vice-voorzitter van de Stichting Kornwerderzand (KWZ) een summiere uiteenzetting over de werkzaamheden aan het Kazemattenmuseum.

Na de Friese koffietafel in 'De Waag' werd koers gezet naar de Afsluitdijk en verzameld bij het gebouw van Rijkswaterstaat waar een 'briefing' plaats vond. Eenieder kreeg een stencil uitgereikt waarop tien aandachtspunten stonden aangegeven, zodat elkeen naar eigen keuze en in eigen tempo een rondgang kon maken. De weersomstandigheden waren bijzonder goed en alles was zeer efficiënt geregeld. Bij de kazematten bevonden zich bestuursleden en vrijwilligers van KWZ voor het geven van nadere informatie, wat in hoge mate heeft bijgedragen tot het welslagen van beide excursiedagen. Na beëindiging van de rondgang werden de gezelschappen verzameld in de garageloods van Rijkswaterstaat waar thee werd aangeboden en na een dankwoord van de voorzitter MvC, aan hen die tot het succes zozeer hadden bijgedragen, de excursie werd ontbonden.

De excursie van 6 september was zoals eerder gezegd opgezet door de Stichting KWZ. Punt van samenkomst was hotel-restaurant 'De steenen Man' in Zurich. Na een welkomstwoord en een korte inleiding van de heer Jongepier, sprak de heer G. Gerrits, onze correspondent voor Den Helder en Texel, die tevens in KWZ een bestuursfunctie vervult, over *de Wonsstelling en de stelling KWZ in mobilisatie- en oorlogsdagen*.

Na een rondleiding langs het Kazemattenmuseum KWZ keerde men terug naar 'De steenen Man', waar de excursie werd beëindigd.

(Dit verslag is een samenvatting van gegevens uit verslagen van de heren H. J. Jongepier, G. Gerrits en W. H. Harders - Redactie.)

MET DE SIMON STEVIN STICHTING NAAR FRANKRIJK

De zusterstichting van onze Zuiderburen organiseerde op 21 juni 1986 een bustocht naar de in WO II gebouwde – maar gelukkig tijdig door de geallieerden vernielde – V2-afvuurinrichtingen te Eperlécques (Sperleke) en te Wizernes in de omgeving van St. Omaars (St. Omer) ca. 40 km ten Z.O. van Calais. Het object te Eperlécques bestond uit de grootste door de Duitsers tijdens de oorlog gebouwde bunker, waarin o.m. de vloeibare zuurstof werd vervaardigd. Een voltrefter van 10 ton kon dit gebouw nauwelijks deren. De afvuurplaatsen werden grondig vernield vóór er een raket kon worden afgevuurd.

Het onbruikbaar maken van het object in Eperlécques noopte de Duitsters een nieuwe inrichting te maken te Wizernes. Ook deze afvuurplaats werd door geallieerde acties tot inactiviteit gedoemd.

Op de terugweg werd Nieuwpoort a.d. IJzer aangedaan, waar het sluizencomplex werd bezichtigd, dat in 14-'18 voor het stellen van de inundaties gebruikt is geweest.

Een uitstekend geleide uitstap.

W. F. K. Engelbrecht

DE WALBURG PERS JUBILEERT

Een bijzondere gebeurtenis? Kennelijk wel, want wie met een uitnodiging op zak op 27 juni 1986 des namiddags het Zutphense cultuur- en ontmoetingscentrum De Hanzehof was binnengegaan kon versteld staan van het ongewoon grote aantal relaties en vrienden uit alle delen van het land, uit België, Suriname en de Nederlandse Antillen, dat van zijn belangstelling was komen getuigen. Vierhonderd, vijfhonderd of meer? De Hanzehof was er geheel mee gevuld. Gelet ook op de vele prominenten die men er kon opmerken, onder wie enkelen onzer ministers, commissarissen der koningin, burgemeesters, schrijvers, hoogleraren, politici en verder collegae-uitgevers en drukkers, zakenlui, besturen en andere relaties, mocht men wel concluderen dat De Walburg Pers in de uitgeverwereld tot 'de betere stand' mag worden gerekend.

De spil van dit gebeuren was drs. C. F. J. Schriks, Chris Schriks, de grondlegger en directeur van het bedrijf, die in de loop van de middag aankondigde de leiding te zullen overdragen aan zijn naaste medewerkers om zich eens aan die bezigheden te kunnen wijden waarvoor hij tot dusverre geen tijd had gehad.

Nog voordat op deze middag het eerste officiële woord was gesproken had men in 'de wandelgangen' iemand horen beweren:

'De Nederlander is van oudsher een ondernemend en energiek mannetje. Nog onlangs sprak ik iemand die er een heeft gekend.'

Men noemt Wouter Wytynck als de zegsman maar wie is 'WW'? We komen er nog wel op terug.

Luisterend naar de lovende woorden van verschillende sprekers en afgaande op onze eigen indrukken, dachten we dat zo'n Nederlander ook nu nog wel bestaat, misschien wel . . . Maar laten we luisteren naar de meest prominente der sprekers: onze minister van Cultuur mr. drs. Brinkman, die uiteraard het belang van de W.P. voor de cultuur belicht.

Toch moet hem wel even iets van het hart, een uitspraak waarbij hij een vraagteken meent te moeten plaatsen: 'een geslaagd politicus moet van nature een middelmatig man zijn' Wie zegt nou zoets, is de vraag die men op de gezichten kan lezen. En wéér is het de naam Wouter Wytynck die wordt gefluisterd.

Maar . . . het is velen niet onbekend dat de verhouding tussen Chris, over wie het hier allemaal gaat én Wouter er een is, die veel lijkt op die van de ventriloquist met de sprekende pop.

Toch wordt er niemand kwaad, zelfs de auteurs niet waarvan 'WW' zegt dat zij 'de grootste dankbaarheid verdienen voor het werk dat zij niet uitgeven'. Meent misschien elk hunner dat het niet op hemzelf slaat?

En, terwijl de Walburg Pers het toch vooral moet hebben van historici, voelen ook zij zich niet gekrenkt als hun – van dezelfde zijde natuurlijk – in de schoenen wordt geschoven dat 'geschiedeniswetenschap bestaat uit het systematisch ordenen van verdichte waarheden'.

Eenieder is vriendelijk en welwillend op deze middag. Ook van de zijde der medewerkers in het bedrijf bleek veel sympathie voor de vertrekkende patroon.

In verschillende zalen zijn bijzondere aspecten van het ambacht geëxposeerd, w.o. een unieke verzameling postzegels om de relatie postzegel-drukproces zichtbaar te maken. De culinaire verzorging is indrukwekkend.

Verder ontvangt elke gast een kloek boekwerk 'Ex bibliotheca De Walburg Pers', Werken van De Walburg Pers van de hand van C. F. J. Schriks. Een méér tot in details uitgesponnen catalogus van de bijna 500 werken, die tot dan toe bij de W.P. zijn verschenen is nauwelijks voorstelbaar.

In aparte rubrieken vindt men er: de titels alfabetisch - reeksen - auteurs - geografische registers - tijdvakregisters - trefwoorden registers - Ugi (uniform genre indeling) - ISBN nummering en ten slotte de meeste der bijna 500 werken afgebeeld met korte inhoudsopgave, prijs, kortom alles wat men van een boek zou willen weten. Prijs f 15,—. ISBN 906011.500.7.

Duidelijker dan wat ook toont deze catalogus dat de W.P. zich, evenals de Stichting M.v.C. vooral beweegt op het terrein van de historie, de monumentenzorg en architectuur, waarbij ook het milieu niet wordt vergeten.

De Walburg Pers presenteert zich voorts als de 'huisdrukker' van een aantal periodieken en jaarboeken zoals: het Gelders Oudheidkundig Contactbericht,

het K.N.O.B.-Bulletin, de Bijdragen en Mededelingen van Gelre, Castellodium, Oude Gelderse Kerken, Suralco Magazine, De Heraut (Gelre), Oud-Zutphen, Trema (tijdschrift voor de rechterlijke macht), het Jaarboek van de Stichting Menno van Coehoorn enz., De Gelderse-, Alkmaarse- en Stichtse Historische Reeksen, het Noordbrabants Historisch Jaarboek, de Werken van het Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, De Gelderse Bloem, de publicaties Clavis en het Jaarboek van de Vereniging 'Oranje-Nassau Museum' verschijnen (evenals ons Jaarboek) onder verantwoordelijkheid en redactie van de besturen der verenigingen en stichtingen.

Hoe De Walburg Pers zich van haar taak kwijt hebben wij bij de samenstelling van onze Jaarboeken sedert 1975, ons Jubileumboek 'Vesting', Vestingbouwkundige Termen, Register op de Jaarboeken 1932-1982 e.a. kunnen ervaren. De deskundige adviezen en de grote persoonlijke inzet van de zijde van de W.P., hebben ertoe bijgedragen dat onze publicaties steeds met waardering in brede kring werden ontvangen.

Toen wij onlangs in Zeist bij het afscheid van de heer Jessurun, als hoofddirecteur van de RDMZ aanwezig waren, ontmoetten wij daar ook de heren Schriks en Van 't Leven, de nieuwe directeur van De Walburg Pers.

Op onze vraag aan de heer Schriks of hij zich een beetje in het vrije leven kon schikken, hoorden wij van hem dat hij nú wil gaan lezen wat hij ooit heeft uitgegeven. En, 'een uitgever die zijn eigen boeken leest wordt een zeldzaam verschijnsel' aldus Wouter Wytynck.*

H. A. Treu

* Pseudoniem voor drs. C. F. J. Schriks in de aforismenreeks van de Gaillarde Pers: 'Uitvallen' (1980), 'Ontij(d)' en 'Tijdnijd' (1982). Gedrukt bij de Walburg Pers. Zie 'Ex bibliotheca De Walburg Pers'.

BEZICHTIGING FORT PANNERDEN

door Ing. J. Agema

Rond 10.00 uur op de hete eerste juli-dag 1986, verzamelde zich een twaalfstal bestuursleden, correspondenten en medewerkers der Stichting nabij 'Fort op den Hoofddam van Pannerden' voor een bezichtiging, na verkregen goedkeuring van de inspecteur der Domeinen te Arnhem.

Het startpunt was een restaurant in 'De Sterrenschans', een hoog gelegen woonwijk van Doornenburg, nabij het veer over het Pannerdenskanaal in de route Doornenburg – Pannerden, de plek waar eens, aan het bovineinde van het retranchement met voorgelegen gracht waaruit het Pannerdenskanaal is ontstaan, de voorloper van het huidige fort, een zeshoekige Sterreschans (1742-1869) heeft gelegen. Enkel de naam, ook aangegeven op een houten bord in een parkje, herinnert hier nog aan.

Het in de jaren 1869-71 gebouwde fort Pannerden beslaat binnen de begrenzing van het glacis een oppervlakte van ruim 2,6 ha. De hoofdafmetingen van het door een droge gracht omringde, verdedigbaar gebouw bedragen, de uitbouwen niet meegerekend, 75 x 70 m.

Het betreden van het fort waarvan de over de gracht gelegen brug reeds sinds jaren is weggenomen en de toegang is dichtgemetseld, was bepaald geen sinecure. Met behulp van enkele ladders, beschikbaar gesteld door een plaatselijke aannemer, die tevens de nodige hand- en spandiensten verleende, werden na passage van de gracht de escarpmuur en de daarboven gelegen aarden borstwering beklommen. Na afdaling aan de westzijde tenslotte kon aldaar de op de begane grond gelegen escarpgalerij worden betreden, die – aangebouwd tegen de 1,5 m dikke escarpmuur – als één doorlopend geheel de buitenomtrek van het vijfhoekige verdedigbare gebouw van het fort vormt. Behoudens een viertal ter weerszijden van de ingang gelegen wachtlokalen, waren de inwendig 3 x 3 m grote ruimten van deze galerij – ieder met twee schietsleuven voor geweer – bestemd voor soldatenverblijven.

Het zuidelijke, aan de Waalzijde gelegen gedeelte van de galerij kon betreden worden, zij het met laarzen of extra hoge, waterdichte schoenen vanwege het achtergebleven kwelwater, dat bij hoge rivierstanden tot boven het op + 13,50 m A.P. gelegen vloerpeil stijgt.

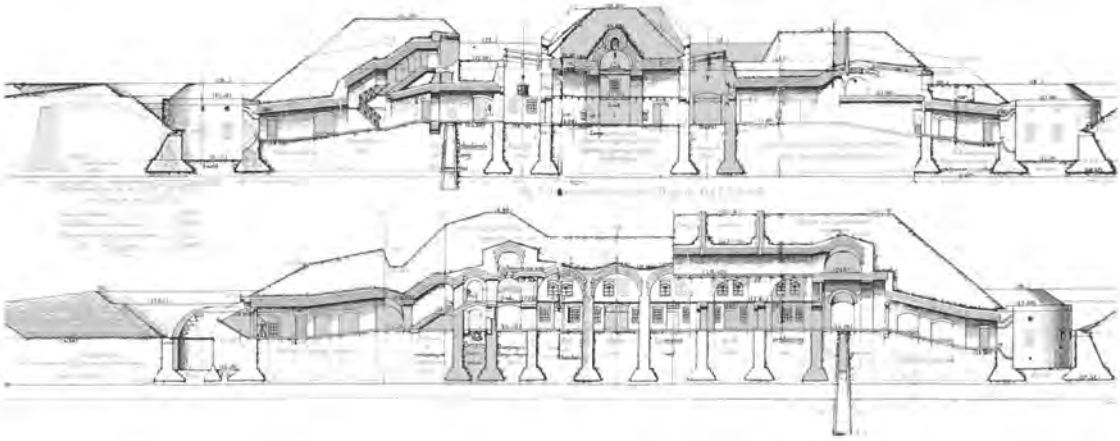
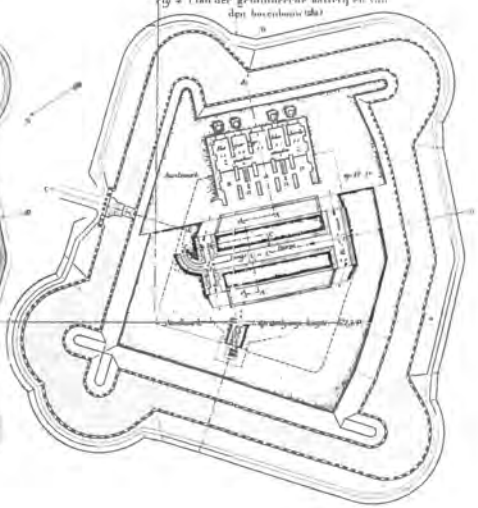
Blijkens een rapport uit de mobilisatieperiode 1914-'18 moest, als dit euvel zich voordeed, aan 35 manschappen logies worden verleend in het naburige Doornenburg. Bij de hogere legerleiding vreesde men dat dit het defensiepotentieel van het fort ernstig zou aantasten, waar tegenover de vestingcommandant stelde dat bij wassend water op de rivieren de stormvrijheid van het fort navant toenam . . .

FORT BIJ PANNERDEN.

Fig. 2. Plan der indeling van het gebouw (1861)

Fig. 3. Plan der gebliindeerde batterij en van den bovenbouw (1861)

Fragmenten van vestingplan Fort bij Pannerden. (Archief Genie 864 (II)II Utrecht)

fig. 3 Plan der indeling van het gebouw

fig. 4 Plan der gebliindeerde batterij en van den bovenbouw

fig. 6 Doorsnede volgens AB op de fig. 2, 3, 4 en 7

fig. 7 Doorsnede volgens CD op de fig. 2, 3, 4 en 6

Tal van grove nesten of restanten ervan duiden erop dat in de galerij water- en weidevogels hadden gebroed.

Vanuit de galerij kon ook een kijkje worden genomen in twee van de vijf, inwendig 6,5 x 4 m grote uitbouwen of caponnières met in elk ervan zes schietsleuven voor geweer en twee schietgaten voor kanon.

De tussen escarp- en contrescarpmuur gelegen, 6 m brede gracht met een bodempeil van + 11,50 m, loopt door rond de caponnières, alwaar zij een breedte van 10 m heeft.

Door vier van + 13,50 m tot + 15,20 m olopende poternes heeft de escarp-galerij verbinding met het op laatstgenoemde (vloer)peil gelegen 40 x 50 m grote centraal-gebouw.

Behalve verblijven voor soldaten en meerderen, magazijnen voor kruut, projectielen en levensmiddelen, bevonden zich hierin ook de ruimtes waarin eertijds de keuken, de bakkerij en de privaten waren ondergebracht.

Dat in 1939-'40 ook een marine-detachement voor de bediening van de twee kanonnen van 7,5 cm, deel van de bezetting had uitgemaakt, bleek niet slechts uit de in een van de verblijfruimtes aangebrachte en bewaard gebleven muurschildering voorstellende schepen van de Koninklijke Marine in die jaren, maar ook en vooral uit de tekst op de muur: 'Dertien matrozen en één marinier hadden hun kwartier hier'.

Uitzicht op het hoogste punt.

Twee vides vormden de oorspronkelijk open, doch na de verbouwing van 1885-'90 gedeeltelijk overdekte pleinen ter weerszijden van het gebouw op de verdieping.

Het aan de ingangspoterne in de noordelijke escarp-galerij aangebouwde trappenhuis met trappen naar het gebouw op de verdieping, vloerpeil + 17,90 m, de bovenbouw, vloerpeil + 20,80 m/ + 20,50 m en de terrepleins van de open batterijen, peil + 21,30 m, was niet bereikbaar; evenmin – voor zover althans nog aanwezig – de trappen in de poterne naar de westelijke escarp-galerij en in het daarboven gelegen trappenhuis, toegang gevende tot het terreplein van de westelijke open batterij, de z.g. landbatterij.

Met behulp van een ladder en na het nodige klauteren konden enkele kazematen van de gepantserde batterijen worden bereikt en bezichtigd.

Terug naar boven was daar weinig of niets meer te herkennen van de oorspronkelijke gronddekking en van de borst-, dwars- en zijweringen, het z.g. aardewerk, op het verdedigbaar gebouw. Op het hoogste punt, met fraai uitzicht over de omgeving, waren nog de restanten aanwezig van een voormalige Duitse(?) luchtafweerstelling.

'Marine' - geschilderd op het gewelf door onbekende meester.

Karrevrachten nestmateriaal onder schietgaten van de escarpmentalarij.

Bij de afdaling aan de westzijde werd ter hoogte van het voormalige terreplein van de hiervoor genoemde landbatterij nog de in de jaren 1885-'90 aan het trappenhuis aangebouwde remise bezichtigd.

De algemene conclusie na de bezichtiging, was, dat het fort inwendig, als gevolg van al dan niet legale sloopacties, verregaande materiaalontvreemding en – niet te vergeten – ergerlijk vandalisme, in een dermate ruïneuze staat verkeert, dat van restauratie redelijkerwijze geen sprake zal kunnen zijn.

Echter zou wel gedacht kunnen worden aan een 'face-lift' van de buitenzijde, waarbij het fort wederom het aanzien zou verkrijgen zoals dit was na de verbouwing van 1885-'90.

(foto's H. A. Treu)

Onthulling van de maquette; v.l.n.r.: de heren A. J. Rusch en M. Dijkstra (Stichting Vrienden van het Coevorder Museum), wethouder Mevrouw J. Z. Steunenberg-Borger, J. Sneep (voorzitter Stichting Menno van Coehoorn) en de heer H. D. Minderhoud (voorzitter Stichting Vrienden van het Coevorder Museum). (foto Stichting Vrienden van het Coevorder Museum) Zie ook afbeelding omslag.

MAQUETTE COEVORDEN

De vesting Coevorden was al meer dan 400 jaar geleden een belangrijk steunpunt in de landsverdediging en bleef dat tot omstreeks 1850. Kort daarna begon het proces van verval.

De vesting speelde ook een grote rol in de ontwikkeling van de versterkingskunst; zij liet o.m. de verwezenlijking zien van door Menno baron van Coehoorn ontwikkelde theorieën. Onder zijn leiding werd de vesting in 1700 e.v. uitgebouwd tot een moderne vesting van allure.

In 1980 nam de toenmalige burgemeester Drs. W.K. Hoekzema het initiatief tot het vervaardigen van een maquette. Als grondslag koos men de kaart van Dalhof uit 1777; deze werd vervolgens o.m. getoetst aan de eerste kadastrale kaarten (1825 e.v.) en luchtfoto's uit omstreeks 1930. Het gemeentebestuur verstrekke de opdracht tot aanmaak aan de technische afdeling van de Psychiatrische kliniek Dennenoord te Zuidlaren. De maquette kwam begin 1986 gereed en werd opgesteld in het historisch museum 'Drenthe's Veste' te Coevorden (het v.m. Arsenaal). De mooi uitgevoerde maquette geeft een uitstekend beeld van de vesting in de 18e en begin 19e eeuw en heeft als bijzondere kwaliteit, dat men water door de grachten kan laten stromen overeenkomstig de vroegere situatie.

Op uitnodiging van het gemeente- en het museumbestuur werd op 5 juli 1986 in het museum een bijeenkomst belegd. Na inleidingen door wethouder Mevrouw J. Z. Steunenberg-Borger namens het gemeentebestuur en voorzitter H. D. Minderhoud namens de Stichting Vrienden van het Coevorder Museum hield onze voorzitter een korte voordracht en onthulde vervolgens de maquette.

Inmiddels is in Vancouver (Canada) een replica opgesteld in het aldaar ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan nagebouwde Kasteel van Coevorden. De geschiedenis van Coevorden en Vancouver werd kort samengevat in een rijk geïllustreerd boekje, getiteld 'The Vancouver Story' (uitgave: gemeente Coevorden - Boom Pers Meppel, 1986).

Redactie

MET DE FORTRESS STUDY GROUP AAN DE MEDWAY, SEPTEMBER 1986

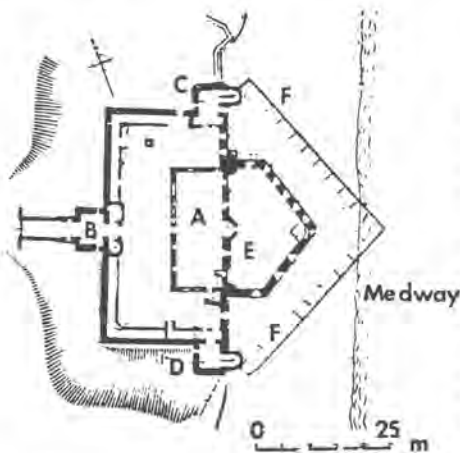
door Mr. S. H. Poppema

De Fortress Study Group heeft haar jaarlijkse conferentie in 1986 gewijd aan verdedigingswerken aan de Medway bij Chatham. Van vrijdag 5 tot en met zondag 7 september kregen de deelnemers, onder wie ook weer enkele Nederlanders, een beeld van de werken die werden aangelegd om de Britse vloot en het marine-etablisement te Chatham te beschermen. De aanleg begon, aldus de heer D.S. Barnes, secretaris van de FSG, in zijn inleidende lezing in het derde kwart van de zestiende eeuw.

De Medway en Michiel de Ruyter

Het in de jaren 1559-1567 gebouwde Upnor Castle, dat op het programma stond, was voor de Nederlanders in het bijzonder interessant omdat dit de enige plaats is vanwaar de Engelsen in 1667 geregeld vuur hebben afgegeven op de schepen van admiraal Michiel de Ruyter op weg naar de rede van Chatham. De beschieting heeft De Ruyter niet belet zijn operatie tot een goed einde te brengen.

Upnor Castle is een klein kasteel met binnenhof met aan de landzijde een muur zonder kantelen maar met houten staketsels aan de bovenrand. Het hoofdgebouw ligt als een dijkhuis op de linkeroever; de ingang op binnenhofniveau ligt een verdieping hoger dan het artillerieterras aan de rivier. Dat terras heeft de vorm van een bastion; voor de facen ervan was en is weer een houten palissadering.

Upnor Castle. Plattegrond van de benedenverdieping. (Het bastion ligt op het niveau van de kelderderdieping.)

A. hoofdgebouw (1559-1567); B. poortgebouw in de muur om de binnenplaats; C. noordelijke toren (deels 1559-1567, deels rond 1600); D. zuidelijke toren (idem); E. bastion voor de opstelling van kustgeschut; F. palissadering. Bij hoog water staat de Medway tot aan de muren tussen de torens en het bastion. De buitenmuur kon met vuurwapens worden bestreken vanuit B, C en D.

(In vereenvoudigde vorm ontleend aan: 'Upnor Castle' door A. D. Saunders, MA, FSA, uitgave van de Historic Buildings and Monuments Commission for England.)

Zuidelijke toren Upnor Castle van waaruit de buitenmuur, met houten staketsel kon worden bestreken. (foto S. H. Poppema)

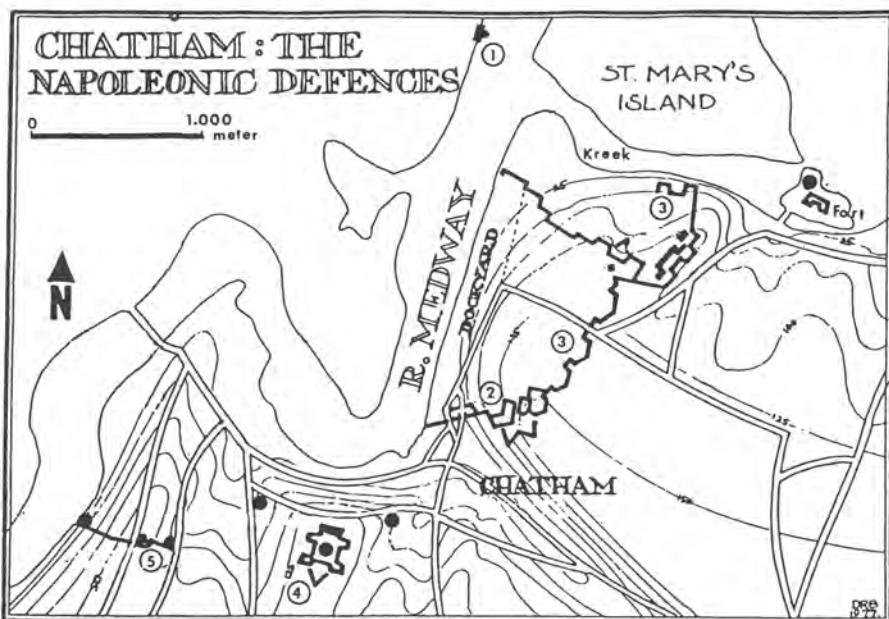
In de tijd van de aanval van De Ruyter kon ook op het dak geschut worden opgesteld. In het jaar na de Nederlandse actie kreeg het werk een bestemming als magazijn. Het hoofdgebouw werd toen hoger opgetrokken.

Upnor Castle verkeert in zeer goede staat en is voor het publiek toegankelijk. De Nederlandse deelnemers hebben tot hun genoegen kunnen vaststellen dat een kleine expositie in het hoofdgebouw een beeld van de geschiedenis gaf, waarmee ook zij heel tevreden konden zijn.

Fort Amherst

Fort Amherst is geen fort maar het bezoek aan dat werk was het hoogtepunt van het excursieprogramma. Het gaat om een geleidelijk ontstaan ingewikkeld samenstel van verdedigingswerken.

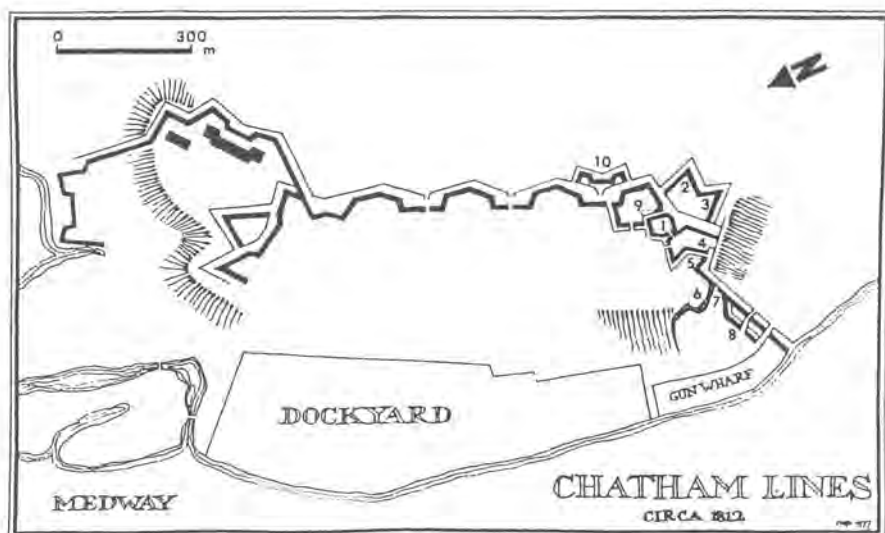
Het complex heeft deel uitgemaakt van een linie, die het marine-etablisement van Chatham op de rechteroever van de Medway moest beschermen tegen een aanval over land. Het grootste deel van deze Chatham of Cumberland Lines was gebastioneerd, regelmatig waar het terrein dat toeliet, onregelmatig elders.

De verdediging van de Medway in de tijd van de Napoleontische oorlogen. 1. Upnor Castle (magazijn); 2. Fort Amherst; 3. de Chatham of Cumberland Lines; 4. Fort Pitt met een kazemattenblok aan de zijde van de Medway en een toren op het terreplein; 5. Fort Clarence, artillerietoren met verbonden werken. Op enkele plaatsen bevonden zich artillerietorens die als stippen op het kaartje staan aangegeven. (In vereenvoudigde vorm ontleend aan: 'Fort Amherst, a brief history and guide' door Keith Gulvin, uitgave van de Fort Amherst and Lines Trust.)

Fort Amherst, Haxokazematten. (foto S. H. Poppema)

De Chatham Lines met Fort Amherst. De onderdelen van dit oneigenlijke fort zijn: 1. Amherst Redoubt, 2. Spur Battery, 3. Prince William's Bastion met de gelijknamige batterij, 4. Belvedere Battery, 5. open en gekazemateerde batterij ter dekking van de hoofdgracht, 6. Upper Cornwallis Battery, 7. Lower Cornwallis Battery, 8. poortsector met o.a. Haxo-kazematten (d.w.z. kazematten met open achterzijde), 9. Prince of Wales Bastion en 10. het hoornwerk. De nummers 9 en 10 vallen niet onder het huidige project Fort Amherst. (In aangepaste vorm ontleend aan: 'Fort Amherst, a brief history and guide' door Keith Gulvin, uitgave van de Fort Amherst and Lines Trust.)

In haar oorspronkelijke vorm werd de linie in de jaren 1755-1758 voltooid. Aan de noordrand van de stad Chatham achtte men versterking van de linie nodig met een redoute, Amherst Redoubt. Later en vooral toen Engeland in oorlog kwam met het Frankrijk van Napoleon, heeft men werken van verschillende aard bij de redoute aangelegd, gescheiden door droge grachten en met grote hoogteverschillen.

Het complex omvat verschillende typen kazematten en verder open geschutemplacements. Een aantal van de kazematten is bereikbaar door een gangenstelsel waarvan een gedeelte van natuurlijke oorsprong moet zijn geweest.

Het werk dat na 1820 vooral voor oefeningen heeft gediend – de twee wereldoorlogen vormen uitzonderingen –, is rond 1960 in verval geraakt.

Sedert 1981 ligt de toekomst van de vestingwerken in handen van de Fort Amherst and Lines Trust, een organisatie van vrijwilligers die de eigendom van het 'fort' heeft verworven en het met jongemensen van het Government's Youth Training Scheme restaureert om het voor het publiek te kunnen openstellen. De conferentiedeelnemers hebben zowel de al gerestaureerde en opengestelde delen als die waar de werkzaamheden nog aan de gang zijn of nog moeten beginnen, verkend.

Andere bezoeken

Nog twee forten werden bezocht, Fort Pitt en Fort Borstal. Fort Pitt is in de jaren 1805-1819 gebouwd. Het had drie gebastioneerde fronten tegen aanvallers over land en een zware kazemattengroep van waaruit de Medway kon worden bestreken. Twee gebastioneerde fronten zijn nog goed te herkennen; de kazematten zijn verdwenen. Op het voormalige terreplein staat nu een meisjesschool.

Fort Borstal dateert uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Het verwaarloosde werk heeft in de gracht aan de voorzijde één dubbele en één enkele contrescarpkoffer, die nog door gangen onder de gracht bereikbaar bleken. De keel wordt gevormd door een muur met schietgaten; in de dichtgegroeide keelgracht is een caponnière.

Uit de tijd van Napoleon dateert Fort Clarence, een zware artillerietoren met grote schietgaten en met mezekouwen. Het gezelschap moest het doen met het exterieur.

Uiteraard gold een ander bezoek het voormalige marine-etablissement, de Royal Dockyard, met overdekte dokken. Een van de dokken heeft een houten kap, gebouwd in de jaren 1838-1855. Een ander doel was nog het Geniemuseum te Brompton, op zeer korte afstand voor een bastion van de voormalige Chatham Lines.

Het gezelschap was ondergebracht in het Eliot College van de Universiteit van Kent te Canterbury. Daar werden ook de lezingen gehouden en vond de algemene ledenvergadering plaats.

In de algemene ledenvergadering onder leiding van de voorzitter van de FSG, brigadegeneraal J. R. E. Hamilton-Baillie, bleek dat de Britse zusterorganisatie van de Stichting Menno van Coehoorn haar ledenaantal in binnen- en buitenland nog steeds weet uit te breiden. In september had zij 411 leden, 53 meer dan twee jaar eerder.

(Tekeningen en foto's S. H. Poppema)

VESTINGSTEDENDAG 1986 TE GRAVE

20 september 1986

door J. A. Ph. Laguette

In het kader van de viering 'GRAVE 750 jaar Stad' werd de jaarlijkse vestingstedendag dit jaar wederom door het oude vestingstadje aan de Maas georganiseerd. 20 september de dag die hiervoor was uitgekozen bracht afvaardigingen van de vestingsteden Naarden, Willemstad, Buren, Hulst, Heusden en Nieuwpoort (gem. Liesveld) naar Grave waar de Stichting Menno van Coehoorn vertegenwoordigd werd door de heren Treu, Six van Wimmenum, Van Wieringen, Besemer en ondergetekende als plaatselijk correspondent. De weergoden waren ons niet ongunstig gezind evenals negen jaar daarvoor, toen Grave ook de eer had deze vestingstedendag te mogen organiseren.

Het ochtendprogramma bestond uit 2 gescheiden gedeelten t.w. een voor de delegatieleden en een voor de wederhelften daarvan. De laatsten werden na de gemeenschappelijke ontvangst en toespraak door het gemeentebestuur o.l.v. de als zodanig per 1 Mei 1987 'aftredende' burgervader van Grave, de heer J. Grotenhuis, rondgeleid door het stadje Grave dat alweer veel van zijn allure heeft teruggewonnen sedert het vorige bezoek in 1977. Als hoogtepunt van deze bezichtiging stond het bezoek aan het oude en historische Capucijnenklooster te Velp (N.Br.) op het programma. Dat zulks in de smaak gevallen was viel te beluisteren tijdens de geanimeerde koffiemaaltijd in de bijna 200 jaar oude Sociëteit, waar door diverse sprekers het woord werd gevoerd en souvenirs werden overhandigd met als memorabel feit dat door een der sprekers van een vestingstad 'boven de rivieren' spijtig werd geconstateerd dat hij de 'brandewijn met suiker' had moeten ontberen, iets wat hij overigens niet had verwacht!

Het programma voor de delegatieleden bestond uit de behandeling, in de raadzaal, van het thema 'Stads- en dorpsvernieuwing, toegespitst op monumenten' dat achtereenvolgens werd ingeleid door Ir. van Dun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, vervolgens door Mevr. Drs. Witmer van de afd. Culturele zaken van de Provincie Noord Brabant en ten slotte – na een koffiepauze – door Ing. Linders, directeur Gemeentewerken (en lid van de T.C. van onze Stichting). Het zou te ver voeren in te gaan op het behandelde. Belangstellenden kunnen de tekst van de inleidingen bij onze bibliotheek inzien of opvragen. Na de 2e koffiestop ontstond er een levendige discussie tussen de 'zaal' en een forum gevormd door de 3 inleiders en Ir. Noy, Wethouder voor ruimtelijke ordening en openbare werken, die als discussieleider fungeerde. Wel een beetje wijzer, maar ook met een hoop vraagtekens werd de discussie afgerond. Een ding staat wel vast: de wil tot een goed monumentenbeleid te komen is er, ook bij de overheden, maar de (Fin) Middelen zijn niet adequaat (genoeg).

Na de lunch werd druk gebruik gemaakt van de mogelijkheid om aan de hand van een uitgereikte wandelroute Grave te bezichtigen, waarbij diverse monu-

Restauratie Hampoort Grave. (foto J. A. P. Laguette)

menten en historische panden en objecten werden bezocht, w.o. de Hampoort, waar men dit voorjaar begonnen is de aarden wal die over en tegen de gang die tussen voorfront en achterfront aan ligt te verwijderen teneinde de muren te conserveren en in een later stadium te restaureren. Ook het Graafs Museum van de Stichting Graeft Voort, dat in het kader van de vestingstedendag een speciale tentoonstelling 'De Stad Grave als Vesting' had georganiseerd, waarbij de diverse fasen van ontwikkeling van de vesting tot aan de ontmanteling aan het einde van de 19e eeuw zeer goed gedocumenteerd en overzichtelijk werd weergegeven. Een compliment voor Graeft Voort is dan ook op zijn plaats!

Om 15.30 gaf de (rondtrekkende) toneelgroep Trammelant een openluchtvoorstelling op het voorplein van de St. Elisabethkerk en met dat optreden werd tevens het officiële gedeelte van de Vestingstedendag 1986 besloten.

De meeste delegaties zijn huiswaarts gekeerd in de wetenschap dat er in nog geen 10 jaar weer veel is gepresteerd in het vestingstadje aan de Maas maar dat er nog vele miljoenen tonnen water langs zullen stromen voordat het optimaal bereikbare gehaald is, maar dat houdt de moed er in!

NAJAARSCORRESPONDENTENDAG GEHOUDEN OP 4 OKTOBER 1986

door Ing. G. Koppert

Op de voorjaarsstudiedag van de Stichting Menno van Coehoorn (12 april j.l. te Amersfoort) werd uitvoerig ingegaan op de organisatie, taken en werkwijze van het Staatsbosbeheer. In aansluiting hierop werd de najaarsbijeenkomst grotendeels besteed aan het bezichtigen van verdedigingswerken die sinds enkele jaren onder het Staatsbosbeheer ressorteren nl. het fort bij Rijnauwen en een tweetal werken die behoorden tot de voormalige Grebbelinie in de omgeving van Renswoude.

Geheel volgens plan arriveerden de deelnemers omstreeks 09.30 op de verzamelplaats bij het theehuis Rijnauwen.

Reeds tijdens de wandeling naar en over het fort was duidelijk te zien dat het S.B.B. op cultuur-technisch gebied in korte tijd veel werk verrichtte en belangrijke resultaten boekte. Veel overjarige en gezichtsbeperkende houtopstanden werden gekapt of gesnoeid terwijl de grasmat van het terreplein met het gedenkteken voor in de jaren 1940-1945 ter plaatse gefusilleerde verzetsstrijders een zeer verzorgde indruk maakte.

Voor de ontvangst van groepen bezoekers richtte het S.B.B. in een der voormalige manschappenverblijven van de Bomvrije Kazerne een stijlvolle voorlichtingsruimte in, compleet met dia-projector en eigen stroomvoorziening! Hier werd het gezelschap gastvrij ontvangen door de heer J. de Vos van het S.B.B. tot wiens ambtsgebied zowel het fort bij Rijnauwen als de 's middags te bezoeken beide objecten van de voormalige Grebbelinie behoren.

Nadat de voorzitter J. Sneep de aanwezigen welkom heette vestigde hij in een korte inleiding o.m. de aandacht op de vruchtbare samenwerking met het Staatsbosbeheer. Gezien de resultaten van de gezamenlijke, gelijk gerichte inspanningen zal worden getracht ook nauwere contacten te leggen met andere verenigingen en organisaties op landelijk, regionaal en plaatselijk niveau die zich interesseren voor het behoud van historisch en heemkundig waardevolle monumenten waartoe zeker ook onze voormalige vestingen en andere verdedigingswerken behoren.

Vervolgens gaf onze gastheer aan de hand van dia's nadere bijzonderheden over bij het Staatsbosbeheer in beheer en onderhoud zijnde gedeelten van de Grebbelinie en het fort bij Rijnauwen (resp. sedert 1975 en 1984). In zijn betoog besteedde hij veel aandacht aan de grote waarden die de voormalige verdedigingswerken bezitten als natuurreservaten en fraaie landschapsobjecten. Vooral het fort bij Rijnauwen (met zijn ruim 31 ha het grootste van ons land) is in deze opzichten uniek. Door een vakkundig beheer en onderhoud kunnen deze waarden worden behouden en zelfs nog worden vergroot. Dat de botanische en zoölogische waarden zich zo konden ontwikkelen is vooral te danken aan de aanwezigheid van meerdere sterk gevarieerde leefmilieus. Vooral de wis-

selende samenstelling van de uit de diepe grachten afkomstige grondsoorten waarmee de hoge wallen werden opgeworpen schiep hiervoor de mogelijkheden. Overigens is ook het grachtwater zo zuiver dat de vissen er maar nauwelijks in groeien . . .

Naast een rijke vogelstand (57 broedvogels) vindt men vier soorten vleermuizen, die in de met grond gedekte 'bomvrije' gebouwen overwinteren. Een der grootste concentraties in ons land.

Overigens beperkt het S.B.B. zich niet tot cultuur-technisch onderhoud en worden zonodig ook bouwkundige voorzieningen getroffen aan gebouwen, bruggen, duikers, sluizen enz. De recente restauratie van de meer dan een eeuw oude bomvrije kazerne is hiervan een duidelijk voorbeeld. Na verwijdering van de metersdikke gronddekking werd op de gewelven een geheel nieuwe waterkerende bekleding van plastic folie aangebracht terwijl veel achterstallig onderhoud aan ramen, deuren en luiken grondig werd uitgevoerd. Een en ander werd aan de hand van dia's nader toegelicht door de voorzitter van onze Technische Commissie Ing. J. W. C. Besemer die optrad als adviseur en het betreffende bestek samenstelde. Tijdens de werkzaamheden kwam boven op de gemetselde gewelven een ingenieus drainage-systeem aan het licht. Door middel van een uit bakstenen bestaand roosterwerk werd het regenwater naar de zgn. druipkokers geleid waardoor het werd afgevoerd naar onder de kazerne liggende verzamelreservoirs. Op deze wijze kon vrijwel volledig in de behoefte aan betrouwbaar drink- en waswater worden voorzien.

Tijdens een korte rondwandeling kon worden geconstateerd dat het bouwwerk weer in prima staat verkeert en slechts wacht op een nuttige, geëigende bestemming die het kwetsbare milieu van het fort zo min mogelijk aantast.

Inmiddels was het hoog tijd geworden voor het vervolgen van de tocht naar de Grebbelinie in de omgeving van Renswoude. Tijdens de rit wees excursieleider de Vos het gezelschap nog op het vlak naast de snelweg liggende fort Vechten dat uit dezelfde periode dateert als Rijnauwen. Op dezelfde plaats bouwden de Romeinen in het begin van de jaartelling het grensfort Fectio waarvan de kunstmatig aangebrachte terreinverhoging nog duidelijk zichtbaar is. Tevens vertelde de heer de Vos dat de publieke belangstelling voor forten en andere verdedigingswerken in de provincie Utrecht duidelijk toeneemt.

Na de lunch in Renswoude werden het Werk aan de Daatselaar en het zuidelijk gedeelte van het fort aan de Buursteeg bezichtigd. Beide uit het jaar 1786 daterende werken werden in resp. 1981 en 1983 met zorg door het Staatsbosbeheer gerestaureerd en teruggebracht in de originele staat. Vooral het werk aan de Daatselaar met zijn prachtige waterpartijen en gerestaureerde schotbalksluis is een sieraad in het toch al zo mooie landschap van de Gelderse vallei. Een bezoek ten volle waard!

**HET VIJFDE INTERNATIONALE COLLOQUIUM
VAN DE D.G.F. TE GERMERSHEIM 7-9 NOVEMBER 1986**

door Ing. J. W. C. Besemer

Wat later in het jaar dan gebruikelijk vond op vrijdag 7 tot zondag 9 november van het vorig jaar het internationale colloquium van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung plaats, ditmaal te Germersheim in het zuiden van de Pfalz.

Voormalige vesting Germersheim

Germersheim is een kleine stad op de linkeroever van de Rijn, welke in het jaar 1832 gedurende een bijeenkomst van vertegenwoordigers van de staten van de Duitse Bond werd aangewezen als een zogenaamde bondsvesting ter beveiliging van het westelijke grensgebied en de hier aanwezige brugovergang over de Rijn.

Ludwigstor met Heimatmuseum

De aanleg van de omvangrijke vestingwerken met inbegrip van het zeer uitgebreide mijngangensysteem was eerst in 1861 voltooid.

Eind 1793 werd Germersheim door Franse revolutionaire legers bezet en werd grensstad van Frankrijk. In 1814 – na de ineenstorting van het Napoleontische Frankrijk onder meer onder de druk van de legers van de Duitse Bond – kwam Germersheim aan het koninkrijk Beieren. De staten van de Duitse Bond kwamen toen overeen dat de stad en een bruggehoofd op de rechteroever van de Rijn voor de hier in 1815/1816 aangelegde militaire schipbrug versterkt moesten worden.

Na de Frans-Duitse oorlog van 1870/1871 toen de grens met Frankrijk bezuiden de Pfalz veel meer westwaarts kwam te liggen, schommelde het getal aan garnizoensmilitairen meestal rond 2500 man. Germersheim kwam met betrekking tot de landsverdediging in een tweede linie te liggen en zodoende raakten alle plannen tot modernisering gaandeweg op de achtergrond.

Na Wereldoorlog I moest als gevolg van de bepalingen van het Verdrag van Versailles de vesting Germersheim ontmanteld worden. Vanaf 1 oktober 1920 tot 18 januari 1922 werden vele vestingmuren door explo-

Fronte Beckers

sies gesprongen en wallen afgegraven. Bouwwerken welke voor woondoeleinden werden gebruikt of gebruikt konden worden mochten in vele gevallen worden gespaard. Zo bleven een drietal zeer grote, verdedigbare garnizoenskazerne (die trouwens voor de legering van de Franse bezettingstroepen dienden) bewaard, evenals de beide in de vestingwerken opgenomen 19e-eeuwse poortgebouwen van de stad, t.w. Ludwigs Tor en Weissenburger Tor.

Een speciaal verzoek van het stadsbestuur tot het behouden van een ca. 250 meter breed gedeelte van het z.g. 'Fronte Beckers' terwille van het behoud voor het nageslacht van een beeld van de geslechte vesting werd door de militaire controlecommissie ingewilligd. Alle mijnsystemen, ook die van Fronte Beckers, werden op de plaatsen waar zijtakken aftakken van hoofdgangen opgeblazen, zodat in wezen meerdere resten van mijngangen bewaard bleven.

De voordrachten tijdens het colloquium

Het algemene thema van de voordrachten gedurende de samenkomst te Germersheim was 'Festungsforschung als kommunale Aufgabe'. In vijf van de tien gehouden voordrachten stonden onderwerpen met betrekking tot de ontvangende stad in het middelpunt. Na de middagpauze kwamen deze aan de orde.

Prof. Bogdanowski (links) leidt referaten in de Burgerzaal van het Raadhuis

Dr. ing. Thomas Biller uit Berlijn sprak als eerste in deze reeks over het oudst bekende vestingbouwkundige plan voor Germersheim, opgezet volgens het z.g. bastionaire systeem (1588). Dit door inleider in het landsarchief van Baden te Karlsruhe gevonden plan bleek van de hand van een Nederlandse vestingbouwer te zijn, namelijk van de uit *Gorinchem afkomstige Jacob Kemp*.

De calvinistische keurvorsten van de Pfalz onderhielden in de tweede helft van de 16e eeuw goede betrekkingen met de Nederlanden en de Oranjes. Waarschijnlijk is langs deze weg Jacob Kemp tot zijn schetsmatig voorstel voor de versterking van Germersheim gekomen. In ieder geval vormt het m.b.t. de geschiedenis van de vestingbouw in Duitsland één van de vroegste voorbeelden van de toepassing van een bastionair systeem.

(Gegevens over Jacob Kemp werden o.a. verschaft door onze correspondent de heer A. J. Busch, stadsarchivaris van Gorinchem. - Red.)

Dipl. ing. Hans-Rudolf Neumann, ambtelijk architect van het Staatsbauamt te Trier ving zijn referaat aan met een interessant architectuurhistorisch overzicht van wachtgebouwen in Duitsland.

Zijn in de zaal tentoongestelde documentatiepanelen betreffende de bouwhistorie en het restauratieplan van het wachtgebouw te Germersheim waren voorbeeldig van uitvoering.

Caponnière

De president van de D.G.F. dipl. ing. Kurt Buschhausen, stedenbouwkundige en architect van de stad Melle behandelde in zijn vlot uitgesproken referaat de stedenbouwkundige ontwikkeling van Germersheim en de huidige mogelijkheden tot ontwikkeling van deze historische erfenis. Hij lichtte zijn voordracht met een reeks van stadsplattegronden en detailstudies toe.

Dr. ing. Jürgen Haller, specialist op het gebied 'Hochbaustatik' toegepast bij monumenten. Hij behandelt uitvoerig de wijze van consolideren in de afgelopen jaren van de Grabenwehr = caponnière van Fronte Beckers. Deze caponnière behoort tot het in 1922 bij de slechting gespaard gebleven gedeelte van de voormalige vestingwerken. De caponnière is thans afgedekt met een bekapping, waaraan een vrij steile dakhelling is gegeven. Dit met rode leipannen bedekte dak is – naar het oordeel van Uw verslaggever – een zeer wezensvreemd element binnen het geheel van de overige met grond gedekte vestingonderdelen. Dit bleek hem in het bijzonder tijdens de excursie van de volgende dag.

De bezichtiging van de nog behouden gebleven onderdelen van de vesting Germersheim

Hierbij lag op zondagmorgen 9 november 1986 de nadruk op *Fronte Beckers en de omgeving van de Ludwigstor*.

Escarpgalerij

In Fronte Beckers konden de hoofdpoterne, de Graben = droge gracht, de Grabenwehr, de met grond gedekte escarp-galerij en enkele mijngangen, de flankgebouwen en de reduits in de wapenplaatsen zeer uitvoerig worden bekeken.

Min of meer verspreid vertrok daarna de groep langs de v.m. Kazerne Stengel naar de Ludwigstor en het hiervoor gelegen blokhuis.

In het poortgebouw is het *Heimatmuseum van Germersheim* opgenomen, waarvan de bezichtiging zeker de moeite waard bleek. In verband met het colloquium waren bovendien een zestigtal tekeningen uit het bezit van het museum, alle betrekking hebbende op de bouw van de vesting, in een afzonderlijke zaal tentoongesteld. Van de rond 1800 plantekeningen uit de periode 1834-1861 in diverse archieven aanwezig behoren 374 stuks tot het bezit van het Heimatmuseum.

Op eigen gelegenheid heeft Uw verslaggever tijdens een stadswandeling nog een blik kunnen werpen op enige andere objecten van de voormalige vesting, o.m. de Weissenburgertor (stadszijde), het v.m. lazaretgebouw (nu kazerne) en het daarachter gelegen v.m. intendancegebouw, het v.m. arsenaal en de vroegere Kazerne Seyssel (284 m lang, nu dependance van de universiteit van Mainz). Tijdens de wandeling viel het verschil tussen het middeleeuwse stratenpatroon van de oude stad en de ruimere, rechthoekige aanleg van het 19e eeuwse zuidelijke gedeelte zeer sterk op.

In de oude kern zijn nog een aantal monumentale, in hoofdzaak 18e eeuwse gebouwen en woningen te vinden.

De fraai gedecoreerde, 19e eeuwse burgerzaal in het raadhuis, waar op zaterdag het colloquium zich afspeelde en 's avonds het zeer genoeglijke en feestelijke souper plaats vond, bleek oorspronkelijk de feestzaal van het Officierscasino te zijn geweest. Het in aanleg 18e eeuwse gebouw is eerst na W.O. II tot Stadhuys verbouwd. Het 18e eeuwse woonhuis dat na 1842 als raadhuis diende is thans de zetel van de Dienst van Gemeentewerken van Germersheim.

Germersheim is op zondag een van treinverbindingen verstoken stadje. Het stadsbestuur en de D.G.F. hebben er evenwel voor gezorgd dat treinreizigers met een busje hetzij naar Ludwigshafen of Karlsruhe konden worden vervoerd.

(foto's H. A. Treu)

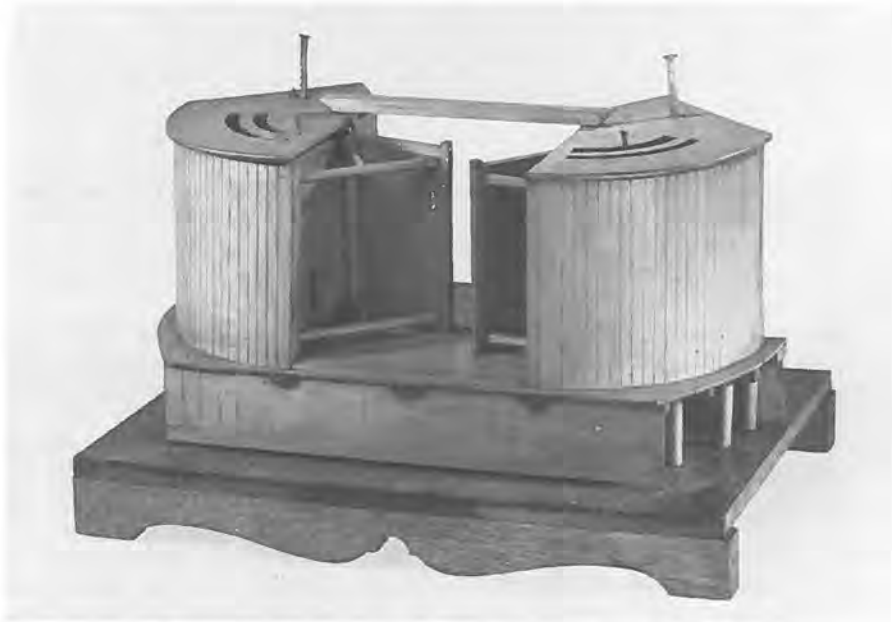

TENTOONSTELLING 'DE PHYSIQUE EXISTENTIE DEZES LANDS'

door Ing. G. Koppert

Onder bovenstaande 'eigentijdse' titel werd in het Rijksmuseum te Amsterdam een bijzonder interessante en breed opgezette tentoonstelling gehouden (14 febr.-3 mei 1987). Mevrouw Drs. N. Smit-Kroes, de minister van Verkeer en Waterstaat, verrichtte op 14 feb. de opening. In een kernachtig betoog gaf zij een originele visie op de hoofdpersoon, de Waterstaat in Jan Blanken's tijd en de huidige Rijkswaterstaat.

De expositie was gewijd aan de vele waterbouwkundige werken, alsmede de werken t.b.v. de landsverdediging, die Jan Blanken Jzn. (1755-1838) in zijn lange loopbaan ontwierp en uitvoerde; voorts ook aan de ontwikkeling van de techniek op die gebieden. Twee jaar lang werkte een staf deskundigen aan de samenstelling van de expositie, een gezamenlijk project van het Rijksmuseum, de Rijksarchiefdienst en de Rijkswaterstaat. Een en ander resulteerde in een unieke verzameling originele maquettes, modellen, tekeningen, archiefstukken

Maquette van de waaiersluis naar ontwerp van Jan Blanken. (Rijksmuseum Stichting Amsterdam)

en foto's, tesamen een duidelijk beeld gevend van de grote inspanningen, die vorige generaties zich getroostten voor de beveiliging en de leefbaarheid van ons, grotendeels onder de zeespiegel liggende, land.

Uiteraard besteedde de tentoonstelling bijzondere aandacht aan de carrière van Jan Blanken. Als zoon van een timmerman-molenmaker in Bergambacht met een in hoofdzaak ambachtelijke scholing trad hij in 1775 op 20-jarige leeftijd als ordinaris-opzichter in dienst bij de Directie Hollandse Fortificatiën. In de woelige 'Franse tijd' wist Blanken zich te handhaven en de hoogste rang van Inspecteur-Generaal bij de Waterstaat te bereiken. Hij verwierf meerdere hoge onderscheidingen; Keizer Napoleon verhief hem in 1811 tot ridder in het Legioen van Eer, terwijl Koning Willem I hem in 1815 benoemde tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Tevens was Blanken lid van tal van commissies en instellingen, waaronder het Koninklijk Instituut van Wetenschappen en Schone Kunsten.

Ook tegenslagen en teleurstellingen bleven de actieve, bekwame en inventieve Blanken niet bespaard. Zo mislukte in 1803 een sollicitatie naar de rang van luitenant-kolonel bij het corps ingenieurs, waarvoor hij niet de vereiste opleiding zou bezitten, maar waarbij ook standsverschil, en mogelijk rivaliteit en persoonlijke rancunes in het spel waren.

Mede op grond van een bezwaarschrift, ingediend door een meerderheid van het ingenieurscorps, werd de sollicitatie afgewezen. De tentoongestelde originele stukken stemmen de beschouwer tot nadenken!

GEDENKPLAAT TON KOOT

Op 12 februari 1986 overleed op 79-jarige leeftijd Ton Koot. Ter blijvende herinnering aan deze verdediger van ons culturele erfgoed werd op de binnenplaats van het West-Indisch Huis te Amsterdam op 12 februari 1987 een bronzen gedenkplaat onthuld door Drs. R. J. de Wit, Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland.

Voorafgaand aan de onthulling hield de voorzitter van de stichting 'Het West-Indisch Huis', Drs. W. de Vrijer, een korte inleiding. Namens de Minister van WVC gaf Mr. G. W. van Herwaarden een voortreffelijke kenschets van de markante voorvechter voor de monumentenzorg.

Het voorzitterschap van de stichting 'Het West-Indisch Huis' was de laatste van vele functies, die Ton Koot heeft vervuld. Naast een drukke werkring als algemeen secretaris van het Rijksmuseum en slotvoogd van het Muiderslot was hij vele jaren secretaris van de Bond Heemschut en bestuurslid van talrijke andere instellingen op cultureel terrein. Na zijn afscheid van het Rijksmuseum is hij nog directeur a.i. geweest van het Rijksmuseum Paleis Het Loo. Mede door zijn publicaties heeft hij vele mensen de ogen geopend voor de historische schoonheid van stad en land.

J. Sneepe

REGIMENT MENNO VAN COEHOORN

door Lkol J. Miedema R.C.

Het afgelopen jaar heeft voor het Regiment in het teken gestaan van het beter structureren van relaties tussen het huidige regiment en het voormalige 3e Regiment Infanterie.

Uiteraard is aandacht besteed aan de jaarlijkse dodenherdenkingen voor 3 RI in Mill en voor 4 RI in Valkenburg (Z.H.).

Tevens hebben zowel de officieren als de onderofficieren hun regimentsdiner gehad, waarbij het hoofdbestuur van de Stichting Menno van Coehoorn wederom bij het officiersdiner was vertegenwoordigd.

Een verbetering van contacten met leden van het voormalige 3 RI, o.m. door het bijwonen van een zeer succesvolle reünie in Weert, heeft geleid tot een gestage aanwinst van onze documentatie in de traditiekamer.

Deze is zeer recent opgeknapt en gereorganiseerd, waarmee geprobeerd zal worden om nieuwkomers in het Regiment traditiebewust te maken en te houden.

In de traditiekamer is ruimte vrij gemaakt om ook aandacht te kunnen geven aan Menno baron Van Coehoorn en aan de Stichting Menno van Coehoorn. Dezerzijds zal worden gepoogd om de doelstellingen van de Stichting onder de aandacht te brengen van onze jonge dienstplichtigen.

Het moge duidelijk zijn dat goede documentatie vanuit de Stichting de 'promotion' alleen maar ten goede kan komen. Teneinde de banden binnen het Regiment te versterken en activiteiten binnen het Regiment te kunnen coördineren is, met instemming van de Bevelhebber landstrijdkrachten, de Traditieraad Regiment Infanterie Menno van Coehoorn opgericht.

Verder is ter verbetering van de informatievoorziening een voorlichtingsboekje over het Regiment verschenen. Ook in dat boekje, tevens aangeboden aan het dagelijks bestuur, wordt aandacht aan de Stichting M.v.C. geschonken.

Hoewel tradities blijvend zijn, is de drager daarvan in de persoon van de Regimentscommandant dat niet. Derhalve kan ik dan ook reeds aankondigen dat op een nog nader vast te stellen datum, voor de zomervakantie, het commando zal worden overgedragen aan de Lkol G. J. M. Bastiaans.

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN*

(onder redactie van Mr. P. J. van der Mark)

*De hieronder opgenomen verslagen zijn ontleend aan de
door onze correspondenten ingediende rapporten*

Groningen

Oude Schans (blz. 5, nr. 7) (gemeente Bellingwedde)

De Stichting 'Vesting Oudeschans', die in 1986 haar tienjarig bestaan herdacht, blijft uiterst actief waar het de rehabilitatie van het dorp Oudeschans betreft. De fraai gerestaureerde kerk met pastorie, een gereconstrueerde ophaalbrug over de Westerwoldse Aa en het herstel van tal van bouwvallig geworden panden hebben de oude vesting een ware 'face-lift' gegeven. De aanleg van een riolering en de daarmee gepaard gaande vernieuwde bestrating en de restauratie van het 'Doodenbastion' en het 'Kruidenbastion' met de daartussen gelegen courtine hebben daartoe sterk bijgedragen.

Vesting Bourtange (blz. 6, nr. 11) (gemeente Vlagtwedde)

De reconstructie van de vesting Bourtange vordert naar behoren. Zodra de wallen en grachten aan de oostzijde, waaronder Ravelijn 2, in de oude vorm zijn hersteld, komt de voltooiing van het gehele project in zicht. Op basis van historische gegevens zal op het Kroonwerk een gebouw worden opgetrokken, dat onderdak kan bieden aan de gemeentelijke geiten. In het algemeen houdt de reconstructie van de historische bebouwing geen gelijke tred met de voortgang van de werkzaamheden aan de vestingwerken. In elk geval behoort Bourtange een toeristische trekker van de eerste orde te blijven. Daartoe dient aan de landschappelijke en recreatieve voorzieningen buiten de vesting aandacht te worden besteed. Het gereedkomen van het gereconstrueerde Bourtangerkanaal zal hiertoe in positieve zin kunnen bijdragen.

Friesland

Kornwerderzand (—)

De restauratie en herinrichting van de kazematten op Kornwerderzand gaan gestaag voort. De kazematten VI en XVI zijn praktisch gereedgekomen. Twee voormalige Duitse onderkomens zijn omgebouwd tot kantoor, annex werkplaats, en toiletgebouw. Door personeel van de Bewapeningswerkplaatsen van de Kon. Marine is het in 1985 op Kornwerderzand ontdekte 5 cm-kanon (KWK) gerestaureerd en door vrijwilligers van genoemde werkplaatsen is de Duitse kanonkazemat op het museumterrein vrijwel geheel gerestaureerd. In deze kazemat zal het kanon binnenkort worden opgesteld. Voorts is de inrichting zover gevorderd dat ook de Wonsstelling met panelen en ander materiaal tot haar recht komt.

* De bladzijde- en volgnummers verwijzen naar de Atlassen van historische vestingwerken in Nederland, per provincie. Indien nog niet verschenen dan is de volgorde alfabetisch.

Drente

Schans de Katshaar (blz. 20, nr. 6) (gemeente Coevorden)

Aan deze schans, eigendom van de Stichting Oud-Drenthe, is in eigen beheer enig onderhoud gepleegd, dat nodig was in verband met de activiteiten van een ruitervereniging, die het object als een oefenterrein met hindernissen gebruikt. Verdergaand herstel kan niet lang meer worden uitgesteld.

Zwartendijksterschans (blz. 21, nr. 10) (gemeente Norg)

De toegang tot de schans, eveneens eigendom van de Stichting Oud-Drenthe, werd vereenvoudigd door aan de westzijde een bord te plaatsen met het opschrift 'Deze "eigen weg" is toegankelijk voor bezoekers aan de schans'.

Gelderland

Arnhem (blz. 1, nr. I)

Aan de Rijnkade zijn gedeelten van de fundering van de middeleeuwse stadsmuur teruggevonden. Hoewel het gemeentebestuur in beginsel welwillend staat tegenover behoud/reconstructie van dit 50 meter lange fragment, dat grotendeels evenwijdig loopt met de huidige rooilijn, moeten de desbetreffende voorstellen worden afgewacht.

Bredevoort (blz. 3, nr. IV) (gemeente Aalten)

Op 5 december 1986 werd de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht een feit. Het ontwerpen van een bestemmingsplan is ter hand genomen.

Vgl. jaarboek 1985/86, blz. 193. De samenwerking met de Vereniging 'Bredevoorts Belang' is voorbeeldig.

Culemborg (blz. 4, nr. VII)

Onverwacht is een stuk van de middeleeuwse stadsmuur achter de Goilberdingerstraat ingestort. Er bestaan plannen voor herstel, maar het staat vast dat ook de rest van de stadsmuur onder handen genomen moet worden, waarvan de financiering nog niet 'rond' is.

Doesburg (blz. 5, nr. VIII)

Staatsbosbeheer, dat het natuureservaat 'Wallen van Doesburg' (in casu de Hoge en de Lage Linie) in beheer heeft, zette het achterstallige onderhoud aan de Hoge Linie (voornamelijk het terugsnijden van de te sterk gegroeide struikbeplanting) voort. Beide linies werden in hun geheel gemaaid.

Groenlo (blz. 8, nr. XII)

Het smalle vestinggrachtje aan de oostzijde van de stad kreeg een nieuwe azabé-houten beschoeiing. Het grachtje heeft zijn kenmerk van voormalig verdedigingswerk vrijwel verloren, zodat het nauwelijks verantwoord lijkt, het voor bescherming voor te dragen.

Nijmegen (blz. 13 e.v., nr. XXI)

In het voormalig arsenaal, thans gemeente-archief en in het Rondeel in het Kronenbur-

gerpark werd een tentoonstelling 'Nijmegen breekt uit zijn wallen' georganiseerd, waarvoor onze Stichting een bescheiden subsidie heeft verleend.

Zevenaar (blz. 20, nr. XXVI)

Leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland hebben aan de huidige Nieuwe Doelenstraat de linkerhoek van de voorgevel van de machtige burcht Sevenaer blootgelegd, alsmede een gedeelte van de voormalige gracht. Enige jaren geleden werden reeds fragmenten van de vierkante toren van dit, vermoedelijk in de 17e eeuw gesloopte kasteel, teruggevonden. Het betreft hier een strategische plaats op de grens van de elkaar steeds bestrijdende hertogdommen Kleef en Gelre.

Utrecht

Elst. Fort Boven-Lent (blz. 26, 8a-b)

Dit fort, een beschermd monument, is eigendom van het Polderdistrict 'Betuwe' te Elst en verhuurd aan een particulier, die het gebruikt als wijn-proeflokaal. Het object vertoont sporen van verval door het wegnemen van stenen uit de buitenmuren en verkeert verder in een verwaarloosde staat. Een verzoek om subsidie in de kosten van restauratie is door de Minister van W.V.C. afgewezen omdat het fort niet is opgenomen in het gemeentelijke vijfjarenprogramma voor restauraties, zoals dit in het kader van de Rijks-subsidieregeling restauratie monumenten wordt vereist.

Warnsveld

Op verzoek van de burgemeester heeft de Stichting advies uitgebracht over het door hem wenselijk geachte behoud van een viertal, nog in opmerkelijk gave staat verkerende, voormalige betonnen Duitse bomvrije onderkomens ter weerszijden van de weg Winterswijk - Zutphen. Op grond van het feit dat buiten de kuststrook in ons land nog maar enkele Duitse verdedigingswerken bewaard zijn gebleven en een groep van vier in hun onderlinge samenhang zeldzaam is, hebben wij gemeend de pogingen van de burgemeester tot instandhouding te moeten ondersteunen.

Rhenen (blz. 3, nr. VI)

Berichten in de pers hebben melding gemaakt van het slopen van bunker S (stekelvarken) 23 nabij de voormalige boerderij 'Kruiponder' in het noorden van de Grebbeberg. Wij hebben onze correspondent ter plaatse verzocht een inventarisatie te maken van de nog aanwezige bunkers, waarna contact zal worden opgenomen met de gemeentelijke instanties, dat hopelijk zal kunnen leiden tot het behoud van enkele restanten van de voormalige Grebbelinie.

Fort aan de Biltstraat (blz. 20, nr. 16) (gemeente Utrecht)

In de zgn. 'luchtloze bunker' zijn tijdens de periode van de Duitse bezetting tal van verzetstrijders opgesloten en later gefusilleerd. In de directe nabijheid van de uit ongeveer 1935 daterende schuilplaats van zwaar gewapend beton bevindt zich een monument, waar ieder jaar in de maand mei een herdenkingsplechtigheid wordt gehouden. De bunker verkeerde in slechte staat en was niet meer afsluitbaar, terwijl het schuilplaatsgasmasker was overgebracht naar het Geniemuseum te Vught. Enige leden van het her-

denkingscomité hebben de zware stalen deur hersteld en weer afsluitbaar gemaakt. Tevens is het door de Genietroepen in Vught ontvangen schuilplaatsgasmasker gereviseerd en op de oorspronkelijke plaats teruggebracht en gerestaureerd.

Fort Rijnauwen (blz. 21, nr. 24) (gemeente Bunnik)

Dank zij de goede zorgen van het Staatsbosbeheer krijgt het fort een steeds beter aanzien. Tevens besteedt deze instantie veel aandacht aan de 'public relations', zonder dat de grote waarden als natuurmonument hieronder hebben te lijden. Gedurende de zomermaanden in 1986 bezichtigden ruim 1500 belangstellenden het fort! De zgn. bomvrije kazerne is thans geheel van een waterdichte afdekking voorzien en verder grondig gerestaureerd. In een der manschappenverblijven werd een ruimte ingericht voor de ontvangst van bezoekers en het geven van informatie met behulp van tekeningen en dia's, een en ander met een eigen stroomvoorziening.

Voorts zij verwezen naar het artikel ing. G. Koppert blz. 135.

Noord-Holland

Naarden (blz. 14 e.v., nr. XI b)

De restauratie van het bastion Oranje is praktisch voltooid. Zie jaarboek 1985/86, blz. 197. Tegen de beschikking van 4 maart 1986 van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, waarbij goedkeuring is *onthouden* aan het besluit van het gemeentebestuur van Naarden tot wijziging van het bestemmingsplan 'Naarden-Oost 1974', waardoor bebouwing van het oostelijke glacis van de vesting mogelijk zou worden gemaakt, heeft de naar zijn mening gedupeerde kweker D. Rebel op 14 april 1986 beroep aangetekend.

Het uitbaggeren van de vestinggracht zal worden betaald door het Rijk, het Zuiveringsschap, de provincie Noord-Holland en de gemeente Naarden. Op een totaal van 4,8 miljoen gulden betaalt de gemeente zelf 1,8 miljoen. De werkzaamheden zullen in het voorjaar van 1987 een aanvang nemen.

Beplantingsplan. De uitvoering van het beplantingsplan voor de vestingwerken stagneert omdat het budget van de Rijksgebouwendienst is ingekrompen. Zelfs voor het planten van de bomen, die door de restauratie van het bastion Oranje verloren zijn gegaan, moet worden gestreden. Vanwege het vertrek van het garnizoen uit de stad moet voor de Weeshuiskazerne een nieuwe bestemming worden gezocht.

Het gerestaureerde bastion Oranje is in februari 1987 opgeleverd.

Weesp (blz. 17, nr. XIII)

Onlangs is de gevel van het torenfort aan de Ossenmarkt gereinigd. Het fort ziet er, met de opnieuw gegraven gracht er omheen, zeer aantrekkelijk uit. Het gemeentebestuur probeert elk jaar een stapje verder te komen met de restauratie ervan. Het door het Ministerie van W.V.C. toegezegde subsidie stagneert echter, waardoor de restauratie van de buitenzijde niet voltooid kon worden. Om dezelfde reden is het interieur nog niet bruikbaar voor de beoogde sociaal-culturele bestemming.

De 'Kreatieve Groep Weesp' heeft twee rolpaarden voor de kanonnen bij dit fort vervaardigd, die in december 1986 officieel aan de gemeente zijn overgedragen.

Restanten van de in de stad gelegen vestingwerken genieten nu bescherming door het

inmiddels door Gedeputeerde Staten goedgekeurde bestemmingsplan 'Binnen de Schans'.

Stelling van Amsterdam (blz. 23, nr. 7.C.II)

Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland is een uitvoerige nota over de Stelling van Amsterdam samengesteld, aan de hand waarvan een provinciale beleidsvisie zal kunnen worden ontwikkeld ten aanzien van het behoud van de in het gewest aanwezige 19de-eeuwse vestingwerken. Het ligt in de bedoeling de nota in het voorjaar van 1987 bij Provinciale Staten aanhangig te maken. Onze Stichting heeft met grote belangstelling van de inhoud van deze, zeer doorwrochte nota kennisgenomen. Aanvaarding van de nota door Provinciale Staten zal een eerste en belangrijke stap zijn op de weg naar de planologische en wettelijke bescherming van de tot die Stelling behorende objecten.

Voorts is een nota verschenen betreffende de in de periode 1915-1940 in de provincie aangelegde, duurzame betonnen versterkingen; een aantal van deze objecten is inmiddels als beschermd monument geplaatst op de Provinciale Monumentenlijst.

Linie van Beverwijk (blz. 33, nr. 7.C.III)

In het Jaarboek 1982/83 stond onder de titel 'Verheugende Ontwikkeling het Noord-Westelijke deel der Stelling van Amsterdam' te lezen dat de Gemeente Beverwijk de mooie dubbele damsluis in de Molentocht, gebouwd in 1895/96, restaureerde. Gelijk daarmee werd een begin gemaakt met de restauratie van twee bomvrije kruitkamers even verderop. Dit laatste geschiedde op initiatief van onze Stichting, in samenwerking met het Hoogheemraadschap Noord-Hollands Noorderkwartier, de Scouting Group Assendelft en het Documentatie Centrum voor de Luchtoorlog '40-'45 (Aircraft Reco-

Gerestaureerde damsluis in de Molentocht. (foto M. Kiel)

Herbouwde schotbalkenloods met de sluis op de achtergrond. (foto M. Kiel)

very Group). Beide groepen hopen de restauratie en gedeeltelijke herinrichting van deze kruiskamers in de zomer '87 te voltooien en de gebouwen (uit 1895) op zaterdag 6 september te openen waarbij iedere belangstellende welkom is.

Verzamelpunt: Stationsplein Beverwijk; tijd: 10 uur. (Mededeling dr. M. Kiel.)

Een ander klein, doch in het grote geheel der Stelling zo belangrijk winstpunt is de herbouw van een schotbalkenloods, met de originele schotbalken erin, naast de gerestaureerde damsluis in de Molentocht. De balken zijn afkomstig van een opslagplaats bij De Kwakel. De loods (kap) is herbouwd op initiatief van onze Stichting in samenwerking met provinciale autoriteiten en met steun van Heemschut. De daadkrachtige Dienst van Openbare Werken van Beverwijk voerde de herbouw uit, met gegevens uit de archieven en op de plaats waar de oude, tientallen jaren geleden verdwenen loods, gestaan heeft. Een instructiebord, met verklaring waarom de sluis en de linedijk gemaakt zijn, zal binnenkort geplaatst worden. De restauratie van de twee, in de buurt liggende kleine damsluizen en de verbetering van de 'gedekte weg' tot touristische fietsroute is in voorbereiding doch stuit nog op financiële problemen. Ook de ANWB heeft belangstelling voor de route getoond.

Stelling van Den Helder (blz. 34, nr. 7.C.IV)

Fort Dirksz. Admiraal (blz. 39, nr. 17)

De verloederding van het fort schrijdt voort. De enige positieve ontwikkeling is de 'geplande', maar nog niet geëffectueerde verwijdering van een clandestiene auto-sloperij op het fort.

De Linie

De Linie blijft de 'testcase' van het falende gemeentelijke monumentenbeleid ten aanzien van de historische fortificaties. Er bestaan plannen voor een 'restauratie', maar deze blijken neer te komen op de aanleg van kinderspeelplaatsen, slingerpaden en diverse beplantingen. Wel zouden de nog aanwezige Nederlandse (en Duitse) bunkers worden gespaard.

Fort Oostoever (blz. 40, nr. 20)

Zie jaarboek 1985/86, blz. 199 e.v. Realisering van het plan 'Het Nieuwe Werk' betekent dat het fort vrijwel geheel zal worden opgeofferd. Blijkens een getekende impressie zullen wal en gracht voor de helft verdwijnen en zullen het terreplein en de naaste omgeving van het fort worden volgezet met grootschalige gebouwen. Op verzoek van Monumentenzorg blijven slechts drie remises en twee stukken van de keelgracht gespaard.

Werken op Texel (blz. 40, nr. 24)

De gemeente Texel is voornemens opnieuw te gaan onderhandelen met de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten over een eventuele restauratie van de Oude Schans. Ondanks bezwaren van onze Stichting is het Staatsbosbeheer overgegaan tot het slopen van de Flakbatterij Loodsmansduin. Onderhandelingen met de Provinciale Planologische Dienst hebben helaas niet kunnen leiden tot het behoud van enkele interessante betonnen onderkomens op het eiland; er zijn zinloze vernielingen gepleegd.

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2 e.v. nr. III)

De op het Molenbastion nieuw gebouwde standerdmolen 't Vliegend Hert' werd op 6 september 1986 officieel in bedrijf gesteld.

Gorinchem (blz. 10, nr. X)

Het terreplein van bastion II is reeds geruime tijd in gebruik als parkeerterrein, dat door de hoogte van de wal weinig bezwaar ontmoet. Helaas overweegt het gemeentebestuur thans op deze plaats de bouw van een betonnen 'parkeergelegenheid in lagen', die door haar afmetingen hoog boven de wal zal uitsteken.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

Zie jaarboek 1985/86, blz. 201.

Het gemeentebestuur houdt onverkort vast aan zijn voornemen, een verbinding tot stand te brengen tussen het watersportgebied bij het Haringvliet en de oude vesting door het leggen van een voetgangersbrug over of langs de bestaande Westbeer. Wij achten een dergelijke aantasting van een beschermd monument als de beer ontoelaatbaar en hebben daarom op grond van de Wet AROB bezwaar aangetekend bij Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Bij hun beschikking van 22 december 1986 hebben Gedeputeerde Staten onze bezwaren echter ongegrond verklaard. Wij putten evenwel hoop uit het beroep, dat onzerzijds bij de Kroon is ingediend. Zie verder verslag van de MAC op blz. 158.

De bedreigde Westbeer te Hellevoetsluis. (foto H. A. Treu)

Leerdam (blz. 16, nr. XV)

Met gebruikmaking van de zgn. 'terugploegregeling' (inschakeling van werkloze bouwvakkers) is een begin gemaakt met de restauratiewerkzaamheden aan de Zuidwal. Voorlopig wordt volstaan met het herstel van de kademuren, de herinrichting van de bestrating van de kade en de restauratie van de drie op de middeleeuwse stadsmuur staande torens, die reeds eeuwen geleden tot woonhuis werden verbouwd. Indien de benodigde gelden kunnen worden gevonden, zullen de stadsmuur zelf en het zgn. bolwerk onder handen worden genomen.

Leiden (blz. 17, nr. XVI)

Bij graafwerkzaamheden in verband met de aanleg van een nieuwe riolering zijn op de Hogewoerd fundamenten van de Hoogewoerdspoort en wellicht van het voorwerk, dat zich daar bevond vóór de aanleg van het bastion in 1578, aangetroffen.

Delft/Leiden

De bijzonder slechte bouwkundige toestand van het voormalige Pesthuis te Leiden, waarin het Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum was gehuisvest, maakte het in 1984 niet langer verantwoord het museum op deze plaats voor het publiek toegankelijk te stellen. In de loop van 1986 is de museumcollectie overgebracht naar het Armamentariumcomplex te Delft, dat daartoe is ingericht en ten dele nog zal worden gerestaureerd. Op 3 juni is een gedeelte van het Legermuseum in zijn nieuwe behuizing heropend.

Wierickerschans (blz. 37, nr. 17) (gemeente Bodegraven)

Op uitnodiging van het Nationaal Territoriaal Commando hebben de leden van de gemeenteraad van Bodegraven een bezoek aan de Schans gebracht. De gemeente heeft in het kader van de Rijkssubsidieregeling restauratie monumenten in haar gemeentelijk vijfjarenprogramma een bedrag aangemeld voor de restauratie van de Schans.

Hoek van Holland (blz. 44, nr. 2) (gemeente Rotterdam)

Het voormalige pantserfort 'Maasmond', gebouwd tussen 1881 en 1888, het oudste nog aanwezige verdedigingswerk aan de Nieuwe Waterweg, is in beheer bij het Departement van Defensie. Met hulp van het personeel van de Kon. Marechaussée en vele vrijwilligers is het gebouw inwendig hersteld en opgeknapt. Ter plaatse worden pogingen aangewend om te komen tot een 'Stichting Fort Maasmond', die zich ten doel stelt het fort, dat hopelijk in handen van Defensie zal blijven, geschikt te maken voor tentoonstellingen (in 1988 zal het fort honderd jaar bestaan) en voor het publiek ter bezichtiging open te stellen.

*Electrische broodoven in
Pantserfort 'Maasmond'. (foto
H. A. Treu)*

Zeeland

Hulst

Ondanks de door onze Stichting geopperde bezwaren is het gemeentebestuur akkoord gegaan met de aanleg van een café-terras op het Oranje-bastion, naast de Gentsepoort. We kunnen slechts de hoop uitspreken dat de exploitant bij het maken van reclame enige bescheidenheid zal betrachten (geèn kleurige parasols en vlaggen op het bastion!).

Veere

Het gemeentebestuur heeft een veelomvattend plan voor de restauratie van de vestingwerken opgesteld. Het gaat hier om het herstel van een gedeelte van de zeemuur en van het Noorderhoofd, de reconstructie van de Kleine Beer en de restauratie van de kademuur. Alles tezamen zullen de kosten ruim één miljoen gulden belopen, waarin het Rijk en de provincie Zeeland (hopelijk) willen bijdragen.

Vlissingen

Het 17de-eeuwse Arsenaal op de hoek van de Paardenstraat, eigendom van de gemeente, ondergaat thans, na jarenlange verwaarlozing, een ingrijpende restauratie. Het interieur zal worden verbouwd tot 14 woon-eenheden.

Het uit 1823 daterende Arsenaal aan de Vissershaven is nog in gebruik bij Defensie

Noord-Brabant

Grave

In het kader van de restauratie van de Hampoort en de directe omgeving is de aarden wal afgegraven, die zich tegen de zijkanten van de 15 meter lange gang tussen de voor- en achterzijde van de poort bevond. De uitkomende aarde is in de droge gracht gedeponeerd, waardoor wellicht de mogelijkheid is geschapen van de aanleg van een toeristische route om de stad, met de Hampoort als vertrekpunt. De dringend nodige restauratie van de poort zelf is nog niet aangevangen.

Halsteren

De gemeente Halsteren heeft in 1986 een bijeenkomst georganiseerd om de plannen kenbaar te maken over Fort De Rovere.

Er is een goed rapport aangeboden. De heren Sneep en Maris zijn daarbij aanwezig geweest. Na uitleg van burgemeester Hendriksen heeft de heer Sneep zijn zienswijze naar voren gebracht. Een commissie die de beoogde restauratie zal gaan begeleiden zal ingesteld worden.

's-Hertogenbosch

Een gedeelte van de stadsmuur langs de Aa en de Dommel is gerestaureerd. Tijdens een vroegere restauratie waren bij de Buitenhaven twee muurtorens verdwenen; deze zijn thans weer op hun oude fundering opgetrokken tot de huidige muurhoogte, waardoor de vestingmuur duidelijk is geaccentueerd.

Peel-Raamstelling

Met de Nederlandse Spoorwegen worden besprekingen gevoerd over het mogelijke herleggen van circa 50 meter spoorrails op de plaats, waar op 10 mei 1940 een pantsertrein van de Duitse Weermacht door onze troepen tot ontsporing werd gebracht!

Ravenstein

Onze correspondent heeft bezwaar gemaakt tegen het voornemen, een gedeelte van het Bovenste Hoornwerk te bestemmen tot een terrein voor het plaatsen van caravans. Het gemeentebestuur heeft verzekerd dat bij het doorgaan van deze plannen geen permanente gebouwen op deze historische plaats zullen worden toegestaan.

Willemstad

In Willemstad is de haveningang verbreed en een nieuwe brug in de oorspronkelijke vorm voor het Mauritshuis (gemeentehuis) aangebracht.

B en W is in overleg met de monumenten-adviescommissie over de plannen voor Fort De Hel en hoopt binnenkort met een voorstel in de raad te komen.

De onderhouds-werkzaamheden van de vesting zijn in de vooraf geplande fases uitgevoerd.

Het uitbaggeren van de grachten zal waarschijnlijk in 1988 kunnen aanvangen.

Van de mogelijkheid Rijkssubsidie aan te vragen voor restauratie van monumenten/woningen hebben zeer veel Willemstadters gebruik gemaakt.

Limburg

Maastricht

Zonder overleg te plegen met de Stichting Maastricht Vestingstad of de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft het gemeentebestuur enige sloopwerkzaamheden doen uitvoeren aan de linkerface van het voormalige bastion A aan de Cabergerweg ten behoeve van de aanleg van een fietspad. Het merkwaardige feit doet zich voor dat het hier een beschermd monument betreft en dat de vereiste vergunning voor de werkzaamheden van de Minister van W.V.C. niet is gevraagd, noch verkregen. Het desbetreffende stuk muur vormt één geheel met het complex van de Linie van DuMoulin; van de rechterflank van het bastion Holstein loopt de muur door in de richting van de Cabergerweg. De hier zichtbare overgang van de Lage naar de Hoge Fronten vormt een waardevol onderdeel van het totale vestingcomplex ten noord-westen van de stad. Hoewel in de doorbraak ten behoeve van het fietspad zal moeten worden berust, is onze Stichting het geheel eens met de Stichting Maastricht Vestingstad dat het zaak is met het gemeentebestuur tot bindende afspraken te komen inzake een goed gestructureerd beleid ten aanzien van alle vestingwerken van Maastricht en hun directe omgeving.

*Krijgsraad bij het verminkte bastion A (v.l.n.r. Morreau, Notermans, Van der Mark, Sneeep).
(foto H. A. Treu)*

Stevensweert

Op 18 juni werd te Stevensweert de 12de Interlimburgse Monumentendag gehouden voor zo'n 150 genodigden uit Nederlands en Belgisch Limburg. Na enkele algemene inleidingen in de morgenuren, werd 's middags door burgemeester Mooren en de secretaris van het Streekmuseum, dhr. H. Rutten, informatie verschaft over 10 jaar geslaagde rehabilitatie-activiteiten in de oude kern van het vestingstadje.

Inmiddels is een werkgroep met een onderzoek gestart naar de mogelijkheid om rondom de kern de resten van de verdedigingswerken beter te accentueren en zo mogelijk gedeeltelijk te reconstrueren.

STUDIECOMMISSIE

Ons lid Drs. A. C. M. Kappelhof promoveerde op 10 okt. jl. aan de Rijksuniversiteit Utrecht tot doctor in de letteren op een proefschrift, getiteld: 'De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode 1648-1730' (zie verder blz. 88 in dit jaarboek bij boekbesprekingen).

Aan de atlassen der drie zuidelijke provinciën wordt verder gewerkt.

Het door Ing. G. v.d. Wel samengestelde 'Register op de jaarboeken 1932-1982', alsmede de door A. H. Mohr samengestelde indexen op de atlassen van historische vestingwerken kwamen gereed en zijn verkrijgbaar.

Dr. Ir. H. A. van Oerle bracht opnieuw vele, uit buitenlandse verzamelingen verworven, tekeningen van 16e en 17e eeuwse Nederlandse vestingen in albums bijeen en voorzag deze van de nodige toelichting.

Ing. C. H. van Meijgaard sloot met de opening van de tentoonstelling in het Rijksmuseum en het verschijnen van het boek over Jan Blanken zijn medewerking aan de voorbereidingscommissie af (zie blz. 94).

J. Sneep

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Bij zijn beschikking van 9 april 1986 heeft de Minister van W. V. C. vergunning verleend voor het aanbrengen van een voetbrug over of langs de Westbeer te *Hellevoetsluis*. Tegen deze beschikking heeft onze Stichting op grond van artikel 26 van de Monumentenwet beroep ingesteld bij de Kroon. Wij hebben daarbij uiteengezet dat in geen enkele andere voormalige vestingstad in Nederland een zo compleet, gaaf beeld van de functie van een beer bestaat als bij de Westbeer in Hellevoetsluis het geval is. Door de bouw van een eenvoudige jukbrug elders over de vestinggracht kan de door het gemeentebestuur wenselijk geachte – en door ons onderschreven – verbinding op een veel minder storende wijze worden gerealiseerd. De behandeling voor de Raad van State dient te worden afgewacht.

Met grote waardering heeft onze Stichting het initiatief van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland begroet om te komen tot een beleidsnota inzake de in dat gewest gelegen historische vestingwerken. Daarmede heeft de provincie Noord-Holland een daad gesteld waarvan alleen maar de hoop kan worden uitgesproken dat de andere provincies zich geroepen zullen voelen op een dergelijke, gedegen wijze een beleidsvisie te ontwikkelen. Helaas zijn nog niet alle provincies in het bezit van een provinciale monumentenverordening, krachtens welke de bescherming van de voormalige verdedigingswerken wettelijk kan worden geregeld.

De inventarisatie van *arsenalen* en kruithuizen in Nederland werd voortgezet, waarbij dankbaar gebruik wordt gemaakt van de medewerking van de heer J. de Zee te Culemborg, die zich bereid heeft verklaard van diverse objecten een recente foto beschikbaar te stellen.

Mr. P. J. v.d. Mark

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

Voorzitter A. van der Waag trad op 22 februari 1986 als zodanig af en werd opgevolgd door P. C. van Kerkum. De TAC werd versterkt met J. de Zee (medio 1986).

Het bleek gewenst meer duidelijkheid te scheppen m.b.t. de algemene taakstelling van de TAC en haar werkprogramma. Deze zijn door de voorzitter van de commissie aan het DB gepresenteerd en door het DB aanvaard. De algemene taakstelling van de TAC luidt thans:

1. Het inventariseren en bestuderen van bronnen aangaande:
  - a. de wijze waarop sedert de zestiende eeuw gevechten werden (geacht te worden) gevoerd bij het aanvallen resp. verdedigen van vestingwerken, liniën, stellingen, etc. in het bijzonder voor zover relevant voor de Nederlanden;
  - b. de met het voorgaande verbonden organisatorische, personele en logistieke aangelegenheden;
  - c. het functioneren van enkelvoudige vestingwerken.
2. Het samenstellen in publiceerbare vorm van studiën, artikelen e.d. met betrekking tot het voorgaande, en het leveren van bijdragen aan andere studiën.

Het werkplan behelst in eerste instantie het samenstellen van een deelstudie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarbij de tactische grondslagen van aanval en verdediging, waarop de inrichting van de stelling en haar werken berust en in de loop van haar bestaan evolueerde.

Daarnaast zal gewerkt worden aan bijdragen op het gebied van de tactiek ten behoeve van de Atlas, Deel Algemeen.

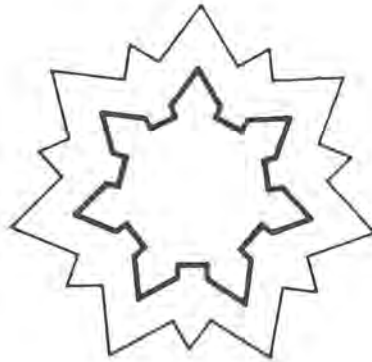
In de loop van 1986 belegde de TAC meerdere bijeenkomsten, nam deel aan excursies en voordrachten en bezocht o.m.: het ARA te 's Gravenhage, het Artilleriemuseum (met bibliotheek), het Legermuseum (id.), tentoonstelling Fort Asperen, id. Fort a/d Drecht.

De TAC heeft in voorbereiding een voorstel tot aanvulling van de lijst van vestingbouwkundige termen.

Voor de terhand genomen studiën is een werkplan met werkverdeling opgesteld. De leden van de TAC zijn doende met bronnenonderzoek en het maken van eerste ontwerpen van deelbijdragen. Het bleek daarbij gewenst een eigen systematisch bronnenoverzicht samen te stellen.

P. C. van Kerkum

FINANCIËEL VERSLAG STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Door het toenemend aantal belangstellenden dat tijd en werkkraft kan geven aan historisch onderzoek en om namens Menno van Coehoorn te adviseren bij onderhoud en restauratie van vestingwerken, komen er steeds meer studies tot stand en blijft onze bekendheid stijgen. Het eerste leidt tot uitbreiding van het jaarboek en het zelf uitgeven of in voorraad nemen van meer publicaties over vestingen, het laatste heeft weer meer verzoeken om informatie en advies tot gevolg.

Dit alles heeft in 1986 opnieuw aanleiding gegeven tot een forse stijging van de uitgaven: 15% ten opzichte van 1985.

Dankzij de sterk gestegen opbrengst van het Fonds De Girard de Miolet van Coehoorn konden de grotere uitgaven goeddeels door een hogere bijdrage uit dat fonds worden opgevangen.

FONDS DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN

Aan de leden van het Hoofdbestuur werd verslag uitgebracht over het beheer van dit fonds.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1986

LASTEN	1986		1985		BATEN	1986		1985	
	f	f	f	f		f	f	f	f
Publikaties inkl. kosten jaarverslag	55.003,52		45.217,01		Ontvangen contributies	27.427,42		27.383,50	
Drukwerken	17.431,38		10.875,24		Interest	2.936,38		2.653,02	
Kantoorbehoeften	5.904,87		5.746,95		Bijdrage Fonds de Girard de Miellet van Coehoorn	131.500,—		115.500,—	
Kosten sekretariaat	15.265,74		14.591,23		Opbrengst drukwerk	9.256,23		4.864,70	
Reiskosten	24.017,67		19.368,70		Opbrengst dassen, penningen en speldjes	363,72		784,70	
Exkursie (per saldo)	3.915,56		3.032,55		Subsidie Grebbelinie	—		2.500,—	
Bibliotheek	5.228,72		2.180,73		Diverse opbrengsten	1.955,—		75,74	
Onkosten Catsheuvel	19.909,08		14.260,50		Nadelig saldo	4.409,35		697,21	
Bijdragen aan derden	7.000,73		12.950,—						
Diverse algemene kosten	19.082,63		16.544,75						
Restauratie									
Assendelverzeedijk	—		735,50						
Medailles	—		6.041,34						
Speldjes	—		2.914,37						
Promotiefolder	4.254,55		—						
Atlas	833,65		—						
	<u>177.848,10</u>		<u>154.458,87</u>			<u>177.848,10</u>		<u>154.458,87</u>	

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1986

BEZITTINGEN	1986		1985		SCHULDEN	1986		1985	
	f	f	f	f		f	f	f	f
Postgiro	114,44		2.017,13		Kapitaal	52.304,14		52.304,14	
Algemene Bank Nederland N.V.	1.037,62		15,37		Rekening koersverschillen				
Effekten	37.472,—		49.009,—		effekten	15.176,18		13.065,92	
Waarborgsommen	2.800,—		2.800,—			67.480,32		65.370,06	
Voorschotten	1.507,23		3.250,—		Nadelig saldo (cumulatief)	12.887,91		8.478,56	
Nog te ontvangen bijdrage Fonds de Girard de Miellet van Coehoorn	13.500,—		—		Vooruitontvangen kontributies	860,—		200,—	
					Voor derden ontvangen	750,—		—	
	<u>56.202,41</u>		<u>57.091,50</u>			<u>56.202,41</u>		<u>57.091,50</u>	

AANHANGSEL I

Onder redactie Ing. A. J. Tempelman
(Voor adressen wordt verwezen naar het bijvoegsel)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1987

EREVOORZITTER EN ERELEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

<i>Erevoorzitter (1982)</i>	W. F. K. Engelbrecht
<i>Erelid (1978)</i>	J. J. de Wolf
<i>Erelid (1981)</i>	Mr. J. Belonje

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuurleden)

<i>Voorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Ondervoorzitter-secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Penningmeester</i>	Jhr. J. P. Six van Wimmenum	Hilversum
<i>Tweede secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Ledenadministrateur</i>	Ing. A. J. Tempelman	Zwolle
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijzondere taken)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J. K. Munters	Willemstad	Wethouder
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
J. J. M. W. ter Laak	Heusden	Burgemeester
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Bond Heemschut
H. B. E. Warnars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Dr. Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Prof. Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rierbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaar	's-Hertogenbosch	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Kol. J. B. Molkenboer	Delft	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Vereniging 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Doorn	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie – Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
Lkol. J. Miedema	Havelte	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

III Overige leden

Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
Jhr. Mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERK(ST)ERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink	Voorburg (Doc.)
Dr. C. van der Graaf	Brouwershaven (Alg.)
Mevr. J. C. Meeter-Heetland	Den Haag (Alg.)
Mej. W. G. Moen	Den Haag (Bibl.)
P. Th. Petit	Krimpen a/d IJssel (Doc.)
Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden (Alg.)
Ing. A. van Sluimers	Son (B.M.)
H. J. J. F. Smeets	Swalmen (Alg.)
Drs. C. J. Zandvliet	Oegstgeest (Alg.)

Secretaris   **Postbus 110**   **5060 AC Oosterwijk**   **04242-82346**
(algemeen correspondentieadres)

2de secretaris   Anjelierenlaan 4   2111 BP Aerdenhout   023-242547

Bibliotheek en documentatie

Catsheuvel 87   2517 KA Den Haag   070-547227

Documentatie: De heer F. H. N. Bloemink is in de regel dinsdag,
woensdag en donderdag des voormiddags aanwezig.

Bibliotheek: Mej. W. G. Moen is in de regel op vrijdag v.m. aanwezig.
Bezoek bibliotheek/documentatie alléén na afspraak.

Penningmeester   Burg, Gülcherlaan 14   1217 PB Hilversum   035-10060
Giro 63844
Bank ABN-Baarn nr. 55.29.22.226

Ledenadmin.   Vliet 23   8032 AR Zwolle   038-531196

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst – bijvoegsel)

AANHANGSEL II

Onder redactie Ing. A. J. Tempelman

Correspondentschappen

- Friesland:** Drs. G. P. Karstkarel, Leeuwarden
- Groningen en Drente:** Dr. G. Overdiep, Peize
- Overijssel:** Ir. H. R. Steenberg, 'Oversticht', Zwolle; Ing. A. J. Tempelman, Zwolle
- Gelderland I,** Veluwe & Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Gelderland II,** gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: J. Agema, Velp
- Gelderland III,** gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
- Gelderland IV,** gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem
- Gelderland V,** gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Utrecht I,** Rhenen: Dr. H. P. Deijs, Rhenen
- Utrecht II,** Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Utrecht III,** Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland I** (voor zover niet begrepen in NH II), Nieuwe Hollandse Waterlinie: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland II,** Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp: C. G. Scheltema, Naarden
- Noord-Holland III,** Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: Dr. M. Kiel, Egmond-binnen
- Noord-Holland IV,** Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg-Texel
- Noord-Holland V,** het gebied tussen NH III en NH IV: P. P. Bakker, Enkhuizen
- Zuid-Holland I,** Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
- Zuid-Holland II,** Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem
- Zuid-Holland III,** Bodegraven – Woerden – Oudewater: C. F. de Meyere, Bodegraven
- Zuid-Holland IV,** Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: Drs. H. E. LaGro, Leiden
- Zuid-Holland V,** Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J. M. van der Graaf, Hoek van Holland
- Zeeland I,** Zeeuws-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst
- Zeeland II,** Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Sloek, Sas van Gent
- Zeeland III,** Walcheren: waarnemend – zie Zeeland V
- Zeeland IV,** Eiland Tholen: J. R. P. Zuurdeeg
- Zeeland V,** provincie (m.u.v. I, II en IV): Ir. J. A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle

Noord-Brabant I, West-Brabant: J. A. Maris Wzn., Fijnaart
Noord-Brabant II, Midden-Brabant en Land van Altena: Ing. G. van der Wel, Tilburg
Noord-Brabant III, Oost-Brabant: J. A. P. Laguet, Grave
Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo
Limburg II, Roermond e.o.: G. W. G. van Bree, Roermond
Limburg III, Land van Weert: Mr. Stan Smeets, Weert
Limburg IV, Sittard e.o.: A. E. L. Jonkergouw, Sittard
Limburg V, Zuid-Limburg: J. Notermans, Maastricht

Landelijk adviseur, natuurbehoud in en op vestingwerken: Drs. A. Littel, Leiden

Bijzonder correspondent: Dr. M. Kiel, Egmond-binnen

Buitenlandse contacten

a. Zusterinstellingen:

België

Simon Stevinstichting, St. Jacobsmarkt 45, B2000 Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V., Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, 24 Walters Road, Rochester Kent, ME 3 9 JR

b. Overige contacten:

België

Dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)
Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, Brussel
Comité Animation Citadelle de Namur (Admin.-général, Alex Humblet, Namen)
Les Amis de la Citadelle de Namur (Secretariaat, Jambes)

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Burgenvereinigung e.V., Braubach/Rhein
Hartwig Neumann, Jülich
Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken

Prof. Th. Bang, Kopenhagen, Denemarken

Italië

Drs. C. M. J. M. van den Heuvel (bibliothecaris van het Ned. Interuniversitair
Kunsthistorisch Instituut Florence), Florence

Japan Hakodate City – Hokkaido: Hon. Akira Shibata, Mayor

Polen Prof. Dr. Janusz Bogdanowski, Kraków

Republiek Zuid-Afrika Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Zwitserland G. D. Reiss, Riehen

AANHANGSEL III

Onder redactie Ing. A. J. Tempelman

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneepe - Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham - Bergen op Zoom
Drs. J. P. C. M. van Hoof - Den Haag
G. J. L. Koolhof - Culemborg (secr.)
A. H. Mohr - Doorwerth
Dr. Ir. H. A. van Oerle - Oud Ade
Mr. S. H. Poppema - Leidschendam
Mr. Stan Smeets - Weert

Medewerkers:

Ing. K. J. J. Brand - Hulst
G. W. G. van Bree - Roermond
Ir. A. van Drunen - 's-Hertogenbosch
Dr. C. van der Graaf - Brouwershaven
W. Hendriks - Venlo
Ir. J. R. Hubert van Blijenburgh -
's Gravenhage
Drs. J. T. J. Jamar - Heerlen
A. E. L. Jonkergouw - Sittard
Dr. A. C. M. Kappelhof - 's-
Hertogenbosch
C. H. van Meljgaard - Heemstede
L. J. Morreau - Maastricht
Dr. G. Overdiep - Peize
Drs. E. P. M. Ramakers - Maastricht
Prof. Dr. J. G. N. Renaud - Amersfoort
H. G. M. Rutten - Stevensweert
H. Verwey - Gouda
Ing. G. van der Wel - Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen - Waalre
Ing. M. H. Wilderom - Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg - Tholen

KASCONTROLECOMMISSIE 1986

P. B. Bouman - Veenendaal
Mr. M. Tydeman - Blaricum
W. F. K. Engelbrecht - Wassenaar

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

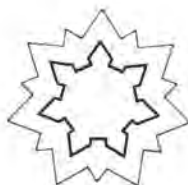
Mr. P. J. van der Mark - Den Haag
C. F. de Meyere - Bodegraven
Mr. J. E. van Nievelt - Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg -
Zwolle

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Ing. J. W. C. Besemer - Rotterdam
W. de Jong - Noordwijkerhout
Ing. Th. G. R. Linders - Grave
Ing. J. H. Spoelman - Hillegom
Th. van Straalen-Woudenberg

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

P. C. van Kerkum - Vaassen
P. J. M. Kamps - Amersfoort
J. Vuyk - Rotterdam
A. van der Waag - Breda
J. de Zee - Culemborg

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Voorwoord	5
Inleiding en algemeen overzicht secretaris	7
<i>Artikelen</i>	
Capitaine Jehan Marie et Maistre Bastien d'Utrecht – Drs. C.M.J.M. van den Heuvel	9
Verbeteringswerkzaamheden aan Grave na 1674 – Ir. H. W. Boekwijt	24
Commentaar op het voorgaande van Dr. J.S. van Wieringen	30
De rol van Menno van Coehoorn te Namen tussen 1691 en 1698 – Ph. Bragard Lic. Arch., vertaling H. A. Treu	31
Het Itinerarium van Napoleon I – vertaling en bewerking H. A. Treu	45
Illustere bezoekers der vesting Maastricht – Mr. J. Belonje	57
Het Fort Oranje te Bonaire – Dr. J. Hartog	59
De vestingwerken van Malta – Mr. S.H. Poppema	69
Steeds meer belangstelling voor bunkers – Drs. Ad Littel	73
Natuur op de stadswallen van Gorinchem en de forten rond Amsterdam – Drs. Ad Littel	75
Fort de Rovere . . . Het vergeten monument? – J. Sinke	78
De Militaire cartografie van de Nederlandse Vestingwerken in de 17e eeuw – Dr. Ir. H. A. van Oerle	80
Archeologisch onderzoek in Bourtange – J. J. Lenting	84
Stichting Vrienden van de Vesting Naarden/Vestingmuseum – J. Sneep	86
Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) – J. Sneep	86
<i>Boekbesprekingen</i>	
Ingenieurs in Nederland in de 19e eeuw; een streven naar erkenning – Harry Lintsen – (C. H. van Meijgaard)	87
De belastingheffing in de Meijerij van Den Bosch (1648-1730) – A. C. M. Kappelhof – (J. P. C. M. van Hoof)	88
Vestingwerken in West-Europa – Rolf/Saal – (S. H. Poppema)	89
Malta, a Guide to the Fortifications – Dr. Quentin Hughes – (S. H. Poppema)	90
(Besproken door J. Sneep (J.S.):	
Register op de Jaarboeken – Ing. v.d. Wel	90
De Hollandse Waterlinie – H. en J. Brand	91
De Vesting Loevestein – Dr. J. Belonje	92
Jaarverslag 1985 van de Rijksdienst v.d. Monumentenzorg	93
Bescherming van historische vestingwerken in Noord-Holland – Prov. NH	93
De geschiedenis van het fort Spijkerboor – S. H. Hoogterp	94
Index op namen van de Atlas van historische vestingwerken in Nederland – A. H. Mohr	94
'De Physique Existentie dezer Lands' – redactie J. B. Kist e.a.	94

Excursies, correspondentendagen, werkbezoeken, evenementen en manifestaties, conferenties etc.

Verslag bezoek Kraków, Polen – Drs. J. P. C. M. van Hoof	96
Koninklijke onderscheiding voor L. J. Morreau – J. Sneep	107
400 Jahre Schenkenschanz – Ing. J. Agema	108
Peel-Raamstelling Mill – J. Sneep	110
Opening Coehoornmuseum in kasteel Henkenshage – H. A. Treu	111
De F.S.G. in Denemarken – W. F. K. Engelbrecht	112
Fort bij Asperen in nieuwe functie – Ing. G. Koppert	112
De Zomerexcursies 1986 naar de Afsluitdijk, Kornwerderzand – H. J. Jongepier e.a.	114
Met de Simon Stevinstichting naar Frankrijk – W. F. K. Engelbrecht	118
De Walburg Pers jubileert – H. A. Treu	118
Bezichtiging fort Pannerden – Ing. J. Agema	121
Maquette Coevorden – Redactie	127
Met de F.S.G. aan de Medway, september 1986 – Mr. S. H. Poppema	128
Vestingstedendag 1986 te Grave – J. A. Ph. Laguette	133
Najaarscorrespondentendag, 4 oktober 1986 – Ing. G. Koppert	135
5e Internat. Colloquium D.G.F. te Germersheim 1986 – Ing. J. W. C. Besemer	137
Tentoonstelling 'De Physique Existentie dezes Lands' – Ing. G. Koppert	143
Gedenkplaat Ton Koot – J. Sneep	144
Regiment Menno van Coehoorn – L. kol. J. Miedema	145

Historische vestingwerken, Correspondenten-rapporten

Groningen	146
Friesland	146
Drente	147
Gelderland	147
Utrecht	148
Noord-Holland	149
Zuid-Holland	152
Zeeland	155
Noord-Brabant	155
Limburg	156

Commissieverslagen

Studie Commissie (SC)	158
Monumenten Advies Commissie (MAC)	158
Tactische Commissie (TAC)	159

Financiën

Financieel verslag Stichting M.v.C. – Jhr. J. P. Six van Wimmenum	160

Aanhangsels

I - Bestuur	162
II - Correspondentschappen	164
Buitenlandse contacten	165
III - Commissies	166

Wapen van Coevorden

*Coevorden. Plan van de vesting uit de jaren 1790-1795, getekend door J.H. Schuller.
(Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Kaartenafdeling, OPV K 48)*